

Д. Сабуз
Жумадил

ЖАНВАР

некажалоғу

*Ə. Sadıq
Həsənov*

JAHBAP

hekajaları

1992-204518

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA BİRLİYİ
Bakı — 1992

Редактору: *Фирудин Агазад*
Рәссамы: *Михаил Ксенжук*

ҺЕЧ НӘ

Шүшәбәнд отуз ил бундан бабаг, һаманча январ күнүндә гу-
рулмушду. Бинаја јеничә көчмүшдүләр, ахшам јатдылар, обашдан
ојаныб көрдүләр ки, отағын ичијлә гапынын ағзындан, киркирәдән
әләмиш дуз тәки бир золаг агаппаг гар дөшәниб. Кечә хәзријлә
јаған гар ачыг ејвана чырпымыш, ичәри кечмишди. Бундан белә
шималдан вуран гар-јағыш отаға долачагды. Мәнзилин ичәрисинә
кечмиш гар нечә гәшәнк, көчәк көрүнсә дә, сүпүрмәјә әлләри кәл-
мәсә дә, башларына чарә гылмалыјдылар. Бир нечә күндән сонра
башга гоншулар тәки онлар да шимал ејваны тахта-шүшә ајна-
бәндлә гападылар.

Отуз ил бундан бабаг тикилмиш јашыл шүшәбәндә әр-арвад
бир гәринә әрзиндә бәлкә, илк кәрә гоша чыхмышдылар. Һәр бири
шүшәбәндин бир тајыны ачымыш, ешијә көз дикмишди. Шәһәр һәм-
нинки чырағбанлыг ичиндә парлајырды. Бешмәртәбәләрин үзәрин-
дән стадион сәмт, бу јандан Тифлис хијабаны, учгарларда парча-
парча мөһәлләләрин лампалары говушуг бир илғым арасында
чырпынырды. Гарашәһәр, нефтајырма заводлары үзәриндәки јан-
нар газ мөш'әли һачаланмышды. Шәһәр һәмнин шәһәрди, кечә бу-
рагәдәрки көрүнүшүндә иди, амма бүтүн бу көһкөшан ағыр көркин-
лик мәнкөнәсиндә тарым чөкилмишди. Анлашылмаз, јад һәнир
дујулурду. Биналар, ишыглар, шәһәр кечәнин гаранлыгында һөвлә-
накды, ичин-ичин ојулур, шүбһә долу уғулту сезилирди. Гадын
да, артыг көһнајиндән дидилиб төкүлмәкдә олан шүшәбәндин
бир тај мафраг пәнчәрә көзүнү ачыб, ешији күдмәкләјди, јалпыз
бу баттын сәдаја диггәт кәснлмишди.

— Дејсән, ахы, башладылар. Кечдиләр, — деди. — Бу нә сәд-
ди? Нарда галды бу?

— Чамаатын огул-ушағы һамысы ордадыр. Бәлкә, кечә галмалы
олду.

Ана һеч нә демәди, никаранлыг ичиндә боғулду.

Ата чал-чарпаз ишыг шәридләринин гат-гарыш мәнзәрәсинә,
Биләчәри сәмтдә јанғын алову тәки учалмыш ишыг булудуна ба-
хырды.

— О нә ишыгдыр? — сорушду.

Гадын өзүнә тәсәлли вермәкдәнсә, кишинин суалыны ғыраға
атды:

Ә 96 Әһмәдов С.

Јанвар һекәјәләри. — Б.: Азәрнәшр, 1992, сәһ. 126.

Сәһәт, әдәбијат тарихиңдә исти-исти јазылмыш, јаранмыш әсәрләр вар. Буң-
ларын мәнзиләти һадисәләри сојумадан, көзләмәдән јазмаг, сәһәт фактына чевир-
мәкдир.

Китабдаки һекәјәләрин һамысы Азәрбајҗан халғынын тарихиңа ганлы һәрфлә-
рә јазылмыш 1990-чы ил 20 Јанвар һадисәләринә һәср едилмишдир. Ишгадчы го-
шунларын Бақмәја соқулмағы, Бақмәјаһалисинин башына кәләнләр, ғыргылар, кү-
чәләримиздә ганым су јерина әмдәлмәсы, ишгадчыларын вәһшияклары муәллиф
тәрәфиндән иһфәтлә иһша сдиләр.

Ә 4702060204 — 58
М—651(07)—92 е'лансыз

ББК(Аз)2

ISBN 5—552—01183—X

© Азәрнәшр, 1992

— Алатава ишыгларыды. Ора һәмнишә жаныр.
Теләри зәкинндән азачыг сечилән зыгыгров чинкилдәди. Ана гапыја гачды. Ешикдән ачар салыб гапыны ачдылар. Оглан ағ, «Навалы» плаша бүрүнмүш һалда, ачары гапыдан чыхарыб, дәһлизә кирди. Сир-сифоти күл ичиндә, көзләри ганчыр тәки; елә бил нечә күн јорганә охшажан плашда орадача, Тифлис хијабанында, Салжан казармасынын дарвазасы өңүндә тахта очагынын һиснә исенәрәк јатыб галмышды.

— Нијә кеч кәлдин? — сорушду, ата өзкә суал верәчәкди: «Нијә кәлдин?»

Плашыны дәһлиздәчә сојунуб асды, јыгчам, зәриф оглан кәјли дә бүзүшүш, арыгламышды. Кечиб отагда күрсүдә әјләшмәк истәди, көзү гапыдан ешији доланды:

— Аздыр, адам аздыр. Ики күндүр басыб кечмәк истәјирләр. Кечмәјибләр. Адам аздыр.

Анасы чај кәтирдн, күрсүдә, алчагданча әјләшиб, ики-үч гуртум исти чај ичиб, сөјләди:

— Орада танкларын габагында адам азалыб. Мән МК-нын габагында, митингдә идим. Автобуса кәлдиләр, мегафонла чағрыдылар. Дедиләр ки, ај чамаат, танкларын габагында адам азалыб. Кечә биләртәр. Бурада сизә ештијач јохдур. Кәлин минин. Гејрәтиниз олсун!

О да башга чаванлара гошулуб, автобуса минмиш, Тифлис хијабаны, сонра Салжан казармасынын габагында олмуш, гајдыб кәлмишди.

— Нејләјәсон, ахы, бош әллә. Намы еләчә өтдән чәпәр чәкиб. Кишиләр, гадынлар, тәләбәләр отурублар дарвазаларын габагында, кечиләрдә. Амма адам аздыр, һамсы да ла силәһсиз. Елә бил танк кәлди, ахы, гуру бәдонлә нечә дајанасан онун габагында.

Киши шүшәбәндә иди. Бахыр, оғлуну дилләјирди. Өмүр долашынын ичин-ичин нечә титрадијин көрүр, өзү исе бирчә килә горху дүјүрдү. Шәһәр һәмни шәһәрдә — јох, ишыглар динчликлә сәјришарды — јох. Күчәдә, дағлы мөһләләринин тинләриндә топа-топа дајанмыш кишиләрин, гадынларын гаралтысы да әзәлки дејилди. Ала-торанда чырпыныр, вурнухурдулар. Киши бууну һамысыны көрүр, аналарыды. Бу кечә јердән-көјә шишиб, ваһимә дағны дөнүмүш шәһәрин, ики милјонлук инсан мәскәнинин башы үстүнә елә бил амансыз өлүм хофу сармамышды.

Гулаглары шүшәбәндә, көзләри телевизорун өлкүн күзүсүндә көзләдиләр.

Оглан диксинди, күрсүдән гымзанды:

— Башланды!

О, һәрби хидмәт кечмиш, ордуда олмушду, нәјин башладығыны ата-анадан габаг билмишди.

Һәмни андача шәһәрин шималындан партылы-курулту гопду. Һавада ағыр тәрпәниш сеезлди. Һәр үчү пончәр өңүндә доңду.

Шәһәри гапамыш чырағбанлыг үзәриндән ишыглы күлләләр шығмаға башлады. Архалара таппылты гопур, фишәнкләр учурду. Тәндирдән чыртлајан гора бәнзәр көз гәлләләри Зәсамала сү-

зур, биналарын дамында, гөншәрләчә сөнүрдү. Алты-једди чәркә ишыглы күллә Салжан казармасындан галхыр, шығыјыр, шәһәр үзәриндән дәниз сәлтә өтүрдү.

Гаранлыгын бағрыны долән күлләләр инди лап јавуглашыб, шүшәбәнд өңүндаки чылпаг говагын гуру будагларына јетиширди.

Киши ишыглы күлләләрин һарадан учалдығы, чышуду, кәлишилә әјләнирди.

— Булар фишәнкләр. — деди. Оглан да чашмышды, кәсирә билмирди. Тифлис хијабаны, һәрби мәктәб үстдән парлајыб фышылты илә сүзән гәлләләрдә өлүм горхусу арайдыр.

Бинанын сол јәннидан бөјүк күчә кечирди. О тај фәрди евләр, алчаг тиккиләрди; сакинләри далаһа чыхмыш, тинә гысылмышдылар.

Базар сәмтдән чаванларын садасы ешидилди. Булар орадан бир сораг чатдырачагдылар, көрәк нә баш вериб. Далаһады кишиләр дә јөнләрини ораја тутдулар. Јохушда бешбир, үчбир гаралты көрүндү. Учадан дилләри, үзүшағы дөборирдиләр. Чағрылармы? Бәлкә, ениш олағуңдан о сажар јәлләниб кәлирдиләр. Јохса, өлүм чәнкәлиндән гуртумушдулар.

Јатағаналара үз тутмушдулар, тәләбә идилар. Онлар Билчәри ашырымында, Тифлис хијабанында, Салжан казармасынын гапыларында баррикада гуртумушдулар.

« — Чағрылар,» — дүшүндү киши дә, оғлан дә. Гадын отаг гапысына чәкилмишди.

Јасамал кишиләри өтүб кедән оғланлардан нә исе сорушдулар, онларса ајар сахламадан һај вердиләр:

— Адам аз иди!.. Адам јохдур! — даһа нә сөјләдиләрсә, ешидилмәди.

Киши мәтбәхә кечди, ораны пончәрәсини ачды. Јатағаналара чан атан тәләбәләрдән бир хәбәр-әтәр әјронмәк иетәди. Хатадан совшумшы ушағлар дајанмыш, өзләрини ево чатдырмагдан өтүр чөлләјирдиләр. Даланлара јығышмын бу кишиләртә сонра данышчагдылар: «Милләти гирырлар орада. Сизсә евинизни канда-рындан чыхмадыныз. Гејрәтсизләр!»

Киши тәләбәләрини ону да көрәчәјиндән үшәниб, ичәри чәкилди. Кәлиб оғлу илә дајанды.

Күлләләр сүзүрдү, партылы-курулту артмышды.

— Күлләдир! — деди оғлу. Гәлләләр шүшәбәндә доғру ирәллиләди, чылпаг говагын гуру будагларыны дөјдү. Гадын — ана архадан оғлунун, әркин голундан јанышды, онлары кери дартышдырды:

— А киши, күлләдир! Көрмүрсөн?! Белә чәкил, Чәкилин! — өзүну јејиб төкдү.

Киши кери чеврикди, јумругу дүјүнләнди:

— Рәдд ол! — деди. — Халхын балалары орада, күллә габагындады. Танкларын дөшүндә дајанын...

Телефон чинкилдәди, гадын долабын үстдәки јашыл-шүшә саата баха-баха дәһлизә, телефонун үстүнә јүрдү. Дәстәји галдырды:

— Ало!.. Ало!.. Һә...

Таппылы гоупур, кишинин гулагында морзе жазысы теки тыпшыларды. Күллөлөр сүзүр, Жасамал-Мусабов өзүндөн бешбеш, он-он шыгырды. Ашагыдан кеченлэр, күман, 9-мартбөлүк уча биналарын диварына чырпырды.

— Гаршылыгы атышмады. Автоматтан атырлар, — деди огулу.

Күчлү курутту голду. Оглан пэнчэрэ өңүндө пычылдады:

— ЗТР-тардан атыр. Пулемјотлор.

Өтөн нојабр байрамында, ордан һөндөвәриндөн атылан толлары зорбиндөн биналар титримиш, онларын бешмәртәбәси өзүлдүндөн сиккәләнишиди. Байрам кечеси, јайлым атәши һәр партлајанда, киши евин илдиңә чөккөчөһини көзләһинди. Деһишиди: «Гөслән еләјирләр». Бәлкә, ики иллән бәри сакитләшмәһини әһалини сынамаг гәһлиһә дүшмүшдүлөр. О, бир истади Баксоветә, МК-ја зәнк чалыны: «Байрам еләјирсиниһә, јохса чамаатын көзүнү одуһу алыр-сыһы?»

Бу кечә шыгыјан күллөлөр, учан шыагы гәллөлөр байрам атәш-фәһиләһиһиндән горхусуздү. Киши һалыһы дәјишмир, тамашадан ајрылмырды.

Телефонда о башдан данышан гадын һарјя голармышыды, сәси чыһлағар, һөттә дөстөкдөн таггылы аһылырды.

— Сен аллаһ!.. Вај-вај-вај! Ај гыз, елә иш олмаз! Вај-бај! Кеһилбәр? Кеһилбәр?!.. Бизим телефонумуз ишләмир. Бизә зәнк еләмәк олур, аһчаг биз зәнк елә билмирәк. Ишләмир... Вај-вај-вај! Горхма. Бәс... бәс? Горхма! Елдар кәлмәјиб? Јох! Нејләјәк? Ағыз, булур, бура да кәһир! Лап балкона чатыр. Сәһини ешитмәһән? Бах, бах. Аллаһ, һә ганды дүшдүк. Вај-бај, јазығлар, бәдбахтарлар. Уј-уј-уј, ана әһлини дизиһә чырды.

Дәстәји атыб, ата илә оғлунуң үстүнә чумду:

— Әдә, чөһилиң белә! Чөһилиң! Күллөләр, көрмүрсүнүз? Кеһилбәр, — деди. Гана гәлтән еләјибләр. Бичибләр чамаагы. Бичибләр! Басыб ушагы-бөјүјү тәһкларын алтында гојублар! Шилијирләр күлдәһини һара кәлди.

О, бачысы илә данышмышыды. Бачысыкил Салјан казармасынын јажинлағында јашајырды. Онларын бинасы атәш алтында иди; күллә јағыр, шүшөләр гырылыб төкүлдүрдү.

Ара сәһкиди, атәш сәјралди. Угулту-норилти XI Орду хијабаны, «Иһшаатчылар» сәһтә кечди.

— Кеһилдир. Јарыб кеһилдир!

— Нејләмәк оларды? Әһлијалын иһсан тәһкларын габагында нечә дајансын?

— Бәс, дејирдиләр сילהыһымыз вар? Сילהыһы дәстәләр дајаныр орада... Гојмарыг кечсинләр?..

— Ораја да кәһнишиди. Дејиб ки, мөһкәм дајаның. Сизә көмөк кәләчөк. Сәһәрәчөн сахлајың. Илдиңә дөјүшчүлоримиз чатачаг. Һалы? Бирчә сילהә көрмәдим мән. Гуру әллә орада дајанмаг өлмәк демәкди.

— Гыргыңды, — деди ана, бачысы илә данышадан тохтамышыды. Јасамал шүкүрлү иди, ора өд-алов иһчидә иди.

— Дејир гыргыңды. Гыргылар төкүдләр, тәһклар басыб нә гәдәр иһсаны, хыңчым-хыңчым әзиб. Гана гәлтән еләјиб.

— Дејә идиң чөһилиң ичәри.

— Бичиб төкүрлар дејир. Орадан саламат иһсан чыхмаз!

Мәһләдә, далаңда ики-үч киши галмышыды, даһа кәлән јох иди. Тәләбә ахыны гуртармышды.

— Баш көтүрүб гәһчләр, ким һара кәлди, үз тутду, — деди киши. Оглан ики бина арасындан парлајан шөһәрә бахыр, јажин-узаг атәш сәдасыны дилтәјир, ајаг үстә күчлә дајанырды.

— Кәл. Кәл кәдәк, — деди атасы. Оһун голудан тутду, ичәри көтирди.

Ана јатаг атағында иди, шығы сөндүрүб, тор пәрләни аралајыб, еһшији диншәјирди.

— Атырлар, — деди. — Бу јанда да атышмады.

Кишинин түкү тәрпанмирди, өзүндөн шөкәһәнишиди. Экстрасәһләр вуңдуларындакы сәһркар гәбилијәти тәсәдфөн аһлајырлар; беш јүз волт чәрәјан гуршанан, чавында күчлү магнит олан да. Бәлкә, сәјсәз-һесабсыз сәһсыһтилар нәтичәһиндә оһун да варлыгында бир өзкә чеврилмә баш вериши, елә уграһмышыды ки, горху һисәһини өмүрлүк итирмишиди. Ола биләрдән...

Атышма һендән башлады. буһачан оландан даһа иһдәтәли, араһмыз. Пулемјотлар дөһәјир, автоматлар шагылдајыр, талаң-чалар таһпылдајырды. Гат-гарыш сәдәлардан аһлашырды ки, јалһыз дилчә әһалини гырыб чатан гоһун атмыр, она чаваб верилрди. Тәки белә ола иди. Кәш, бу иһсафсыз, имансыз бачыһа гарышы дајаныб, чарыһан бир икиди һајгартысы еһшилдә иди.

Биләчәри сәһтәдән, көһнә су аһбары — ордан архасындан ара-бир фиһонк галырды. Бу, шејтан әмәли иди. фиһонкә бизәһирди. Сочидә, су сиркиндә һовуздан мил галхан дөһфинләри хатыр-ладырды. Гаранлыгды, Јасамал башындан галхыр, учалырды; көмкөјү, һава доһнамасы иһчилорини, тәјјәрчәһиниң пагоһларындакы мави һиһана да бонзәјирди. Арамлә дикләһир, көјә чата-мадан сөндүрдү. Елә дилчә, сакит учалырды ки, оһун көрүһмәјилә башга, дағыдычы, горхулу бир әмәлини иһсәрәһи дүјүлмүрдү.

«Нахчыван» мейманханасы. Иһшаатчылар хијабаны һөндөвәриңдә атәш еһшилди, автоматлар далабдал таггылдајыр. куја, кимсә ири мыхлары дөһсәмә тахтаһына чалырды.

Кечә саат ики, јенә дө ордан, ордан архасындан бир фиһонк учалды. Улдузду, улдузларә доғру милләһнишиди, ејһсән сәма һисәһи тәһкиди. Бәлкә, дилчә күн-саат олса, јасамалчылар ону көрчөк, һај салардылар; онларын да мөһлисәнә көјдән кәләнләр дүшүмүшдү.

Бирдән иһдәтәли атышма дүшдү, әлбәјаха дөјүш тәки, јажин-дан, үз-үзә атыштылар. Күллөләр шагылдады. Елә бил бу чарыһыһыһын «Иһшаатчылар»дан галхыб, биналарын үзәриңә сүзән, даһларын белиңдән шөһәрә шүтүңи шығылы күлләләрлә һеч бир әләгәһи јох иди. Ејһи сүрәтлә, чәркә-чәркә шыгыјан шығылы күлләләр һәрби һава мәшгәһриндә көјләрә милләһнән гырычы тәјјәрәләр токи учур, һәр бири өз хәтти, иһтигамәтиңлә чалырды. Онларын

учушунда, ишыгында горхулу неч но жохду. Эксино, бу учуш, өтүш-мә жарыш марагы догуруду.

Шүшөбандан чөкилмөжөн, баш вермиш һадисәләрин сорагыны гаранлыг кәләрәдн, гаранлыг дамлардан, узак-јахын биналарын арасындан сезмәк истәјән киши, елә бил ишыгы јајымлар ара вердикдә дарыхыр, јени чөкәләрини начан галхаचाгыны, һараја јөнәләчәјини күдүрәдү. Ичиндә бир һөвөс, гымылданырды. Патылты, курулту горху ојатырды. «Дава-дава» ојуну иди, нитәһәси, бир аз гәлизи, догуруја бөзәјирди.

Гәбирстанлыгдан башлајып Тифлис хижабанынадөк узанан кениш күчә бөшалмышды. Јасамал далананда ики-үч киши галмышды. Кимсә жоху, нә о јанлардан ајак көтүрүп тәрпанән, нә өзкөси, Арабир мәшын көрүндүр. Бир «тәчили јардым» кетди, бир «Запорожест» доланырды. Бир дә бөз, көһнә «ГАЗ-24» һәрләнир, башјухары көтүрүлүр, хејли кечдиклән сонра гајыдыб ашагы енир, јатагхана сәмтә јөнәләр, јенә гајыдырды. Ораја, од-алов сачылан мејдана чатырдымы, нә арајыр, нә апарыб кәтирдири, билмәк чәтинди. Машынын ичәрсини гаранлыгды, кимсә сечилмириди.

Һава ағырлашмышды, сәјсәз-һесәбсәз күлләнин, мүһөрликләрин, тыртылларын, пүлемјөт, топ зәрбәләринин һәнири, партлајышларын јангысы, барыт гохусу тутмушду һәр јаны.

Бу ишә нигә кечә башладылар, кечә. Баррикадалара топланмыш адамлар сәјрәлсин, чоху гышып сазагында, јалангу очаг гырагында мүркүләсин, һейдән дүшсүн. Јохса, кечә гара, чүчә гара; нә баш верчәк, нәләр төрәднлөчәкднсә, бирчә кечәнин ичиндә өртүб басырылсын, из-сорагы галмасын. Јох, дөһшәтли неч нә јох иди, гаранлыг кечәдә шөһәр һәмнинки токи мин-мин лампанын ишыгында шөләләнир, биналар јер-јериндә. Атылан ишыгы күлләләр дејилди, гошалашан, јүрүшөн ојнар-күләр фишәкләрдә. Елә ки, Биләләри чиварындан һәмни шейтан дөһлин көмбәккөј, гыгылачымыс, динч һалда галхыр, учалыр, сонра гарышдыкы гара-гараматдан әл фанаршынын чынгысы бөјдә чар-чәркә гәлпәләр чыхыр, сәсиз-сәмирсизчә шыгыјыр, сүзүрдү, бу мәнзәрә неч бир төләш ојатырды. Арабир шатгалты гоноур, һава парчаланыр, сакитлик чөкүрдү.

Јенә телефон зәнк чалды. Кедиб јатар отагында, јорган алтына кирмиш апа-һаным галык кәлиб дәстәји көтүрмәјә чатмады. Сонра тутмамышдылар. Галхмышдылар, ев-мәзил јериндә иди. Горулар һәмнишәки кими, нә һај, нә һонир. Шәнбә күнү, гадын бәлкә, ишә-мәктәбә јолланмагдан өтрү тәләсир, чај гајнадыр, мәтбәхлә отаг арасында чалышырды.

Телефон зәнк чалды, мәтбәхдән кәлдији јердә, тәләсдији һалда галдырды дәстәји. Телефон гыгырмызды, ләлә токи иди, кечөки күлләләр токи шәфәг сачырды.

— Һә... Һә. Вај-вај-вај! — каһ әлини дизинә вурур, каһ дил-догады өзә-өзә, орадан, чарпышмаја јахын бинадан верилән сорагдан тәнтијирди.

Тәк-тәк атош ешидилүр, анлашылмаз угулту бинаны бүрүјүрдү. — Кечиблар? — соруду киши.

— Кечиблар нәдир?! Нә данышырсан? Милләти хынчым-хынчым әзиб-төкүб танklar. Күчәләр дармадагыны, шилјибләр, бинчбләр инсаны. Атышырлар, танklar тутуб һәр јаны! Бунлара биз нечә әл чатдыраг? Галыблар одун ичиндә. Евләринә һәр јандан күллә јагыр. Чыха билмирләр. Дејир гошушларын әскәри дүшүб, чыхдылар арадан. О кедә билмир, нечә чыхсын.

Орасы ајдынды, бууну бачысы — кишинин балдызы оғлу бир ај габаг гәзәја уграмыш, гычы сынмышды. Инди евдә кнпсдә галмышды, тәрпотмәк олмазды.

— Јох, әши, мәктәб нәдир, дәрә нәдир. Алатаваја од јагыр, гошун сохулуб...

— Кирдиләр, сохулудлар... әчлафлар! — деди киши, амма там әмин дејилди ки, төрәнмиш һадисәнин бансләри бу сөзә јангиди, жоха, јох.

Гадын евдә галды, оғлан чыхсын-чыхмасын. Киши әјин-башыны кәјиб:

— Бир хәбәр тутаг көрдәк, — дејиб тәрпәнди.

Блок пилләләрилә едикчә гапылара көз јетирди. Һәр гатда үч гапы иди, гошулар бир нечә кәрә дәјишмиш, јениләри кәлмишди. Бунларын арасында Ермәнстандан көчүрүләнләр дә варды. Бирн дорһал өз фамилијасыны ири һөрфләрлә гапы тахтасына јазмышды, долашыг салмасынлар, амма бунуңку да габагындан чох фәргләнмириди: «Шалвердјев».

Кириш, гапы-пәнчәрләр јериндә иди. Һәјәтә дүшүдү. Көјртәи, китаб көшкүңүн бөјрүндә дәјанмышдылар, су павилјонунуң алабөз шүшәләри чарбачағды. О тај мөһләнин тининдә, күчдә көрүңан адамлар шүбһәли давранырдылар. «Коптор»ун тахта дивары өнүндә таныш гошулар дәјанмышды. Ону көрән токи «електрик» киши ики адым бәри атды. Галын, гыврым сачы бир кечәдә бөмбө олмушду, сифәти тутгун, көзләри долухунуңуш. Башыны булады, әл веррокан тохтадагы тәки онун әлини сахлады, фәһлә овчундә инсидирди.

— Басыб кечиблар, — деди. — Аеропорт јолунда, биринчи таксиматор мајданында бөсбүтүн әзиб төкүбләр, — орада, такси паркында ишләјирди, чаны галмышды иш јериндә.

— Кәл, бир дүшөк ашагы.

Ашагы — ајдынды; гошулр ичи, дүнан чарпышыманын баш вердији күчә, мејдан.

Башга гошу да төшулду.

Јатагханалар арасы, узун пилләкәнла Мәтбуат хижабанына дүшүдүләр. Өз күчәләри сакитди, нә танк, нә пүлемјөт. Көрсүнләр бәс, кечәки партлајышларын, атошларын үрчәк олдугу јерләр, мөскәңләр нә һалдадыр. Ахы, һаны очча атош, күллә шыраваны.

— Һара кедәк? — соруду чөнүблү, «електрик» гардаш. Бун-

ларын башы чөкмүш, көрүб көтүрмүшдү. Буна көрө да киши ону
гайа көтүрмүшдү.

— Габагча кедок Салтан казармасы тараф. Соңра Мэркази
Комитэжэ. Көрөк орада неширлэр.

Чөнүбүлү гардаш етираз етмэди, дүшдү истэкли гоншунун жа-
нышча.

О бири гоншу астадан, ичин-ичин сөйлэди:

— Аеропорт жолунда, Бинөгэндэ... өлөн чохду. Басыб кеңиб го-
шун. Өтдөн чөпөрдү, нејмэкк оларды.

Күчүннн началандыгы јерде чөнүбүлү гардаш ајак сахлады. «Ин-
шаатчылар»дан көзү сү ичмэди. Амма гоншу онлары чэкиб, елө
орајача апарырды.

Күчүннн о башында, «Нахчыван» мейманханасы габагында адам
чохду, борилордө, «Каспар» хөстөханасынын өтөјиндэ да комалаш-
мышдылар. Һөрбчи, салдат, танк көзө дөјмјрди. Кеңиб кетмишди-
лэр. Итмишдилэр: һараја јөнөлмиш, һансы мейданда тохтамышды
гошун, кечэки гани-гададан.

Онлары «Иншаатчылар» күчөсинин сајдан илк евлөри сахлады.
Киши дөнүб, јахын бөлөд олдугу сумага-сары бинанын зирзөмөси-
но нөзөр салды. «Рөссамлар еви»; зирзөмө рөссамларын е'малатха-
насы иди. Куја, бураданача баханда, ичяридө дөриндө, һэлө инсан
үзүнө чыгарылмагыш лөвһалэр көрөчөкди. Бир дө бахды ки, пан-
чөрөлөрдө дөликлэр ачылыб. Даһа соңра көзү дивара саташды,
икинчи, үчүнчү гатларын дашларыны арашдырды. Арашдырмага
јер галмырды. Бу да, бундан о јанкы ев дө дөлө-дешикди. Пөнчө-
рөлөр чат-чат, чиликөлөмиш, автомат күллөлөринин ачдыгы ојулгар
кор-кор бөрөлмишди.

— Һө, — деди, — бир достум көлөмиш, гонагды. «Коммунист»
күчөсидө енишө дүшүрдүк. Көһнө университетни, Академјянын
габагындан өтөндө, дајаныб бахды. Мэнө үз тутуб сорушду: — Ба-
кыда мұһарибө илгөриндө дөјүш олбуму? Делим, јох. Деди бөс,
диварлардакы дешиклэр нөдир?... Күллө изаринө бөзөјирди. Деди
булар мых јерлерди. Усталар телефон, радио, ишыг чөкмөкдөн
өтүр дешиблэр диварлары. Бууну нијө сөјлөдө. Өјүмчөкдөн
өтүрүм бахын, бизим шөһөримиздө гызгын дөјүшлэр кетмишдир.
Бу да сүбүт!

Рөссамлар евинин тининдө бир тона адам дајаныш, көзлөрини
јерө дикмишдилэр. Булар да јахынланды. Чатчак, киши күман-
дан-куманда дүшүдү. Куја, киме јухарыда ишлөјирмиш, рөнклө долу
габ элиндөн гоншун, јерө дүшүмүш, ган-гырмызы боја асфалта да-
ланышды. Ган, төкүдүдү чөкөјө ујар һалда ахмыш, јајсаганла-
мышды. Санки, бирини јалыыз башы сезилон ики гардаш гуча-
лашмыш, јерө сөрлимизди. Инсан јохду, апармышдылар.

Киме еһмалча онун голундан јанышды, дөндү. Көрүшүдүлөр,
елөчө элсиз.

— Сизин евди бура, мөнчө.

— Бали, — деди — ... сөһөрчөн јатмамышыг. Үч ушагла һөлөк
галмышам. Бир отагдан о биринө гачырмышыг балалары. Пөнчө-
римиздөн күллө јагырды... Дүшүм, дедим көрүм, нө һајды, нејнијө

биллөм. Шияјирдилэр јерө-көјө, биналара, бүтүн јашајыш мөн-
зилөринө, һара көлди. Бурада, тиндө дајаныбмышлар. Мөн дө
дүшүмдү. Танклар, салдатлар јетишди, аташө тутдулар. Һөрө бир
јана гачды. Кими гышгырыр, һарај төјирди: «Ада, кимдө ситлах
вар? Бирчө тапанча...» Кимдө варды, һеч кимдө. Јалын эл, салдат-
лэр гырыб чатды.

Лај шүшөлөр, көрөшөн дөликлөри токи дешилмиш, алт гат, ичө-
рилэр, һөрби кејим дөриханасы, дүкан, тахта-таван учулуб төкүл-
мүшдү. Јохуша доғру кеңишлөнөн күчүннн галын асфалт дөшөмө-
сини тыртылар дилик-дилик космиш, шумламышды. Сэки боју
бир-битки јыртычы чархларын диншиндө дајаныш, көк-көмөчли
чеврилмишди.

Адамлар тиндөчө дајаныб, көзлөрини јерө дикмишдилэр. Гөтлө
јетирилмиш ики көччин гајнар ганы говушмуш, асфалт дөшөмөдө
бөлөд бир шөкил чөкмишди.

— Дөрдүнчү мәртабөнин еванында бир гызы вурублар. Һарла
көзлөринө инсан дөјди, елдуругу кеңиблэр.

Күчөлөри чадар-чадар емиш танклар, даш-дивара һөкк олмуш
өлүм јазысы да кишини баш вермиш вагонин керчөкөјинө ин-
дырмады. Һеч нө олмамышды, һеч нө. Ган көдү — гызыл шөкил,
дөлөмөдишк диварлар чиликнөрлөрүн искөнө илө ојдуғу... Күчөлөр,
асфалт өртүклөри пардтаг-пардтаг; бу шөһөрин, пајтахтымызын
һарасы бу көкдө дејил, һараја бахсан јыртыг-дешикди. Бу да олсуз
онун тајы... Олмамышды һеч нө, нө дөшөшт, нө чарнышма. Һаны о
дөһиштин садасы? Ган көлмөчосинин гырагында дајаныш киши-
лөр бөс нијө һарај чөкмирдилэр? Бүзүшүбчө, гарамат ичиндө су-
сурдулар. Һеч нө олмамышды.

Будур, кедирлэр «Нахчыван» мейманханасына доғру. Оранын
гапысы үстөд чардаг сечилер. Бөс, дејирдилэр Салтан казарма-
сынн забитлөрини арвад-ушаглы басыб долдурублар ораја. Хагг
чөһбосинин дөүшүчлөри гојмур онлары орадан чыксанлар. Киров
сахлајыбылар. Бөлкө, забитлөр, полковниклөр, Бакы умумгошун мак-
тобнини башчылары орадача, биринчи гатда, рөсторанда эјлөнбл-
лэр. Мейманхананы гојуб гачмыш буфетчијө, хөсөрпајлајана ешти-
јач дујмадан, өзлөрчө төкүб ичир, јејиб сиирир... Хагг чөһбөси
шөһинө саглыгагар сөјлөјирлэр.

Мейманхананын ганшориндө, бу тајда ајак сахладылар. Архада
чөрөк дүканы иди; бинаја габа гаја дашларындан үз өртүјү гојул-
муш, ојмаланмышды. Мейманхананы лај шүшөлөри гаралыр, рөс-
торан сусурду. Саат он икијө ишлөјирди, күндүзүн бозрок һавасы
горхулу һеч нө сөјлөмјрди. Мейманханадакылар јатырды: ахшам
«ири, на вес мир», јорулмушдулар.

Киши чөнүб, сал шүшөјө бахды, чөрөкчинин ичөрисини көрмөјө
чалышды. Ичөриден хоз папалагы чаван, дејосон башыны төртпө-
мөдөн, агзыны ачмадан, елөчө гара көзлөрилө она салам верди.
Һөми анда атош курлады. Бурадача гарны-гарныја кунајырды-
лар. Пулемјот, автомат чарнышмасы дүшүмүшдү. Јохса, мейманха-
наны һөдөфө тутмушдулар. Дамдан атыр, јамачдан чаваб гајта-
рырдылар. Нө күллө көрүңүр, нө атаң, атышан сечилирди. Амма

иң алмыш көпөк сүрүсү төки жүрүшөн автоматлар жардан тушларды. Патрона гызырганмадан чырпырдылар. Паваны выйыты сармышты, күлтөлөр бөжүр-башдан өтүр, чогуурду. Булар да эле бил сакидоочу овуна дүшүб галмышдылар.

Чоңубу гардаш араланды, топ мөрсинин да дагытмажачагы көркүнүн тиши чыкылды. Орадан гошуусуну чагырды. Атош көсилмир, күчлөнирди. Инди арабир пулемёт курлаяр, төк-төк тапанча ачыларды.

Кимдир булар, киме атырлар, — киши аташин жувасыны арашдырды. Сөкидокилер чыкты, ирээмиң — чөрөк дуканына кирмишди, орадан да өңдө дажанмайып, диварга гысылмышдылар. Бирден кишинин агына көлдү: бөлкө, онтары көрүблөр, тоपालыга куяпайдылар.

«Электрик» гошуу эллери чибиндө, плавшын этошин желлөдир, ону чагырды. Атош курлаяр, автоматлар жагдырды. Жокса, бу киши бир парча гуршуну чогууб, төрсини дөшмөңинчө аялмачагыды.

ГЭРЭНФИЛ ГАН ИЧИНДӨ

Шөһидлэрин дөфин Гаилы шөһбэдэн ики күн сонра, январын ийрми икисинө тэжин едилмишиди. Халг чөбөси, Милли гуртулуу башчалары дөшөттөли кеченин сөһэри Мөркөш Комитетинин гаршысында, жүз миңлөрдө адамни толландыгы митингдө билдирмишдилэр: ниңалчы рус гошунунун танктары алтында галмыш, күллөдө гурбан олмуш күнаисыз инсанларын дөфин мөрсини бөжүк етираз нүмаишиниң чевирилмишиди. Фөңгөлдө вөзиретин шөртлэринө көрө митинг, нүмаишн, толландыш жасады. Лакин, халг азаддык жолунда чаныны вермиш өвладларын дөфинни гөддэр гошунун, инасафсыз шөртлэрин саялдамдыгы, рөдд едилдији төрдө кечирчөкдөди.

«Гирх күн тэвиңи сахлапачагың. Намы гара палтар кеңсин. Саггал бурахачагың — гирх күң». Натоми бөлө мөслөһөт көрүшүдү. Буру бөлө шөһөр ичиндө гызгын атышма кетдији анларда, орадан, «Мөрмөр сара!» дежилэн МАН бинасынни даңи көркүлү күрсүсүндөн чар чөкмишиди.

Шөһөрдө, Абшерон төрнөағында атышма көсилмирди. Танктар, ЗТР-лөр шөһөрин баш кечилдэринин тутумш, Баки хижабанларыны көсмишиди. Гөр жөрдө тоналлага охшар салдатлар доланыр, ПДМ-лөр Бакинни кениш чадаларында чөвланлайдырды. Танктарын беллидө һалай нуруб отурмуш салдатлар автоматлары күчөдө тушлармышды; истөнилэн ан атош ача билдирдлөр. Жашыл дөбилгө, жашыл жилет, жашыл эскер кейими арасындан оларын жанаглары гызарыр, «спесвојек» гатиллэринини көй көзлэриндөн зөһөр дамырды. Көллөр, чумардылар. Митингдөки миңлөрдө инсаны этчөкөн машынын агзындан чыхан хонилө дөндөрөр, дөфин мөрсимини ондан бетөр гөтлө чатдырдылар.

Күтлө һөкүмөт евинин габағына ахышырды.

Намы яс ичиндө иди, уз-көзлэриндөн һүнз жағдырды. Уст-башлары үтүсүз, гара-совха. Миндин биринин өжиндөки дари курк, богазындак галстук, долу дөймүш чөмөңдөки төки күскүндү. Миллөт өз шөһидлэринин матөминө жеријир, кимсө динмир, бирчөсинини додагы гачмырды.

Мејдан жахыллығында нө танк көзө чарпырды, нө дө салдат. Бөлкө, халг гөзөбиндөн горхмуш, гошуун, һөрби машынлары далдалара сүрмүшүдлөр. Жокса, гөзөб одунда јанан күтлө полад танктары, салдатлары да ичиндө эритмишиди. Вардасы да, киши көрмөдө, көзлөри думайланмышды, сеумириди.

Намы никаранды. Һөрби комендатлығын илк мәлуматында өлөнлэрин сајы отуз једди көстөрилмишиди: ондан алтысы һөрби хидмөтчи, салдат өз бир забитди. Көрүңүр, бу сајын кимсени инандырмачагыны анлајыб; ашхам рөсмин мәлуаматда гирх догузга галмышды. Вағзал габағында, метро агзында, күчөдө башларыны булајыр, эллэрини желлөдирдилэр: «Отуз һөдир, гирх һөдир!» Салјан казармасынын алты гапысы вар. Гөр гапынын гаршысында азы үч жүз инсан дајанмышды. Танктар булары басыб кечмишиди. Тифлис хижабаны, Билчөри јошуу...» Танктар, башкөсөнтөр орадан диклөмиши, атөш жағдырараг сохуламшудлар шөһөрө. Евинин ичиндө, отагдача нечөсине күллө дојмиш, нечөси балкөндө вурулмушду.

Киши кедир, јан-јөрдөдөн өтөнлэрин нө сөйлөдијини билмөк истөјирди. Намы Баш мејдана чан атырды; орада билчөкөдилөр шөһидлэрин сајыны. Чөназэлөр ораја көтирилчөкдди.

Бакинны Баш мејданы 88-ин ноябр-декабр нүмаишлэринин эн күр күнлэриндөкинчө издилнамлы иди. «Абшерон» меһманханасы илө «Азәрбајжан» арасы тејжа инсан, гара кејимли күтлө иди. Амма курламыр, чошмурду. Намынын үстүнө су олаңмишиди.

О, «Азәрбајжан» меһманханасы сөмтлө дајанды. Гадышлар, кишилэр сусур, дөјүкмүш һалда көзлөјирдилэр.

Һөкүмөт евинин сүтунлары гараја бүрүңмиш, гүллөлөрдөн элөм-лөр асылмышды. Не мөт данышыр, анд ичирди. Арабир издилан төршөпир, адамлар бојланырдылар.

— Јол верни! Чамаат, јол верни. Рича едирөм, ара сахлајың!
Чөназэлөр көтириллир. Чамаат, сөјитлэрин кечмөјинө јол ајарын.
Рича едирөм, аралаңың!

Бу, руһани гардашын сөси иди.

Салөһ киши ону АХЧ-нин конфрансында көрүшүдү. Рајонлардан, Баки көлдлориндөн көлмиш нүмајөңдөлөр елө чыгынды, агызларындан од төкүлүрдү. Академија салонунда кечирилеп жығынчагда беш-алтысы бирден чумурду микрофона, һарај-һошир салырдылар. Онда, руһани гардаш сөз алмыш, хитабт күрсүсүнө чыкмышды. Чаванлара үз тутмуш, Гур'андан, шөрөттөдөн мисал чөкмишиди. Демишиди: «Јетмиш илдө бизи о көкө салыблар ки, бири-биримизни танымыр, ешитмирик. Ичимизни дөјишибтөр» — мүдрик сөзлөр сөйлөмишиди.

Инди, матөм мәчлэсиндө Салөһ кишинин таныдыгы бирчө инсан варды, о да һөмин руһани гардашды. Һөмин күндөн шөкли дө кө-

зүнүн габагында иди: ортобој, күрөклин, ачыг ејнәли адамды; агар-мага үз гојмуш саггалы жахасына чатымышы, амма гаш-көз гара, чаванды. Матәмини шәрият, мүсәлман гаддасы илә кечмәјини о, бој-нуна көтүрүмүшдү...

Саләт кишинин бир бөүк завалы варды. Аглаја билмирди. Олуур белә адамлар, көзүндөн јаш чыкыр.

Догрусу, мејдана калмакдан да чөкинмиши. Халг фачно ичиндә, јүзләрәт чаван шәһид олмуш, накам өвләдлар гана бојанмышы. Милләт көз јашы ахыдачагады. Дөрд јанында ычгырыг, һөнкүртү. Бәс, сән нечә? Урәк јанмаса, көздөн јаш чыкмас... Көндә-көксөкдә кечәрдиләр. «Јашлы адамды. Киши нә гәдәр тохдаг олса, ел да она бахыб, өзүнү әлә алар». Бәс, бүтүн милләттин, халгыг јасында нечә!

— Бино јолунда мүсәбәт олуб. Гыра-гыра кәлибләр. Салдатларын чоху кечә электрикада кәлиб, төкүдүбләр ағачларын арасына. Кизләниб, гәфил чыкылар. Амма бир оглан Сураханада әлү нүлөмјоту илә аталарын јандырыб. Соңра көрүб басыб кечәчөк-ләр, архаалара сифарин көндөриб, сахламаг мүмкүн дејил. Чөкил-синләр кәндә. Орада, Аеропорт јолунда габагаларына ким чыкыб, ишсан, автобус, дармадагын еләйибләр.

— Булар «спесназ»ларды. Ата-анасыз, атылышы ушагаларды. Һөкүмәт көтүрүб бәсләмишиди. Бунларынкы беләдир: ган төкмөк, баш кәсмәк, парчаламаг.

— Әфғаныстанда өрөнбиләр: «Диван тут! Көзүнүн одуну ала!» Ата-ана көрүбүм, өвләд гәдри билсин.

— Әфғаныстанын ачыгыны биздән чыхдылар.

— Еләси вар, чаванда ијирми күллә јери. Бәс, бир инсана о гәдәр атош ачарлар? Дәлмә-дешик мејитләр вар.

— Ону ермәнини еләјиб. Гошунун ичиндә ермәни баплдасы, «саг-гаалчалар» кәлибмиш. Јашы гырхдан јухары салдат көрүбләр, атош ачанда. О јашда салдат олар? Онлар еләјиб, гәдүз бандитлар. Урәк-лөри сојумажиб бир күллә илә; јыхылана, јаралија дараг бошалын-ча чыкылар. Баш кәсибләр, көз ојублар.

— Мејитин чохуну вермирләр. Салјан казармасына апарылар. Габадакылар гырпыр, архадакылар кәлиб дашыгырмышлар.

— Казармадакы азәрбајчанлы әскәрләр көрүбләр. Мејитләри газанханада јәдирмаг истәјирмишләр. Онда азәрбајчанлы әскәр-ләр синаһланыб, башлајыблар салдатларга атышымага. Инди да орада дејүш кедир. Бизимкиләр бүткәсә кирибләр. Ики јүз азәрбајчанлы, әли күрчү, ләзки, чечен. Уч күндүр чарпышылар.

Саләт киши динләјирди. Руһани гардан хитабәт күрсүсүндөг сурә охујур, сурәни битириб «фәтиһә!» сөвләјирди. Адамлар хита-бәт сәмтә көз дикиб, чәназоллори көрмәк истәјирди.

— Салјан казармасында нә гәдәр мејит вар. Вермир салдатлар. Гафарова ијирминдә кедиб ораја, депутат дјетәсилә. Кизләдиб-ләр. Јаралылары долдурубулар зирәмјиңә, нә һәким бурахырлар ја-хына, нә өвләри јардым көстәрир. Јазыг балалар, орада чан ве-рир. — дели тибб бачысы, — неч хәстәханада да дана-дорман ча-тымышыр. Ијнә јохдур, гапы-гапы дүшүб биит топламышыг. Бизим

ишәбәдә он алты јаралы варды, сәккин еләчә вахтында јардым көстәрипмәдијиндәлән... кетди.

— Күлләр зәһәрлидр.

— Јеријән күлләр, ојуб ичәри кечир. Биринин ајагындан дә-јишиди, бир күн гады јазыг; әзәләни дагыдыб јеримшиди мәдәси-лә, чигәринә.

— Белә дүшмәнчилик олмазды. Белә вәһшилији тарих көрмә-јиб. Әлијалия халгын үстүнә танк бурахасын, автоматла бичасын. Јаралылары јериндәчә тәздән күлләгә туттасын. Фашистләр дә белә јудузулуг еләмәјиб, — дели тибб ишчиси, чаван кәлип. — «Тәччили јардым» машыныны атошә тутублар. Бизим һәким өлдүрүбләр, — көзлөри долду. Она бахыб, јахындакы гадынлар да көврәлди.

Ваш мејдана колән күчә сәкиләринин гырагыгча гәрәнфилләр дүзүлүмүшдү. Көј саплаглы күлләрин башы сәкидән күчәгә салла-мышыди. Һәр саплагад ики-үч пөһрә варды. Гәрәнфилләр ахлардан су ичмәк истәјән гызыл тачлы гуштарды...

Күлләр боғумуш, гырчын-лөчөкләр өләзимшиди. Бу күлтәр Бакынын алышыб јанан көшкәриндәки гәрәнфилләгә бәнәзмирди; чан кетмиш, тәрәвәт учмушду. Булар күчә сәкисиндән бојну ву-рулушу тәки асылымишиди. Бу һала, фачнәгә шәһидликми кәрәкәди, шәһидләрин руһу нә сөвләјирди.

— Кәтирирләр! — деди гадын.

— Чан бала, чан оғул! Дүшмән кор олсун. Сизә гәсд еләјинин әләһә чәзасыны верчәк!

«Абшерон» сәмтдән издиһам јарылыр, чәназәләр күрсүгә гал-дырылырды.

Бу јан һәлә сәкитликди. Киши дүшүнүрдү: «Бәлкә, азыдр, де-јилчә» дејил. Шивәс гопармаг нәјә лазым. Агламагла иш ашмаз.

Дониздән угулту башлады, о бирләр дә она гошулду. Сәһлә јан алмыш Хәзәр кәмилири сәда гопардылар. Ири кәшиләр һеч вахт ишәһәр бунча јанашымышыди. Сәһил дајазды, дәрһинотурмул тан-кәрләр хырда тајыгларын үздүју ләләдәјөнә нечә кәлмишиди.

Саләт киши ағламаг истәјирди. Өмүрдүз нә гәдәр ағламажыб, нечә јасдан гуру чыкмышды. Бунун һамысынын сел-сују дашлан-малы, милләт јасында әләми гәрг етмәлиди.

«Мән ата-анамын дәфиндә ағламадым. Өзкә өлүсүнү үчадан аглајарлар. — дејирләр халг арасында. Кәндә елә өврәтләр вар, һәр күн јаса кедир. Аглајар, киримир. Агы чагырыр, көзләриндән сел токи ахыдр. Гадын һеч, ағламаг онларын адына јазылыб. Бәс кишиләр? Кәндә бир киши варды, арвад кими шахсәј вурурду. Бу киши онлара һәсәд апармырды.

...Дурдугун јерләчә урәјинин көзүндән чешмә гајнасыи, көз-ләрин чағласыи. Боғулурсан, гәһәр дамарларыны сөкүр. Ди, көзләрин ямчигирми?

— Чамаат, араланыс! Јод верин, мејити кәтирсинләр! — руһани гардашын көврәк сәдасы кәлди. Тәзијә онун өһдәсиндә иди, арамыла јола вермәлијиди.

«Нефтчиләр» хијабаныны «Азәрбајжан» мейманханасына чат-дыгы тиндә гара бајраглы дәстә көрүндү. Бәт-банзиләри сопсод-

гунду, башларыны дик тутуб, ирөли бахырдылар. Достәнни ардынча халы дөшөмниш жүк машыны көрүндү. Машынын банында аяг-үстө далянмыш, чөназәни араја алмышдылар. Изднһамын ачдыгы ара-јолдан өтдүлөр.

Камиләт үзүн-үзады фит верирди. Не'мәт женидәп данышырды. Мејданнн каһ бу, каһ о башында чакнаша дүшүр, кәтирилән чәназаләри јербәјер едирдиләр. Руһани гардаш тәсәлли верир, шәһидләри руһуну аллаһа талшырды. Һәндөвөрдә аглајыр, бајаты чагырыр, кишиләр јайлы чыхарырды.

— Ики күндүр Дағүстү парда гөбирләр газылыр. Адам чатырды газмаға. Митингдәкиләр көмөјө кеңиб. Јүз ијирми гөбир газылыб.

— Бураја нечәсини кәтирибләр?

— Демирләр. Десәләр, биләрдик. Нитг сөйләмәкдәнисә, мә'лумат версинләр. Көрөк, нечә мејит кәтирибләр. Һансы һарада, нечә һәләк әлүб. Гој, шәһидләрин атасы, гардашы бир сөз сөйләсин.

— Јахшы дејиб түрк шаири: «Биз чох идик. Бир гисминиз дөјүшләрдә гырылдыг. Галанларса өләнләрин гөбри үстә нитг сөйләди»

— Гызышдырдылар. Вердиләр халхын балаларыны күдаза. Һаваяји јерә...

— Елә демәјин. Онлар Вәтән јолунда вердиләр чанларыны. Дүнија ајаға галхмышдыр. Чинајоткарлар чаваб верәчөк. Бүтүн дүнија «Азәрбајчан» дејир. Бу ган јердә галмајачаг...

Јухари башлан, бајагык гафилә өтән јердән бир золаг ара бош сахланмышды. Чөназәнин кечдији нзә ајаг басмаг күнаһды. Орадән бир мафә јахынлашмағда иди.

Гыз-кәлинин көзү алачаланды, кишиләр көрәлди. Гоһум-гардаш чиниләриндә бир чөназә кәтирди. Огланнн шөкли чөназәнин гаршысына гојлумышду. Мафә јахынлашдыгча, адамлар чөкниди, күтлө јарылды. Чөназә үзәринә гөрәнфиләр јәгды. Јахындакылар күтлөри мәрһумун сиңисә, ајағлары алтына гојур, әли чатмајанлар күтлөри өртүк үзәринә сәпирдиләр. Гырмызы өртүклү чөназә кедир, гызыл гөрәнфиләр чәтирилдә, күтләнин гојунда итирди.

Дүнија гана бәләнминиди, гөрәнфил шөләси аналарын көз јашларыны гана бојаманнды. Мејит ардынча дүшүшү ағбирчөк пәналәрин, кәлини бачыларын пә јерини јерин, нә бахышы бахышды. Доли олмушду ана; көзләри шивиб һодогсиндән чыхмыш, сач-бирчөк әлчин-әлчин, күдү совулумыш очаг јери тәки талапмышды.

Саләк киши ичи соғулуш дәјирман нову тәки гурагсымышды.

Бу вахт, «Азәрбајчан» мейманханасы өнүндән бир јени гафиләнин габагы ачылды; онлар үст сәмтә јөнәлдиләр. Бу кәлән бөлүкдә ушаг чохаду, чөназәни јенијетмөлөр кәтирди. Чиниләрдә бешик тәки јыргаланан табутун үзәринә чөһрајы-гырмызы өрпәк чөкилмишди. Сачағлы өрпәјин тирмә телләри титрәшир, гөрәнфиләрдә сүсләнирди.

Јахынлапча, ики-үч аддымлыгдан кечмакдә идиләр. Бирдән Саләк кишинин көзү чөназә өртүгүнә дикилд. Чөназәнин бәри бөјрүндән бир дон сәрнилмишди. Гәһвәји донун јахасы, биләкләри ағ

һөрмә илә тикилмишди. Кејимнән билинирди; мәктәбли баланын он-он ики јашы оларды. Кеј чантасы да орадәнча асылмышды.

Кишинин очагы галаңды, гајнар дам-лалар пагылдајыб, көзләри јандырды. Гызыл тахтада, шәһәздә тимсалында учалыб кәлән гызычгазы сәсләди: «Чанталы балам, мәним гузум! Сән һараја јол алмышан?»

Көјдән ган јағырды, мејдан гөрәнфил ганына бојанмышды. Ган көлүндә бир күл битмишди. Ал сачағлы кәлини өрпәји алтындан сәдә ешитди киши: «Ағлама, баба, ағлама!»

Һарајлар...
Һәр улдузлар, һәр ајлар.
Ган ичидә күл битиб,
Сусулуғдан һарајлар.

САҒ-САЛАМАТ

Ахшам саат једдидә телевизија сөндү. Көрүнүр, радио-телевизија ишчиләри тәтип етдиләр. Болжә, күндүз јығынчағда Етнбар мамаата билдирмишди ки, ахшам телевизија илә чох ваңиб бир хәбәр чатдырылачағдыр. Чатдырылмасын дејә бу хәбәр, телевизијаны гападылар.

— Ата, ана, оғул, гыз галдылар нејләсинләр. Саат онадәк көзләдиләр. Нә өкран көзәрди, нә ешикдән сәс-сорағ чыхды. Онда ата галхды ајаға.

— Мән чыхым ешија. Көрүм бир нејнирләр.

Планыны кејди, шлјасыны гојду өз «гајыдырам инди» дејиб, дүшдү һәјәтә. Габағлар да бу вахтлар дүшүрдү һәјәтә; гоңшулар көрүшүр, көзишир, һава алыб дөнүрдүләр; һәр кәс өз мәңзилдә. Бина Салјан казармасынын 7-чи паралел күчәси сәмтдән јахынлығында иди. Оралар сакитдан. Ахыр күнләр, һәрби гоңуни һиссәләри кејлишди, Салјан казармасында јерләшдирилмишди. Бақы әһалиси, чапанлар, тәләбәләр бурада, онларын мәһләсиндән јухарада, шәһәрин башга киришләриндәки тәки, јығышыб јолу космишдиләр. Ахшамлар јахынлығда јашајан гоңшулар да евлән чыхыр, казарманын гапысына јөнәлир, гоңушу шәһәрә бурахмајан чапы сәддә баш чөкир, үрәк-дирәк верир, сәһәрчәчән орадән галанлара гоңулуб, обашдән дөнүрдүләр исти очаға.

Ара сакитди, киши-гадын, гоча-чапан јенә казарманын дарвазасы өнүндә күчәни бәнд тәки кәсид дајанмышдылар.

Казарманын гапылары бағлы иди, архада елә бир тәрпәннн дујулмурду. Чамаат тонгал башында, бири-биринин һөниринә ахшам сазағында дуруб дајанмышды. Әзәлки күнләрә, кечәләр көрә бу ахшам тәшвиш дујулмурду. Срағақун, даһа сонра дүнәш ахшам һәрчәлләрин казармадан чыхачағы, танклары шәһәрә кирчәји көзләнишди. Амма тәрпәнмәмишдиләр. Бу ахшам, бу кечә сәһәри нечә ачагағдылар, бир аллаһ билирди.

Ата каһ о достәјә жанашды, каһ чаванлары диндирди. агзындан сүд ији колән балача огланлара истәди десин: «Ај ушаг, сиз иңә кәлмисиниз. Ата-аналарыңыз бурдадыр, босдыр».

Ишылар сөндүрүлүшү, күчә фанарлары кечирилмишди. Бири-бирини очагыни, сигарет ишартысынын сајасына сечирдиләр. Киши саатына бахды. Дүз бир иди. «Јубандым», — дејиб, дөнмәк истәјрди ки, курулту башлады.

Казарманын гапылары ачылды, танкларын көзгамашдыран күчлү ишылары күчәни, јолу космиш инсан күтләсини үстүнә тушланды, шығыдылар. Фишәнкләр көјү сарды, автоматлар шагғылады. Башлары үзириндән шығылдыбы өтүн ишыгы күлләләр кечәләр шө'лә сачан бөчәк, ишыклагуш үчүштарына бонзәди. Сонра, танкларын бирбаша онларын үстүнә нәрилдәлијини көрөн әһали бөјүр-баша јерә сәриләнирди, голан инилти, һарајлары ешидиб, аңладылар ки, иш башга чүрәдүр. Танклар басыб кечди чанлы инсан сәлдини, бешини, онуну бирдән алды алтына, автоматлар даһа башүстүн јох, ортадан тушланды, бичиб төккү.

Инсан чыгыртысы гонуб, танкларын нәрилти-курултуусу арасында боғулду.

Ата, өзүнү евләрин арасына верди, гаранлыг һәјәтләрдән горуна-горуна, јахында, он адымылыга курлајан автомат атәшиндән гуртулуб киришә чатды. Мәнилд инкинч мәртәбәдә иди, индијәдәк бу евдә он илдон артыгыда јашајырдылар, һәлә пилләканы белә чыкмамышды. Агыр адам, һеч билмәди гапынын зәнкини нечә басы.

Ичәри кечди, гызы, арвады учунурду, кишинин дә дил-додагы әсирди.

— Башладылар! — деди, плащынн сојунмаг истәјрди ки, көрдү гызы, гаднын кишинин курламада олан ол-алов ичиндән саламат чыкдыгына севимәкдәнсә, баха-баха галыблар.

- Кәс, кадә һаны?
- Сәнин ардынча кетди!
- Иә вахт кетди?
- ...јарым саат олар.

Ата керн дөңдү, дөһлизә чөкилди. Фишәнкләрин, ишыгы күлләләрин шө'ләси гызыни, аңанын үз-көзүндә долашыр, нәрилти-курултуудан диварлар сикләнирди. Атаны бурахмаг истәмәдиләр:

- Кәләр инди, — деди анасы.
- Ата, көрмүрсөн, байырлакы гияматы? Кетмә, инди өзү кәлчәк.

— Гој, көрүм, ахи, бу һарада јубанды? — деди, гапыны ачан тәки огланла үзләшчәји үмидилә достәји чөкди. Пиллә-блок бомбошду, јоқушдан гат-гарыш атәш, гышгырыг, һарај сәдалары чатырды бураја.

Ата евләрин арасындан үст күчәјә дырманды. Боз-гаранлыг ичиндә јад-јалавач сәдалар гонур, атәш галдыр, тәк-тәк таланча ачылдылар. Сағ јанда, һәрбиләрин тәзә тикдији стадионда онларын алачылары гараларды. Дүнән, срағакны јахынлашыб сәккидн ораја бахмаг истәјрәдә гырагда дајанмыш ушаглар кишини сах-

ламышды: «Ај киши, һараја кедирсән? Орадакыларын һамысыз кедилдир. Дөрд күндүр онлары орада једириб ичирирләр. Гајыт көр».

Бир саатадәк далдаларда доланды, јухарыларда салдат сәдалары ешидилдири, ачымыз, гәзәби сөјүшләр гонур, атәш ачыларды. Орада бәрк гарышылыгыды. Бирчә адам, казарманын гапысыны космиш әһалидән, чаванлардан бирчәсини талса, сорушарды. Амма јахынлашмаг мүмкүн дејилди, күллә јағмуру һәр јаны тутураду. «Бәлкә, гајыдыб. Јәгин, гајытмыш олар. Бурада, бу гыргында о иңә дајаначагыды». Болод олдуғу јол-чыгырла еһтијатла доландыб, кәлиб чыхды бинанын кандарына. Киришдә, күнчә гысылыб ики оглан дајанмышды. Онун оғлуну достлары, гонуб идиләр. Онлардакы сорушду оғлуну. Дејдиләр чыханда көрдүк ону, чағырдыг, кәлмәди. Дејди, кедим, атамы талым, кәлирәм.

- Чохдан бурада дајанмысыңыз?
- Инди чыхдыг.
- Дајанмајын. Кечин ичәри. Көрмүрсүнүз, күлләләр гаранлыгдә нечә човујур. Кедин евинизә.

Галды, һәр пилләни чыхдыгча үстдән, өз мәнзилиндән бир һәнир имсәди. Гајытмыш оларды. Ахи, о һарада јубаначагыды. Кәлди, мәни талмады, демәли гајыдыб евинизә.

Оғлан гајытмамышды. Гапыны ачан гаднын кәзләри дөрд олмуш, ачылан гапыдан оғлунуиму, әрининни кирчәјини көзләмәкдән дара чөкилмишди.

Кишини јенидән гајытмага гојмадылар.

- Јенә сән кәдәчкәсән, о кәләр. Бир дә дәмәјиб, ардынча чыхар.
- Ахи, иңә бурахдын ону сән?
- Нә билим, — ана шыгылты ешидиб, гапыја атылды. Јох, башга сәда иди. Шәһәрә сохулмуш ЗТР-ләрин, гыргыларын, машынарларын курултуусу, курлајан автоматларын шагғылтысы һәр евдә, һәр мәнзилдә боғу һәнир гонпары, шәһәр һәрби мүдахиләнин салдыгы чахнашма ичиндә һөвләк чырпышарды.

Үчү дә әјләшди, сусулар. Ешикдә беш-он дөгигәдән атәш гонур, пулемјот курлајыр, һәрдән даһа ағыр купултууну ләрсәз сезилди.

— Бирчә кәлсә иди, — деди анасы, ајры сөз дәмәјә дилн вармады. — Бирчә сағ... саламат...

— Кири, нәһе данышма. Нә олачагыды? Мәним ардымча чыхыб, ахи, мән дә һејлә туңлук јердә дејилдим. Елә һәмин танышларды. Атәш ачыланда... ондан габаг ишыг салдылар. Танкларын кур ишыгы тушланды. Неч нә сечилмирди. Көз гамашдыгындан билмирдин нә баш верир. Танклар ишыг саланда чамаат бир-бирини көрдү... Орада олса, һәдир, бурдан казарманын гапысына бешчә дөгигәдир... орада олса, мән көрәрдим. О, јәгин долашыб ораларла. Талмајајыб, гонун јериндә һәрә башнын көтүрүб бир самтә гачды. Гачан гачды, гач биләјән... — демә, данышма. Гач билмәјән нечә олду? Танкларын тәкәрләри алтында. Буну мән көрдүм. Демә, ана үрәјинә сәкәсәкә салма. Инди кәләр. Балам инди чә...

— О, амискилә кетди. Јол косилмишди. Салјан казармасындан

дүз дүшмөк, бураја кэлмөк чэтинди. Мөн өзүм дө доланыб, «Хазэр» кинотеатрынын габагында келиб чыхдым еөө. Нэр јан танкды, салдатды. Кетди эмискилдэ. Көрүб кэлэ билмэјөчөк, ора кедиб. Онларын мэлэси сакитди.

— Кедиб, бас, телефонла хәбәр версин.

— Телефонлар ишләмир.

Мзагда-јахында атәш курлајыр, танкларын, нәрби гүвөнүн шө-һөрә салдыгы һај-һарај сезилер, Салјан казармасындан јухары Тифлис проспекти сөмтлөрдөн шыгылы күллөлөр учушурду.

Белочө, сөксөкө ичиндө көзләдилер. Общадан, јанвар сәһаринин ала-торанында киши кејиниб, евдөн чыхды.

Илк өнчө Салјан казармасынын онлара јахын киришинө јол-ланды. Ораја нијө кедирди, индијөдөк оғлан орада дајаначагдымы?

Казарманын габагы, орадан енен күчө һамысы салдатды. Хейли ашагыда чохлу адам топлашмында. Гадынлар, кишилөр, чаванлар сарысатмыш һалда идилер. Булар кечени бурада галмыш чаванларын, баррикада гуранларын аналары, аталары, гоһум-гардашыды. Салдатлардан төлөб едир, ушакларыннын кәлмәдијини сөјлөјр, ораја казарманын ичөриниңө кечмәкдө өтү дагытырдылар. Салдатлар кимсөни бурахмырды. Ораја, онларын үстүнө јүјүрән, зорла ичөри киммөк истәгә гадынлары кери басыр, һөрдөн һаваја, башдан, бөјүрдөн автоматдан атәш ачырдылар.

— Ахшам бурада иди. Гырыбылар, өлдүрүбләр! Мејидини вермөк истәмирләр! Мејитлөримизи верин, чәлладлар! — дејиб шивәг голпарылар аналар.

Салдат автоматлары күтлөјө тушланмышды. Әмр верилмишди, даһа әкиб-шумламышдылар, буларла нө вар. Көрдүн, долдурдулар күлләни арнал-ушагын гарына.

— Вурдулар, гарлаш, көзүмүн габагында јазыг арвады вуруб сөријләр јерә. Дејирди, чагырырды: «оглум орададыр. Јаралылары ичөри чәкибләр. Орада онларын башына нө колди?!»

Дарвазадан о јайда нө баш вердијини көрмөк олмурду. Амма дуулуруду ки, ичөриңдө, казаргычыны һөјетиндө һәсә шүбһәли доланырлар, ора-бура чоһујур салдатлар. Нөрдөн чәккирир, дарвазанын дөмир дарагы арасындан көрүнүб итирдиләр.

— Намасына чәкиб... сүрүјүб кечәјәнә апарыбылар ичөри. Бура бир бахын. Јандырыбылар, шлагла јуублар... изалорини итирмөк истәјирләр! Гатилләр, чәлладлар! Сиз көрүм тикә-тикә догранасыныз.

Башлары үстдән икшәр автомат күлләси шыгыды. Гадыһса сачларыны јөлүр, өзүнү дийиб төүкүрдү.

— Орададыр! Вермөк истәмирләр. Јаралылары өлдүрчөккәләр! Чәлладлар! Сиз көрүм... ганичәләр!

Киши бир аз габага чыхды. Ораја — салдатларын јахынына кетмөк етәди. Јох, көрүнүр әмр кәскинди: табе олмајана атәш! Мүһарибөдир, онун гануну илә дајанмышды хуусен тәлим көрүш инсафшылар.

Кишинин бурадан әли үзүлмәсә дө, дајанмагын мәнәсы јохду. Бурадан Тифлис хијабанына јахынды. Дејирләр, орада да чох адам

өлүб. «Бир ораја да баш чәким. Бәлкә, мәним дө Тифлис хијабанына ендийини дүшүнүб, бурада тапмајыб, ораја ениб. Нөрдөн, ораја да баш чәкирдик. О кетмирди. Дејирди: «Танкын габагына јумругла чыхмазлар. Мәнәсыз саңыды әһалинин, ушаг-бөјүјүнә казарма кыдарына јыгылыб, сәдд чәкмөјин. Ајры јоллар арајырды. Ата — дејирди — Гарабагы телевизорун габагында горузмазлар».

Тифлис проспектиндө адам чох, салдат азды. Күчөнин гырағынча гојулмуш мәнәчәрләр гырылыб төүкүлүш, битки коллары әзик-әзик голарылышыды. XI Гызыл Орду мејданынын һөндөвориндө тала-тала очаг јерлөрн галардылар. Күчөнин јухарыларында да белә гара ләкәләр, јаныг изалори көрүнмәкдө иди.

Адамлар башлараны булајыр, ичин-ичин ишләјирдиләр.

Гырыбылар, сонра да мејитләрн бурадача јандырыбылар — дејирди бир киши. Күчө бојучна сәки дашларыннын өзәринө гөрөнфилләр гојулмушду, салдатлар гөрөнфиллөрн ајатлары илә вуруб дагыдыр, әзир, тәпикләјирди. Өтүб кедәндөн сонра јенидөн күлләр гојулурду. Күчөнин ортасында, танкларын кечә шыгыјыб кечдија асфалт үзәриндә гаралан јаныг јерлөрнн дө гөрөнфилләр гојулмушду. Лап еләчө очагын көзүнә...

Ағбирчөк, ағбониз, бу кечә ичиндө бир гөрнә гочалмыш кәлиң елә һеј чагырырды:

— Пәрвиз!! — оғлуну һарајлајырды.

Арыг, чансыз бир киши ики башгасы илә сөһбәт еләјир, дејирди:

— Еләси олмушду, асфалта јахылмышды бүтүн чәмдәји. Неч нөји елә кәлмәди. Јуха тәки әзинишди танк. Онлары бурадача танклар кечән тәки саирота јыгышдырыды. Јандырыбылар, буларда кимјәни маддә вар. Төүкүб, бөүбүтүн одладылар, јандырыдылар, изи гарлашы. Јаныг јерлери олур.

— Пәрвиз! — дејиб ана һарај чәкир, күчөк, мејдана топлашмын инсанлардан һарај, имдад умур, оғлуну сәслөјирди.

— Мәним дө оғлум кәлмәјиб, — деди киши, јахындакылара чатдырды.

— Һарада олуб?

— Јухарыда. Елә евимзинчө јахылгында. Салјан казармасынын гапысында, Уст гапысында, Једдичин Паралел күчәси илә кедәндө, орада.

— Орада да гыргын олуб. Амма орада јараланан да чоһур. Сан хәстәханәја баш чөк. Салјан казармасына апарыбылар.

«Һарада олар? Хәлмәјибәси, һараја кетмиш олар? Индијөдөк кәлмәјибәси, бас нијө чыхмыр, кәлмир».

— Хәстәханалара кетмәк лазымдыр, — деди ләр.

— Телефон ишләмир. Зонк чалыб евлән сорушардым. Бәлкә, кәлиб чыхыб, — деди, умидини үзмөк истәмирди.

— Телефону, ишыглары гәсдән кәсибләр. Ишыгы сөндүрүбләр. Кечә чумублар. Ишин дүздүрәс, нијө күндүзүн ајдынлыгына гојуб, кечәјарысы чумурсан, ај намәрд!

Гадын гыјја чәкир, һарајлајырды:

— Пәрвиз! Пәр-ви-и-и-из!!!

— Зазыг арвад, фагыр ана! — деди жаныг жеринө көз дикмиш папагы киши. — Пэрвиш мөн көрдүм, — нечө көрдү, демек иста-моди, бахышы күлү соврулмуш очаг жеринө санчылды. Оуну н сөй-лөмкөк истоджи сезилди. Киши бу сөзү ешитмөкдөн чөккиниб, деди:

— Кедим хөстөханалара!

— Кет, гардаш. Өлөндөн чох жаралдыр. Балка, тапдыч, гурта-рарсан. Бу өчлафлар жериңи күллөлөр атылар. Күллөлөр зөһөрли иди, апагдан дөжөни үрөж, баша жериңиб.

«Жахшы, а киши. Бөсдир!» — деди үрөжиндө өз чөнүб жолланды күманы кэлэн кишинин нишан вардижи «Каспар»а.

«Каспарын һөжөтиндө, галыларда аналар, бачылар, аталар топ-ландымыш. Салжан казармасына жахын жерлерда жаралананы бураја көтирмишдилер. Нө сајаг мүмкүн олмушдуса, о чүр, — төччили жардымда, «УАЗ»да, фәрди миниклери олан огланлар атөш алтаны кириб, танктарын һөмлөсилө көк-көс ичнө басылмыш шөһидлери, гол-гычындан жараланмыш огланлары арадан чыхармышдылар. Токс чашынын сүрүчүсү орада иди. О сөйлөжди. Биринчи такси-моторун сүрүчүсү иди. Машыны парка көтиримиш, орада, јанды-рылмыш камазаларын, автобусун арасында жараланыб, гана гөлтөн олмуш огланы көрүб, машыны дөңдөриб ораја. Жаралыны көтүрүб, машына гурт, тәрпөндө салдатлар көрүблөр. Атөшө тутублар.

— Аллаһ жейтерди. Көтириб чатдырдым бураја, — деди. — Саг-дыр. Атасына да мөн кедиб сораг чатдырдым. Саг олсун бизим шо-ферлар, машыны оланлар, идара машынылары хөјли жаралы чыха-рыблар мејдандан. Орада галаны өчлафлар үст-үстдөн атөшө тутуб, өлдүрүблөр. Инсафлары, инсанлыгылары јохду буларын, гардаш! — дейиб, кинли һалда хөстөхананын гапысында дајанмыш салдатлары јаманлады.

— Кеч, кет ичөри. Билерлар, һесаб апарырлар. Үнванлара хөбөр чатдырлар. Бөлкө, тапдын.

Ата гап-јаш атлајан аналарыч, бачыларыни һычгырыгындан көв-рөлиб, дөһиндө кирди. Хөстөхана инчиңлијин бөсбүтүн иримишди, атгаларда, чөрраһијјә кабинетлориндө һөкимлөр гап-гада илә чыр-шылар, агыр жаралылары дөрһал әмәлјатј масасына көтүрүр, кө-сир, тикир, сарыјыр, палаталара, реанимәсијаја көндөридилөр.

— Оглуму ахтарырдам. Бизим ушаг, Салжан казармасынын гапы-сында өлүб. Дунөн кечө чыхыб өвдөн. Ораја кедиб. Мөним ардым-ча. Сизә көтириблөр, орада жаралананлары...

Ону атаглара апардылар, бирчө-бирчө чарпајылары көздөн ке-чирди. «Илаһи! Бу һодир? Бу чаванларын тахсыры нө имиш, бу-ларын иңә хурд-хөшил әлөјиблөр?» Бахмаг олмурду, кими чаг чөкшөмсөндө; кими орадача баласыны тапыб аллаһа мин дуа ет-дији јердө; бир баһгасы баласынын, севимли әринни сон һөфсөдө чириндыгыны аңлајыб, һөкими, тибб ишчиләрини көмөјө чагырыр, сачларыны јолурду.

Ону оглу буларын арасында јох иди. Өвладыны тапыб, тап-рыја алгыш жагыран, өзүнү аз гала хошбөхт сајан, баласынын јас-тыгы јаныны көсдириб, охијајан анаја, кәлине, бачыја гитбө ичин-дө, јенидөн шө'бә мүдиринин кабинетинә јөнөлдү. Ону араја

алмышдылар, өз ишчиләри, жаралы саһибләри, ахтарышда оланлар. Нечәсидә сон үмидлө «морга» чан атды.

— Апарын, бахсынлар, — деди һәким. — Кедин сиз дә, бахын.

«Мөн ора нечө кедим? Нечө кедим мөн?... Мөним мејдиханада киним вар, гардаш! Мөни һараја көндөрирсон, һәким? Мөн баламы дистри истөјирәм. Оглуму, салпасаг көрмәк истөјирәм. Эвдә анасы јолумузу көзлөјир, һәким гардаш. Бөлкө, јахшы бахмадым? Бөлкө, жаралыды, отагладыр. О огланын үзүнү јахшы көрөдим, пәнчәрә сөмтө узанмышды, гычлары, гарны саргы ичиндө. Башы, үзүнүн бир јаны галы тонзиллә өртүлүмүшдү. Үзүнү ајдын сөчө биләдим... Оуну чарпајысы башында анасы дајанмышды. Әлдән дүшүшү ана-нын үз-көзүндө аллаһдан, пәјғәмбардан разылыг варды. О, нечө јердән жараланыб, ганы ахса да, тапмышды, көзүнүн габагында иди баласы».

Галы ачылана баха билмөди. Көзләрини бөрк-бөрк јумду, оһунла мејдиханаја кәлмиш ики гыз, бир киши, бир огланды. Нечө гыҗаја чөкдилик, киши деди, бөс, булар өз адамларыны тапдылар. Соира көрдү, јох, сөһв өлөјир. Мејдиханада дөшмөјө узалдымыш, тахт үстүнә гојулмыш чөсәләр о көкдә иди ки. бахмаг мүмкүн де-јилди. Дөһшәтлһ һала салымышды чакан-чайыл огуллар, гол-бил-лөк, баш-бөдөн кәсик-кәсик, әзик-әзик.

Елә һеј кәлирдилөр, арада икиси танымамышыды, танымалысы галгамышыды. Оларлардан өтрү кәлирдилөр, бөлкө, мөним баладыр. Галанларын голунда «бирка» — сај нөмрәси, ады-сојады, үнваны биллиндирди. һәким билдирди, әләриндө артыг сјаһы варды.

Ата «Каспары» тәрк етди. Ичөридә, һөјтәдә өшидиб билди ки, ән чох «Семашко» — Төчили јардым хөстөханасына апарыблар. Жаралы, өлән һәр јердән орада јерләшдирлиб.

Кечидләрдә танктар дајанмышды, шөһөрин күчләригә һара көлди һөрби машынар өтүр, зиреһли транспортјорлар шыгыриды. Күчә-мејданларда инсан инсана гарышымышды, нечәси әнликчө шөһөрин бир хөстөханасандан о бирини чан атырды. «Төчили јар-дым»ын даш мөһаччөрин һөјти, кандар, ичөридә алт гатын кешин дөһлизи, реанимәсија кабинетинин гапысы бир кешәни аһына кәл-миш ата-аналар, бачы-гардашларыды. Хөстөхананын илләләринин бөјрүндән гојулмуш дөмир реслә елә һеј салачалар галдырылыр, иһилд огулларын аналары мөләјир, бачылары иһивон гопарыр, кәл-шиләр дәли токи доланырды. Нечө шө'бә, һөр шө'бәдә нечө палата. Хөстөхана долу иди, жаралы огланлар иһлөјир, иһилд дөзүмү за-һөрли күлләләрнин чанда-бөдөндө ачдыгы гаплы жараларын көјнүр-лисини овуңдуурду. Сәс гопаран, чыгыран, даһа артыг өлүмлө чарпышан чаванлар дејилди, оларын киши гејротни јенилмәзди. Олары о көкдө көрөләр дөзө билмирди.

Нечө огланлар, нечө икидләр! Бир еһин, бир милләтин өјүн-чөји, танктарла дөшө-дөш дајанмыш, зиреһли чаванварларла әл-бөјаха дөјүшүш горхмаз балалар! Мөним оглу да бурада олса, орада — о палатада, өзкә чарпајысында... һардасан, бала, һарда-сан, огул? Бирчө иһилтин кәлсин, бирчө сөдән чыхсын. Бу мәртбәдә, үмуми чөрраһијјәдә јохсан... Бәс, бу бириндә?!

Жохду, үч мартбәни доланды, нечә палатаја баш чәкди. Хәр кәсин, һор жаралынын артыг ирәжәс чыхмыш, кәлиб тапмышдылар. Тәк-тәк тәләбә варды, онларын кәләни, ата-анасы һәлә чатмамшыды; һәлә кәндә отуруб, имтанандан гуртарыб кәләси оғлану фәсәли биширирди. Бәлкә, хејрат вериләси иди. Чаныны дишинә тутуб, јөнәдди буранын мејитханасына.

Балалар, күнаһсыз оғуллар, бичәрә өвладлар! Семейтин үстә јанашы дөшәнмишдиләр; кими бир күлләнин әбәди јухусунда, кими үстәли кечән ағыр танкын гара гашдан, гара сачдан хәмир јоғуруб өтјүдү анын әзабында. Бир гол бир голсуз бәдәнин бәјрүндә, бир гыч ики гычы үзүлмүш чүссәнин бәјрүндә... Демә, дәнишма. Фәләк, сәнип нә јаман кәрдишин вармыш. Бу нәдир, инсан инсаны нијә бу һала салыб? һаны о голун бәдәни, о гычын саһини? Јохду, мәним ахтардығым... Оғул, көзүмн ишығы, евинин шаһы, бәс һардасан, чаным-чирәјим? Еј көјү, јери јарадан! Бизи, онун анасыны ағлар гојма! Кәдәм, көрәм кәлиб. Кирәм ичәри, көрәм отурубча башына кәләни данышыр. Илаһи, бизи ағлар гојма. Анасына јазығын кәлсин.

Бир дә јухары галхды, бир дә кандардап, дәһлиздән отағларә көз кәзирди. Бәлкә, даһа көрүрү, семчирди. Бејни думанланмыш, һуш-башы коршалмышды. Дөрд саатдан артығды...

Тифлис проспектиндән башјухары галхды. Ана јенә орада иди, елә бил үрәјинә нә сә даммышды. XI Орду мејданында, күчәнин мејданы говушдугу јердә, Бакыны, бизи һәлә етмәјә кәлмиш о заманкы ордуни эскәрләринә јоғулмыш абиденин башына фырылар, дағытмыш мөлһочәрин һөндөвәрини бахышы, додағлары илә өпмәк, дүз тәки јаламаг истәјрди.

Әләрини көјә галдырып, сәсләјирди:

— Пәрвиз һеј-ј-ј!..

Бир киши деди ки, мән Пәрвизи көрдүм. Танк үстдән кечинш... асфалта суварымышды ону. Салдатлар јығышыдырб арадан чыхартдылар, сәһәр ачылмаздап.

Ата хәстәханадан әл үзмәкдә иди. Инди һарада бир јығнаг көрүр, инсан көрүр, ораја өзүни верирди; бәлкә, бир сөз ешидәчәк, онула да оғлунун изини дүшәчәкди.

Азачыг үмид галмышды, инди өзүнә дә әфсанә кими көрүнип күманла, һәјәтә чатды, пилләканы галхды, зәнки басды.

Кимсәни зәһмәтә салмаг истәмирди бу киши. Гоһумлардан һеч кимә билдирмәмишди. Өзүм тапарам. Нә олуб ки, гој, нараһат ет-мәјим кимсәни. һәм дә елә бил ушағын үстүнә «иткин» сөзүнү гој-мага гыјмырды.

Еләјир, евлә, ешикдә адичә бир иткиси олан кәс дә, буну әзәлчә кимсәјә сәләмәр, өзү арашыдырды. Бәлкә, бунда бир һикмәт варды.

Одур ки, сәһәркән, доғма гәрәшынын нөмрсәнин јығмағы вар-мајан әли, инди телефон тәкәрчинин һәлгәләриндә бәтмыш рәг-гәмләрә узанды. О кәдәндән аз сонра телефон ишләмәјә башламыш, ана чһназын јанәһы кәсиб, гәјятмајан оғлундан, кишинин өзүндән бир хејир сорәг күдүмшүдү.

Тајны бәрпа-травмотоложи хәстәханада ишләјирди. Даһа артыг үмид бәсләнән јерди. Бәлкә ораја апарыблар, голу-гычы сынгы, әзилән нечә чаваны һәмнин хәстәханаја вермишдиләр; буну адамлардан өрәнмишди. Рәғәмн јығыр, сон нәфәсдә чырпынан бир түкчә назик үмидлә сорушурду. Телефонда гәјнынн чанфәшанлыгга долу сәсини ешитди: «Һарадасыныз? Мәним зәнк еләмәкдән бармағларым јара олды. Ишләјир сизин телефонунуз. Ушаг бурладыр... Саламатдыр. Бачыма дә, нараһат олмаһын. Азачыг әзилб, дзинин гапағы».

— ...Сән көзлә, мән бир бахым отағларә, сорушум. Өзүм сәнә зәнк едәчәм, — деди гәјни.

Киши дөзмәди, евлән чыхды. Бу дәфә үз тутду травмотоложи хәстәханаја. Һараданса ағына кәлмишди ки, гәјни она дүз дедәди. Дәјсән, бир шәј билирди. Бәлкә, орада иди, ағыр һалда иди. Сәјләмәк истәмирди.

Кәлди, өзү јахын гоһумла биркә палаталары, мејидхананы доланды. һәмни чавалар, һәмни јаралар. Кимин әл-ағрына, гычына, будуна дәјишдәсә, үзүбәри иди. Амма бәдәнә, синәјә, баша дәјиб јеримиш күлләләр бурда да нечәсини анасыны ағлар гојмуш, биләјинә бағланмыш кичичик кәрдон үстә өлүм сырасына јазыб көтүрмүшдүләр «морга». Кәлир, тапкыр, шивән гопары, апарырду. Орадача тәсәли верәнләр олар: «Ај бачы, ај гардаш, нә гојуб, нә ахтарысыныз. Бәс, ушағынын бирчә голуну, бирчә гычыны... ахтаранлар ниләјир, дәјир, елә бирчә нишанасыны тапым, билым мәним ушағымдыр, аллаһа шүкүр еләрәм».

Гәјни она тәсәли вермәк, тохдатмаг истәди. Вар исе артыг гара күнүңү габлајыб: «Јох, — деди, — башында гәзә бар ону. Ики иш-дир, јаралыдыр, ја да...»

— Бир хејли адамы машинларә басыб апарыблар дустәг. Шү-вөләна. Опларын арасында јаралы олары, әзилән дә вар. һәкимләр кетмишди. Гојмайыблар дава-дәман етсинлар.

Күнүң икичи јарысында Шүвәлана јолданды, бачыоғлунун машинында. «Изолятор» ағыначан долу иди. Салдатлар дустәгхананын киришини кәсиб, кимсәни ораја бурахмырдылар. Амма әллә сјаһы варды. һәмни сјаһында онларын оғлундан әсәр јохду.

Шәһәрин баш киришләриндә һөрдән атышма гоһурду. МК бһнасы гәршысына, БАКСОВЕТ-ә көндәрлимиш танклар ораја топ-ланмыш минләрә инсан күтләснә һәмләјә кириши, башлары үстдән автомат атыш сачмыш, амма өлүм олмамышды. Чамаат ичинә мөхләтә дүшүш, кими бага, кими јахын далдаларә, тинләрә гачмыш, «Коммунист» күчәсиндәки гәдим евләрин ирәзәми дәмкәрләрин гопарыб, өзләрини ораја атымышдылар. Чән ширинди, әкстремист ахтаранлар бүтүн миллиәт гырмаға сусамышдылар.

Бачыоғлу бир дә Салјан казармасына баш чәкиб, о көкдә гәјндыб кәлди ки, өлүмдән бешбәтәр. Данышды: «Казарманын габағы адамла долудур. Рајонлардан, кәндләрдән ахышыб кәлиблар. Чо-хунун оғлу Салјан казармасында һөрбн хидмәтдә имиш. Билмир-ләр, өлүб, галыб. Чумурлар салдатларын үстүнә. Онлар да чәкиб автоматы бурахырлар очерәд очерә далаңы. Өлдүрмәјә һазыр-

дырлар. Бирн «Жигули» машынын ағ өртүүндөн гопарыб, бир ағ барга дуэлтмиш, ону элине алыб, желлөрөк, кешикчи салдатларын гаршысына кетмишди. Тохумамыша, чатмагыны, нө истәдиянын жәләнмишдиләр: «Нижә гөжмурсуңуз ата-аналарыны кесчиләр ичәри? Ахы, орада, зирәмида, ешикда мејитлар вар. Бурахын, гој кеңиб, бахсынлар» демишди. Ики јандан автоматы онун богазына дајајуб, чөкмишдиләр ичәри, кабарманн һәјәтми.

Орада, әскәр јатагханасы кабарманда сәкије бир чәркә мејит узадылмышды. Онлары һәлә арадан чыхармамыш, тәвил вермәмишдиләр.

Салдат демишди: «Сизни һамынысы елә узадачајы јерә!» Дәрда саат ерада сахтамыш, ишкәнчә вермиш, атылмышлар бајыра...

О күнү, январын ијирмисн һеч јердән һеч бир сорак тута билмәди. Ешидиб киңик гардашы, оғланн эмисн дә кәлиб чыхды. Бир дә чөхдылар, бу дөфә онун иларә машынында хәстәханалара, клиникалара баш чәкдиләр. Ахшамүстү сорак алдылар ки, һәрби госпиталн бәрисиндә мејидләр гојулуб. Ингилаб проспектинн бәрнү башдан башланғычында, бензин мөнтәгәсиннн јакынлығында бир парча шамлыгда, ағачларн арасында ешәләннрид салдатлар. Бирникисн ашкара чыхды. Булар нечә әскәрди, аман аллаһ. Сач-бир-чәкләри төкүлүшдү көз-гашларна, сагал бәсмышды, әјниләриңилә јанғынәндүрәләрникинә охшар галын-гарт кәјим. Орада, шамларн арасында нејәјирди булар; ичир, чөкир, јемләнридиләр. Дәниң тәки автоматла машынын габагыны кәсдиләр. Көзләриндән ган дамыр, вәшиңисәнә јүртыб-дағымга чан атырдылар: Булардан өтрү бир јох, јүз чаваны јерлә јексан етмөк адичә бир әјләнчә, иштаһ ачан мәшғди. Гардашы еһмалды, уста иди. Дилә таңди, сорушду. Јаңдакы тәләни көстәрдиләр. Онлар һәрби шәһәр-чијин бәрнү башындакы јамача галхдылар. Чөкәкдә галын прәзент әртүк алтында бир нечә мејит варды. Ики гардаш бирликдә өртүү азынчғ галдырыб бахдылар, ардылар. Шамларн арасында гүдурмүш күрәк көпәкләри кими һөврләшән башкәсәнләр, онларын бәш дөндүјүнү көрәндә, гәшш әләјиб, автоматлары тушладылар. Атамыдылар, горхутдулар. Сүрүб, арадан чыхды ики гардаш.

Һәлә чарпышма кедирди, Салјан казармасынын һәндәвәриндә ара-сыра автоматлар курлајыр, гарышыч атәш башлајырды. Дејирдиләр, орада икитирә олублар. Азәрбајҗанлы әскәрләр ишғалчыларла чарпышыр...

Шәһәр күчәләриндә адичә еһтијатсызлығ учундан нечәсн күлләјә кәлмиш, јерә сөрилмишди.

Ахшам гоһум-гардаш елә јығылыб, кәлиб чыхмајан баланың јохлуғуну һәр ан, һәр нәфәс дәрәндә ачы-ачы аныб, дүшүнүб дашылдылар.

— Ахы нечә олду, һара кетди бу ушағ? — дејиб ана көзләриндән од төкдү.

Диварда шәкил, гәлбин башында сүрәт, чалышма ушағ. Атасындан чох анасына бәнзәјән оғланн гарабәниң үзүндә, чод, гывырым сачында, пәчиб варлығында елә бир күнаһәсизлығ, сафлығ варды ки, она дөјән күллә, тушланан күллә көрәк јан кәчә иди. Гымаја иди.

Онун да, онун кими мәләр галмыш аналарын үрәк парчасы, көзүңүн ишығы балалара. Бу киши нә көрмүшдү? Нијә лал олуб, нијә динмир, ағламыр, гапаныб галмышды? Обашдан һава гараланадәк хәстәханалары, хәстәниң, јаралынын сон нәфәсдән сонра дүшдүјү о сөмент һүчрәләри доланмыш, нә көрмүш, нә анламышды? Нијә дәрмиди көрдүјүнү? О дәрмиди; һеч ким, нә онун гардашы, нә өз гардашы оралардан данышмырды. Шәһәрдә шәјитләр, ағыр хәбәрләр долашырды. Шәһидләрин, чаванларын башна танкларын, автоматлы салдатларын нәләр кәтирдјинни, нәләр төрәндји бир дәһшәтди ки, ону баласы иткни дүшүмшк кимсә нә динләјиб биләр, нә анарды. Амма һава гаралдыгча, гапыдан, дөһләздән һәр ахшам, һәр һаһар, һәр шам вахты кирән өвладын ичик руһу бојланырды. Ана олғуну истәјирди, јердән, көјдән, дунјаны јараданнан олғунун дирисинн ја... һеч ким она демәмишди ки, гол-гамәтлн оғуллардан, далиганлы чаванлардан киминн чәсәди бүтүв тапылыб. Кими элини көјә гоъзајуб, пәрвәрдикары чағырыб ки, бирчә нишанасыны тап вер мәнә өвладдымын. Бирн иеә ушағыны бирчә, тәк галмыш мөргә атылмыш голундан танымышды. Орада, төк голун элн үстә дәрн алтына јеридилимиш чөвһәрләр бир вахт адыны јазыбмыш. Ондан тәпмыш, бағрына басмышды баласынын бирчә голуңу. Буналары анаја кимсә демәмишди. Буналары киши көрмүшдү. Амма диләсиз-ағысыз чөлләр, ешик, евин-мәнзилн дивары-дашы һәрәси бир јандан сәсләниб буналары пичылдамыш, чатдырымышды она; иткни оғулун бәдбәхт чичисинә.

— Вердиләр халхын ушағыны күдаза. Өзләри чәкилдиләр, гачдылар, гызышдырдылар чаванларн. Нә мөт провакатормуш. Сатгынымш о. Данышырлар, ахшамлар кәзирмиш киши баррикадалара. «Бәрк дајанын. Чәкилмәјин! Сизә ики саата көмөк кәлчәк» — дејирмиш.

— Иран, Түркија һәрби гүвә көндөрәчәк, — дејирмиш. — һаны өзү?!

— Мәни јандыран одур ки, — деди ата —...јараланаларын, өләнләрин, орада — мејитханаларда галанларын һамысы фәлдә ушағы, јохсул бәласыды. Бир дәнә дублјонкалы, бир дәнә лајкалы, жер-кејимли јохду...

— Болкә, көһнә-күсәт кејибләр. Ораја тој дејилди, нә кејиниләр. — Јох, а киши, Өзләриндән көрүңүр. Хәстәханаларда, клиникаларда оланлар да садә аңләрдин ушағларыды. Аналары, бачылары, аталары көрмүрүдүмү? Јох, һарын, варлы аңләрләрдән орада бирчә кәччә олмајыб. Онларын гејрәти чатармы? Онлар ниңг дејир, мәрүзә әләјир, көстәринн верир...

Нә данышыр бу киши, нә гојуб нә ахтарырды. Төк олғун, тәк гызымын тәк гардашы, һардасан?! Кириңимилә од көгүрүб, сизн бөјүтүшүк. Сәниң ахы, чәтин күнләрин керида иди. Индицә, тохдамышды. Сәниң нишанына һөвәсмишдиң. Институт гуртарырды, кәлән ил. Сән о чүр өскәрлә чөкмиш, Русиянын илик доңдуран шахтасында ики ил онларла ев тикмиш, гузлуғ етмишдиң. Сән ахы, һәр чалғыја ујаң да дејилдиң. Һәлә 88-чи илдә, пајызда, гыш башлајанда Бақынын Баш мејданындакы нүмајишләрә, ми-

тингләрә кедәркән дә, бир күн пешиман дөһмүшдүи. Демшидин, орадыкынын чоху дил пәһлваньдыр. Нә сезмишдинсә, һәр асәл халг оңагы, халг меҗаны санмамшы, сәф вә тәмиз гәлбинлә орадан күмансызлыгга дөһмүшдүи. Бәс һарада илишдин?

— Мәним ғычмы ғырылысы! О кедәл дейлди. Деҗирди: «танкын бабагына јумругла чыхмәзлар. Инсан кәрәк һавагы јерә өмрүнү пүч еләмәсин?» Бәс, һарадасан, бешчә дөгигәнин гурбанымс олдуң?

— Мән баламы истәјирәм! — һалә чәкди ана.

— Шәһидләри Дағустәү гәбирстанлыгга дәнә едәчәкләр. Бүтүн дәһи ишини Халг чәһбәси, дөвләт апарачаг. Орада гәбирләр газылар. Јүз алтымыш гәбир газыламыдыр.

— Һалә билинән одур. Һәр күн хәстәханана нечә јаралы өлүр. Нечәси тавылыр, мејити. Камиләр блокадаја алыб бухтана. Куја, деҗиләнә көрә бир һәрби кәмиҗи... — бөјүк гардаш кишиҗә көз ағартды, о да сусду.

— Гоһшуда һарајај күнорта. Кишинин гардашы оглу итмишди. Бу күн Сабунчудагы хәстәханадан тапылыб.

— Халг бу ганы јердә гоҗмајача! Белә вәһшилик тарихдә көрүмәјиб. Өзү дә, алчаглар кәләк гурублар. Кечә саат бирдә башлајыб һүчүм. Амма фөвгәл'адә вәзијјәт сәһәр е'лан едлмишдыр. Ким нә билсин. Ғырыб төкүблар, хәбәрдарлыгысы. Ондан сонра билдирибләр ки, фөвгәл'адә вәзијјәтдир. Аташ ачылмамыдыр. Әкәр ахшамдан билдирсә идиләр, күчәләрдә, шәһәрә кириш јарләриндә фөвгәл'адә вәзијјәт бардә әвр верилдигини әһалиҗә чатдырса идиләр, һеч бунча ғыргын олмәз, һамы да чәкиләди ев-ешијинә.

— Гәсдән демәјибләр. Бу, ермәни мафијасынын фитнесидир. Гатил сәлдәтларын арасында ермәниләр дә олуб, һәрби кејимдә... Алчагысына русун күрәјинә сыгышыб кәлибләр, көз чыхарыб, баш кәссиләр!

— Ғыргын будур, кеносид будур. Халг ордусу халга атәш ачыр, өз ичымиздә өзүмүзү кысир.

— Орду дөјүл. Хүсуси һазырланмыш гатилләр, башкәсәнләрди онлар. Көрмәдин, бир балача чәһса идик, автоматла ода тутачагдылар бизи.

— Ишыглары сөндүрүбләр. Кечәјагысы Салјан казармасы, Семашко хәстәханасы сәмт, бүтүн ишыглар сөндүрүлүб. Јохмуш чәрајан. Илк кәтирилән јаралылары кечә чыраг ишыгында опера-сы едибләр. Она көрә дә һеч чоху билмәјиб ки, иҗнә һараја кирди, нечә тикдиләр, нә галды. Белә иһсафсызлыг олар?! —

— Онларда иһсаф нә көзир. Инсан дөјүл, бир гудурган вәһши сүрүсүдү. Кәтирдиләр, көндәрдиләр бизим үстүмүзә. Мүсәлман милләтинин гәһнија јерикләјир онлар. Белә ғызышдырыб, азғынлашдырыб көндәрибләр онлары Азәрбајҗана, Бақыја. Һалә рајонларда, Ләнкаранда нә гәдәр иһсан тәләф олуб.

Ертәһн күн еркән чыхдылар. Киши пилләкән башында ајаг сәлдәди. Дәһлиздәки асыҗа көз кәздирди: «Нә кејмишди?» Буну билмиш онларды. Курку елдә иди, курткада чыхмышды. Башга, чорабы, шадыры, ајт кејим... — бунлары онун аһасы билдәрди. О јујур, о кејдирди баласыны. Бәс, инди бунлары нечә сорусун он-

дан? Демәэми, а киши, сәнинкиләри јох, өзүнкүләри кејиб. Ниһана ахтарырсан, танымалы бир таныш шеј...

Саат он иккәј киши јенә нечә хәстәханаја баш чәкдиләр. Бир дә «Тәчлил јардыма» кетдиләр. Гардашы деди, бәлкә, сән јакшы танымамысан. Гој, мән бахым. Орадагы мејитләри апармышдылар. Һәким деди тәк бирчәси галмышдыр. Киши деди гој бахаг. Деди иһваны јохду, сәһәди јохду. Ичәри бурахмаға дил вармады. Соруду, нә кејмишди. Кедиб орадан бир парча шалвар ғырыгы кәтирди. Киши бахды, көзү көрмүрмүш тәки, әли илә тәзә парча алармыш тәки овхалады, бәрк-бошлуғуну јохлады. Һәким соруду, чорабы нечә иди. Бунунку гарды. Јох. — деди ата, — онунку ағ чорабды. Иткинин әһсиһ кечди ичәри. Аз сонра бүсбүтүн сарыс-лмыш һалда чыхды.

— Гардаш, кәл кедәк комендантын гәбулуна. Һәр һалда инди шәһәрин, бизим рајонун һакимиијәти онун әлиндәдир. Бәлкә, бир шеј сөјләди. Мән јалпышам онун јакһасында!

Күнортаја гәдәр јенә комендантын гәбулуна кетмәјиб, арадылар. Һеч јердән һеч бир сораг јох иди. Шәһәрдә сәјрәк атышмалар кетирди. Јаралыларла долу хәстәханалары дөнә-дөнә јохламыш гәдвин јенә доланыб кәлиб чыхмышды Тифлис хіҗабәһнија, чагырыды: «Пәрвиз һеј!!! Пәр-виз! Мејданын башына ғырланьир, јалпыр јерләринин үстүңү кәсиб илә кәчирди. Чәмаатәс гоһшуну, десаһтын басыб кечдији бәндәркаһларын лармадағын олмуш иһнә көз дикир, сөјүб сөјләнирдиләр: «Белә хоһанәт һеч јердә көрүмәјиб. Билдирмәдән, һәрби вәзијјәти хәбәр вермәдән чүмүбләр. Башга јерләрдә дә нүмәјиш олур, митинг кечирирләр. Пикет дүзәлдирләр. Бәјәм, онларын үстүнә танк бураһырлар: кет, кура-хәшил ет! Бунлар нүмәјишә гаршы иш көрән дејилди. Бунлар ғырыб чатмагдан өтрү тәлим кечмиш башкәсәнләрди. Чәзә баталәјиларыды. Башга јерләрдә нүмәјишлери су илә, резин күлләләрдә, күллә атмадан дағдырлар. Әлијалын әһали илә ән аһасысы мүйәрибә апардылар. Дүшмән дүшмәнә бу ғыһасы етмәэди...»

Бу ачы-ағрылары да учадан демәкдән чәккиһирдиләр. Һәр јан сәлдәтди, үз-көзләриндән өлүм, горху јағарды. Кимдән шүбһәләндиләр орадача иһстәдји јерә, иһстәдји адама атәш ачырдылар. Ағзы гана булашмышды бу чаггаллары... Мејидиләр арадан чыхармаг иһстәјн кәмидән, чәсәдләрин киләдәдилдиги анбарлардан еһширдиги ата. Алатавалы киши өзкә сирр ачды: кечә сәһәрәләк Салјан казармасында бир ағыр гоху кәлирди. Елә бил баш-ајаг үтүрдүләр.

«Кири, аһи, динмә!» — мејитләри јандырыблар орада да. Салјан казармасынын алты ғыһасынын һәр бириндә јүзләрдә адам топланыбмыш. Көр, чыханда бу танклар, дивары ашырыб чәмаатын үстүнә чуманда нәләр баш вериб. Нә гәдәр ғырыблар. Һаны онларын чәсәдләри.

Казарманын ғыһасына јенә ата-аналар, бачы-гардашлар топланымышды. Ичәри кечмәк, јохламаг иһстәјирдиләр. Сәлдәтлар бурахмыр, һәрдән башлары үзәриндән автомат күлләләри бурахырдылар. Депутат комиссиясы иһләјирди. Јохлајачаг, өлүб-итәнләрү үзә чыхарачагды. Онлар да һәрби комендантлыг јол вермишди.

Киши куманы кален жерлэрэ баш чакир, һәр жердә дә бири-бириндән дәһшәтлн һадисәләрдән сораг тутурду: «Бирчә баламы тапым, соира нә олур олсун».

Шһндлрн дфн етмәкдән өтрү Дагүстү паркда гәбирләр газы-лырды. Дүнән гошунун габагыны кәмиш чаванлардан саламат галан, бу күн әлиндә бел, күлүнк өз гардашларынын сои мәнзилниг раһләйрәдиләр. Ким тапылмышдаса, онларын јери бәлли, руһу тәкнин.

Өлүханалардан баласыны чыхарып апаранларын гопардыгы шивон, аһ-аман һәм дә ән ачы бир тәсәлли бир сәсләнир: «Тапыб-лар». «Бунларын бахти кәтирдн» — дејән дә олурду.

«Иһаһи, көр бир нәјә һәсәд апарыр инсан, ата-ана?» дејиб, ичин-ичин јаныб күл олан атанын дә көнлү јухалмышды. Јорулмуш, та-гәһи јалмамышды. «Бирчә тапса идин. Јаралы олса, сораг чыхар, евә... гох, гардаш. Ондан кечди. Мән баламы мејитини истәјирәм».

Күнортадан соира командантын јанына кәдәчәкдиләр. Бир дә евә баш чәкди. Инди ушагын анасынын дә көзләриндән бир истәк охунмагда иди: «Тапылсын балам». Даһа дирисини демирди.

«—Сыз чанисиниз. Горбачов Азәрбајҗанын гәтилидир, Јазов гә-тидир. Дубинјак башкәсәидир. Динч әһалини гана гәлтан етмисин-из. Вер мәннн оғлуму! «Әфғанистан бизим күнаһмыздыр» дејиб дүнјаны архајын етмишиниз, бир дә елә чинајәтләри етмәчәксин-из. Бәс, бу нәдир? Бәс, Бақы күчәләрини аһ гана бәләдјиниз һан-сы күнаһа јазылмашыр, комендант! Вер мәннн оғлуму! Мән ону сиздән өтрүмү бөјүтүмүшүм? Билирсән, нечә ағылты оғланды. Чә-мијјәтә нечә хејир верәчәкди. О, экстремист дејилди. Дүнјанын эн дејиш, эн хејирхәһ мохлуғу иди. Нәјәдлиниз мәннн өвләдимиз, ко-мендант... Салјан казармасынын барысы архасында кәчә кәсиф бир гоху гахырмыш. О нә инни, комендант! Јохса, инсан баш-ајагындан хаш бишириб, сәһәр-сәһәр бир шүшә рус арағы илә на-һәр едәчәкмисән? Адамјерәнләр, гәничәнләр! Мән нифрәт едирәм сизин варлыгыныыз!»

Командатуранын кандарында бир нечә автоматлы сәдәт да-јанымышды. Кириб чыхана көз гојур, автоматын күдәсини аз гала елә күләсәсизчә адамларын гарына сохмаға ширникирдиләр. За-битләр кириб-чыхар, јүксәк рүтбәли һәрби тәһиматчылар дәлиздә тәдбир төкүрдүләр.

— ...Јолдаш комендант! Мәннн оғлум итмишир. Рича едирәм, ону тапылмагына көмәк едәсиниз.

— Нә вахт итмишир сизин оғлунуз?

— Дүнән ахшам кечә. О кетмирди, мәннн ардымчә чыхмышды.

— Һараја? Һарадан јох олмушдур?

— Салјан казармасынын габагында. КПП олан киришдә. Бизим евимиз ораја јахындыр.

— «Семашкоја» кедин.

— Кетмишәм. Бүтүн хәстәханалары ахтармышыг. Тапа билмә-мишәм.

— Кедин «Семашко» хәстәханасына... Һәлак оланларын мејити-нин вермишк ораја.

— Дүнән, бу сәһәр кетмишк.

— Онда онлар орада ола билмәзди. Бу күн, ики саат габаг, саат 3-дә верилмишир.

Киши диқ галды, «Аллаһ сәнә көмәк олсун», демишди аз гала. Ону демоди, амма миһнәтдарлыг тәки сәсләнән «Сағ ол!» сөјләјиб, гардашы илә гапыдан јел кими чыхды.

Командант доғру сораг вермишди. Мејидхана атагынын гапысы ачылан тәки ата јерә узәдылмыш сәккиз чаванын арасында оғлуну көрдү. Әјинидә назикчә «фәтәһ» курткасы, баш ачыг; үзүбәри, га-пыја доғру узанымышды. Көзләри ачыгы, көзләјирди... Башына архадан тәк бирчә күллә дәјмишди.

Ана, бәки гара кедди, атагын бирини бошәлтдылар, һүзәр маса-сы дузәлтдиләр. Гоншулардан стуллар дашыды онун достлары. Мәтбәхдә очаг курдады, һалва чалдылар...

Сабәһ ону Баш мејдана апарачаг, орада матәм митинги олачаг-ды. Ораданса, көтүрәчәкдиләр Дагүстү парка — «Шәһидләр хија-банына».

ШӘҺИДЛӘР ХИЈАБАНЫ

ДТК-нин јени бинасынын гарышындан башләјараг, Нәриманов чадасынын һәр ики сәкисинчә гәрәфиләр гојулмушду. Сағдан, солдан бардурларын үстүнчә дүзүлмүш гырмызы гәрәфилләр гы-зыл јелән тәки чәкилиб келирди. Дагүстү паркын гаршы мејданы адамла долу иди.

«Москва» меһманханасынын үст јаны, кениш мејданчынын бәри башында бир сары автобус сахланымышды. Адамлар автобусу ара-ја алмышды. Иккивагонду «Икарус»ун габаг ишүсәсинә бир нечә јердән күллә дәјмишди. Күллә кәчән јердә галын шүшә шүалан-мыш, шимшәк сачараг сөнүмүшдү.

Сары автобусун ичәсиндә кимсә јох иди, гапылары бағлыды. Автобусун көвдәси, бөјүрләри, јухары-ашагысы дәлмә-дешикди; атәш атәш үстдән дөшәмишди; јүзләрлә бакылыны, минләрлә ши-саны күчәдән күчәјә, дәјаначагдан дәјаначаға, шәһәрин бир ба-шындан о бири башына чатдыран хәзәл рәнкли «Икарус» һәлак оланларын мөзарына баш чәкмәјә кәлмиш әһалинин, гонагларын көзү өнүлдә сахланымышды.

Бу машинын сүрүчүсү сағ гала билмәзди. Гаршында, үз-үзә санчылмыш ики күлләнин бири сүрүчүнү әлшәдји сәһәни, дүз онун башынын көрүндүјү парчаны, о бири исә бир аз ашагы, үрәк сәмти дәлиб кечмишди. Ким иһмиш бу дәлмә-дешик абидәнин јијәси!

Бу киши өмрү боју автобусларда кетмишди. Һәр бир сәришн-нин, шәһәрин сыравн сакининин үзләшдји әзабы чәкмишди. Һәр чүр сүрүчү көрүмүшдү. Автобусун гәһшәриндә дәјаныб, кениш, аза-чыг габарыг алын шүсәсиндә ачылмыш күллә јерләрнә бахдыгча,

она эле калди ки, бу бирөөнаны саһиби — сүрүчү онун таныдыгы инсанды. Но вахта көрүмүдү.

Автобусун атрафына жыгылмыш адамлар сары машынын ичинин чөлүнү көздөн кечирир, куя онун атшо туудуугу аллары, гөзүнүн көз өңүнө котирир, көтүр-гој елдирилор. Икиси габагда дајанмышды, төһөр-төлрөриндөн сезилди ки, бу ики пәфөр ишин неча баш вердијини билер, ном до сүрүчүнү таныјырмышлар.

Киши сһмалча онлара јанашды. Дајаныб көзлөди ки, но сөйлө-јөчөклөр. Онларса эле бил сүрүчүсү гөтлө јетмиш автобусун көзөт-чисијидилор, елөчө дуруб галмышдылар.

— Буну харда вурублар? Елө бурада?

— Јох.

— Башга јерлө вурублар?

— Болти. Көтириблар бураја.

— Дүз өлөјиблөр, — деди. — Көрсөн, сүрүчү хардадыр? Ичин-дөјини машынын?

— Сүрүчү өлүб. Машын орада иди, — орада, демәли баррикадада, халгын өтдөн чөпөр чөкдији истекһамларын биринде. Ахы неча сүрүчү, неча парк өз машындарыны Сајлан казармасы, Тифлис проспекти, Аеропорт јолунда сахламыш, шөһөрө кириш јолларыны көсмиши.

— Ичинде имиш. Көрүнүр, сүрүб арадан чыхармага чалышыб. Атшо тутублар.

Киши көз-көз ачылымыш габаг шүшөјө бир дө бахды. Саг јана бирчө күллө дөјмишиди; башлычасы сол — сүрүчүнү өјлөшдији јер иди. Инди бу киши сол јанда, дүз ортада, бир аз јухарыда ачылымыш дөликләрин архасында, шүшүнүн о үзүндө сүрүчүнү көрмөјө чалышды. Дүз алына дөјиб. Бир аз ашагы саг өл... сол гол... Урөк. Көрсөн, күллөни һансы сифтө дөјиб: јухарыки, алын сөмт, урөк, јохса чийин. Чийинә дөјибө, тәкәлли фырладыб суканы, арадан чыха билерди. Дөрд-беш күллөнин дешидији дөликлөр Аја бүрчүнүн улдузлар дүзүмүнү хатырладырды.

Киши, кечә саат он икидон соира башлајан, јери-көјү, һөндөвөрдө чалыч-чанысч но варса һамасыны ода тутан атшини бу автобуса неча јөнөлдидини, неча туыландыгына агына вурурду. Ким олуб атан, көр неча инсафемыш; неча көрөдөн јайлм ачыб, автома-тын бүтөв бир хәзинә күлләсини сәринишин автобусуна чырпоб.

— Ичиндә адам олубму? Сәриниңи, ја болкө ораја топланмыш адамлардан? Олмајыбса, бәс онда автобусун бөјүрлөри, сәриниңлөрүни өјлөшдији күрсүлөрүн јан шүшөлөрүни ијә бусбүтүн гөлпөјө түрлөүшүдү. Но, күллө өзөлчө бөрк зөфөр јетирмөјиб. Голуна, билә-јинә тохунуб, човујуб элино дөјиб, јалајыб кеңиб. Соира машынын арадан чыхачагыны көрүб, гатиллөр ики јандан атшо тутублар. Даһа сонра, дүз гаршыдан, Сајлан казармасынын, Тифлис проспектин дөңкөсинә чан атаркөн, бир дөстә автоматлы илө үлөшмиңи, онларса тәнкиләри шахыјан ишыг пүскүртүсүндә апајдын сечилон, гара көзлөри ишыгдан гәмаиһан, гәрапапаг, гарабыг оғланы һөдөфә чевирминдилөр. Алына, синәсинә, үрөјинә... Автобус бир аз да

кетмиш, «гармошка» өлө бири-биринә бағланмыш вагонлары орта-дан бүкүлүб, сәкија чылмыш, сөнүмүшдү.

— ...Билмирсиниз, һансы автобусду, нечәнич маршрутду?

Оғлан но исә деди, киши ешитсә иди, бәлкә сүрүчүнү таныја-чагды. Амма оғланын астадан, боғуҗча дилләндији анда, кишинин көзү мејданы тутмуш күтләнүн үзәриндән Дағусту паркын кириш-индики хырдача гөһвөханәја диклиди. Киши бу кафеда нечә карә отурумүшдү. Амма эле бил инди көрдү. Гөһвөхананын јухарысында — алындан гара парча үзәриндә ири ағ һөрфлар охурнуду: «ШӘҺИДЛӘР ХИЈАБАНЫ». Дөпдөғру — оранын ады белә гојул-малы иди.

Күллө дешикләриндән өлүмүн бәбәксиз көзлөри бахырды эле бил. Автобусдан ајрылыб дөндү мејдана. Мејданын ортасында бир парча јер һөмишәјашыл колларла чөпәрләнмиш, тән ортада јер күрсәнин андыран битки шары бечәрилмишиди. Јашыл чөпәрин чөп-ләриндә, шар-колун жахасында, синәсиндә гәрәфилләр битмишиди; дунјанын һеч јериндә көрүнмәмиш мөчүзә, сөһирли бир чалагды. Коллар гәрәфил ачышды. Мејдан, чөпәр ичрә чајырлыг гырмызы гәрәфилләрүн бојасында ујумшуду.

Өтөн үч-дөрд күндә, һәр күн бир сораг чыхыр. Гангы шөнбәнин дөһшәтләри сөјләнәнди. Кечәләр Бақы сакииләри, Азәрбајжан милләти «Азәдлыгдан данышан Мирзә Хәзәрин сәсини ешитмәкдөн өтрү чырпышырды. Өләнләрүн сајы сөјләнри, гапы-гоңшуда, мәктәбдә, ишдә адлары чәкилриди. Бириниңи гардышы, бириниң атасы, халасыоғлу, эмисоғлу... Ата үч өвләды илө... Сумгајят јолунда БТР гырмышды һамасыны. Евдә, ишдә, күчөдә киши гулағыны шөк-лөрү, өләнләрүн арасында таныш арајырды. Ишдә саламатлыгыды, онларын гоһум-аграбасындан јараланын, өлөн јох иди. Һалбуки киши... эле бил буну истөјдири. Бәлкә, онда гөтлө јетирилмиш мин-ләрлә инсанын теләји ајдынлашачагды.

Киши, автобусун дөлмө-дешик өн шүшөсн архасында, күллөба-ран салон ичәрсиндә јашы таныдыгы, һәр күн көрүшүб салам-лашдыгы, һөттә бирликдә чај ичдији, Дағусту паркда, Дәниз гу-рағында кәзәркөн раслашдыгы накамы арајырды. Моһлө ушағларыны, уинверситет јатагханасынын пиллөлөрүндә габаглашдыгы шух оғланлары сораглајырды. Бирчәсини тапса билсә, бу, кишидән өтрү тәсәлли олачагды.

Автобусдан ајрылды, мејданы доланыб, үз тутду Дағусту паркын киришини. Автобус гој орада галсын. Кимсә ону јериндән тән-тәксәсин. Һачан јијәси кәләр, о да апарар. Буну дејәндә киши үшөндә, јенә эле билди, алына, үрөјинә күллә дөјмиш, үстүнә гуршун јағмыш сүрүчүнү таныјыр. Өзүнү көрсө, шөклинн көстәр-сөл-ләр, таныјачагды. Бунә өминди.

Паркын кириш мејданына сајсыз-һесабысыз инсан јыгылмышды. Чохлу адам. Дәфин күнү киши чалымышды, гөбирләрә чатынча чаматтадан ајрылмасын. Шәһидләрүн торпага нечә тапшырылды-ғыны көзү илө көрсүн. Архасы дөниз гурагы, Баш мејдандан гол-мајан издиһамын бабагы — чоназәләр артыг Дағусту парка галды-рдымыш, ичәри кеширилмишиди. «Јалварырам синә, чамат! Чөназәјө

жол верин!» — дежиб рухани нечэ карэ халга үз тутмушду. Орада-Дагусту паркын һейкале доғру галдымыш кениш пиллоканларында о галэр инсан варды, торанмак олмурду. Нечасинни урәји сыхыл-мышы, кери дүшүмүшдү. Паркын алтындан, МК, Назирләр Совети ишчиләрини јашајыш евләрини өнүндән кечән күчдә, пилләкән башында, фуникулјор лағыманын үзәриндә дајаныб доңизә бахыр-дылар. Ирли-хырдалы әллијәчән көми дајанмыш, шәһәрин лапча етәјиндә, дајазлыга доңмушду. Кәмиләр фит верир, сәсләнәриди. Амма һәрби катерләр, дејүш кәмиләри көрүнүшдү. Хәзәр кәмиләри онларын јолуну көсишиди. Дејиләнә көрә, мејитин чоҳуну комендантлыг арадан чыхармышды. Һәрби кәмиләрә јығыб, узаглашдырмак истајирдиләр. Куја, јүзләрлә парчаланмыш инсанын һөшини доғрајыб, торлара јығымыш, доңизә бурахмышдылар, чөкиб, кизилчә сүрүјүб, Хәзәрин илим-илым дәрнелијиндә доңизин динбије бурах-сыллар. Өлү дәрнән галыр, нечә олса үз чыхыр. Гөглә јетир-дикләр инсанларын балка, суја бурахылмыш мејитләрини нечә күн, бир ај, бир ил сонра Абшеронун бир доңиз кәиндидә, Түркан-да, Зирдә, балка, еләчә артыг Дәниз ғырағына көзинмәјә, дәрдини унутмага чыхмыш Бақы әһлинин гөчү гарышында торпага доғру үзәдүрү, төк бирчә голуи, төк бирчә кычын јанашдығыны көрүб, бајыдан шәһидләрин торхусидан комендантлыг мејитләри дөвбәр әңчиририни учунда, чүгүн гармага илишдириб һалә сахлајырды. Сахлајачагды. Чыха билмирдиләр арадан, Хәзәр кәмиләри јолу көсишиди; чинајәти өрт-басдыр етмәјә, бу гөтлдән даһа инсафсөз бир әмәлијјата јол вермәјәчөкдиләр. Онларын арасында кечә, ахшам атышма олмушду.

Бураја исе биринчи күн ғырх алты мејид галдырылмышды. Чоҳ адам паркын бәрики јамачында иди, чәназәләр орадан кәтирилди.

— Көрүсән, — деди бир зијалы оғлан, — ахы, гәбирләри јуха-рыда гәзыблар. Амма ашағыда басдырырлар, дејсән. Бура далда-ды, көздән ираг јерди. Истәмирләр көз габағында олсун. Кәлиб келән башлычасы орадан, јухары хижабандан өтүр. Ораны гәбирис-танлыга, шәһидләрин гәбиристанлыгына чевирмәк истәмәјибләр. Бу да о биринин таји! Бары һөкүмәт, дөвләт адындан орада матәм митингиндә башсағылыга да вермәјә кәлмәшидиләр.

Бу, о күндү; үч күн габаг доңиздә «блокада» јарылмыш, һәрби донаима лиманы олә кечирмишиди. Хәзәр комичиләри гајыгларла миниб, Зыг буриуна доғру үзүшү, кетмишдиләр.

Шәһидләрин торпага тапшырылдығы аңлары, бу сон вида һалыны көрмәк истәсә дә, киши ораја јол тапа билмәмиш, дүшүб кетмишиди. Чүмә ахшамы да түнлүк олмуш, илк күндән инсан селин Дагусту парка ахышмышды. О, аранын сәрләдији күнү көзләмишиди. Архајын кәлиси, архајын, тәләсмәдән бахсын. Јенә урәјиндә бир дүјүн дүјүлүмүшдү. Онларын арасында, инди артыг торпаг алтында, күллә одуңун ачдығы јараларын көјнәртиси сојумагда олан шәһидләрин ичиндә таныш варды. Буну тапмагдан өтүр кәрәк ара сәниси.

Дүңөн чүмә ахшамы, бу күнсә чүмә, сәһәр ики саатды ачыл-

мышды; гарсыз јанвар сәһәри иди. Киришдәчә бир шеји аңлады: оңлары ашағыда јох, елә јухарыда, Дагусту паркын киришдән биринчи — үст хижабанында дәфи етмишдиләр. Ондан көрүнүрдү ки, наркын киришиндән дүзүлүш һөвбә ораја узанмышды.

Адамлар киришдә топланыр, даш пилләләрлә галыр, хижабана доғру төрләшдирдиләр.

Киши дә гошуладу. Аддым-аддым јериди; ирәлидә ики тәләбә оғлан, архасында ана ғызы илә, онларын архасында ики рәфиғә иди. Гадыларын, ғызларын бәнизи гачмыш, додаглары солмуш, баш галдыран гәһәрдән көзләри долмушду. Јахындан, аралидан һычтырыг, ишилти кәлири.

Хижабанын башланғычында, һүндүрдә чаван бир мөмин сәсар-тыран-радио илә јасин охујур, теа-тез чамата үз тутурду: — Салават чевирини! Шәһидләрин руһу өнүндә салават... Сала-ват чевирмәји унутмајын.

Инсандан һөрүлүмш, нечә гат көзәнимиш узун ахынын һәр јериндән чылпаг әләр галыр, һәр кәс салават чевиринди.

Хижабана чатан јердә, һөркүнүч габағында бир топа күл го-јулмушду. Дөрд-беш оғлан, киши һәр кәсә ики күл верирди. Орадан өтәнләрин һәр биринин әлиндә ики гәронфи варды. Даш һөр-кү, сәки, хижабанын канлары гәронфиләрлә бәзәнишиди. Бу матәм бәзәји, Бақыдан, Абшерондан башламыш бир учу Сибир, бир учу Арханкелски — өлкәнин һәр бучағына кедиб чыдан гөңчәләр јолуну билмәррә дәјишмишиди. Дүңянын һеч бир дәфиндә, тарихин һеч бир јасында бунча күл олмушду.

— Чамата! Ики-ики дүзүлүш. Көрә билмәкдән өтүр ики-ики дү-зүлүн.

Хижабана чыхдыга һәр кәс өз јолдашы илә чүтләшир, ашағыда гарышан күтлә хижабанда вәрләнириди.

— Кулләрин башыны ашағы тутун! — нечә киши матәм гафи-ләсинә јол көстәрир, төвсәји верирди.

— Бир аз сағдан кечин!

Башдан-баша һөрүлүмш даш сәкинни һәр ики јандан үзәринчә гәронфиләр гојулмуш, башлары хижабана салланмышды. Јердән дә көз ишләдикчә гәронфиләр сәриллидиләр. Онларын һәмәсини көсишиди хоруз башытөк ғызаран тачы хижабанын ортасына доғру, јерә, асфалтын үстүнә дүшүмүшдү. Көмәкчиләр, јасчылар доланыр, гучаг-гучаг күл дашыјур, кәтирилдиләр.

Кимсә һөркү үстүндаки кулләри сәјрләтмәкдән өтүр бирини кө-турду, чох сыхды. Ортада көзиниб бинакүзарлыг едән адам аста-данда тапшырды ки, орадан күл көтүрмә.

Киши тәкди, бајаг бир оғланла јанашы кәлимиши, о, габага кечмиши, ана-ғыз гошача јернәјә башламышды. Киши јолдаш ара-мады; төк јашыды. Һәлә билмирди гәбирләр сагда, солдады. Гој, төк кетсин, һәндәвәри ашкар көрә билсин.

— Чамата, салават чевирмәји унутмајын, — ағ плашды, шаба-лыды күл папагы ағбәниз руһаны оғлан јасин охујур, Гуран ајәси чәркәләниб аддым-аддым ирәлиләјән күтләни чындурду.

— Күллэрин башыны ашагы ендирин. Бир гәдәр бу яна, сага чәкилин. Ики-ики кедин.

Бу башдан о баша снм чәкилмишди. Снм боюнча гәрәңфилләр дөшәимшиди, ики чапан хиябан боюнча јерә гара јелән чәкирди ки, кәчәңләрин ајагы јерә дөшәимши күлләрә тохунмасын; әјил, диз чөк. Дизиң-дизиң, имәкләә-имәкләә кет. Шәһидләрин пак руһу гызыл гәрәңфилләрин зориф, тәминз өтриңлә говушмагда иди.

Сол әлдә гара талвар гурулмушду, орада хәјли киши варды. Онлар дофи мәрәсимнә башчылыгы едәләрди. Чапан руһани јасин охујур, шәриәт гәјтәснә јада салырды: «Салават чевиर्मәји унут-мәји!»

Ирәлидә бир гадын һычгарды, сонра елә бил инсанларын көзүндән сәлтәнимши ләјсанын сәдасы кәлди.

Киши өзүнү әлә алмага чатышды, тохдамаг истәди. Көрәсон, гәбирләрин үстү нечә иди, әлбәттә, һәлә абидә јохду. Дүз дејир-ләр: Бақышын әң һүндүр зирвәсиндә учалмыш һејкәлнин јери бунларышды. Белә олачаргады! Бәс, әдләри, шәкилләр нечә, кәрәчәкмишди? Ирәлидә ағлашма иди, гадынлар өзүнү сахлаја билмирди.

Киши көзүнү јерә дикли. Гәбирләрә јетишмәкдә елә бир үрәјиндә дамды ки, еләчә биринчи мәзардакы инсан танышды. Ирәлидә; ке-риндә гадынлар, гызлар һычгырышырды. Гәбирләр хиябанын сагыңча башланырды.

Биринчи... башлары паркын көһнә даш барысы сәмтә иди. Ора-дан, илк гәбирин башындан инсан сифәти бөјүклүкдә бир шәкил, шәкилдә ики нәфарди. Һә, онларды. Кәч әр һалак олмуш, сонра севкилис дә зәһәр ичиб ону гучмушду. Оглан — үзүнүн чизкиләри зориф, иачиб мәхлүт; гәшонк бығлары боһнизно бир гариширин азәрбајҗанлы көрүнүшү верирди. Белкә, бу онларын бәј-кәлин шәк-ли иди. Чәмисә алты аҗын еви олмушдулар. Тәлејин гисмәти. Јох-са, ики гоһна көрҗиринин илк көрүш јери дә бу парк олмушду. Бу-радача даш отурачакдә ојәшмиш, битиб-түкәнмәз севки маһнәсына далышдылар... һәмзинә јер инди әбәди мәскәләринә чевирил-мишди.

Кишинин гәдәмләри тутулду. Мүәллимә дејирди ки, оғланын бачысы бизим мәктәбдә итәлјир. Киши һәмнин мәктәб јолунда чох олмушду. Белкә, орадәкы дөңкәләрдә, автобусда, биналарын ары-сында көрүшүдү. Таныш кәлди оғлан она. Бахшында дүвлик варды; тој мөчлисинин, нишан күлләринин һәширинин алып, севки-лиснин көрмәкдән өтрү башыны јана чевиर्मәк истәјирди. Бу, онун сөн истәјиди.

Сонра, бир гарабуғдагы оғлан ки, дах пәләнки; дирәниб галмыш гара көзләри нечә чүрәтлјиди? Бу бахшылар сагығында зиреф дөшәрдә, инди дә дире, чанлјиди: әһләт дәшынны сындырачаг, чар-гышмадан јоргун дүшүб јатмыш чәнкавәри ајага галдырачагды. Бу көзләр она таныш кәлди. һансы заводда, од пүскүрөн собаның габагында, әлиндә чалов ган-гырмызы әрнитти селинин галдырыр, гәјнар поладын шәләси гара көзләриндә илдырым чаһнашмасына гатышырды.

Чох заводда олмуш, дәзәк башында нечә фәһлә диндирмиш-

ди бу гоча гәзетчи: «Танымдан мәши, ај әми? Бәс, Сөнки Муған сәһәсиндә шелф! Газма балтасы...». Балтаны вуррак, ај оғул, елә вурубо ки, өмрүмүзү парчалајыб. О <московский мјасни!»

Килаби һөркү бүсбүтүн гәрәңфилләрди, һараја бахырдын ал-гызылды. Ган рөнки хырдача шәкилләрәди сималары елә бил дирчәләрди. Бундан да киши үмидләнир, онлары даһа тез таныја-чагына инанырды. Јеничә төкүлмүш, чәми бирчә һәфтонин көр гис-мәти олан торпаг мәзарлара чөкүшүдү. Гәбирләрин үстә чинлан-миш гәрәңфил чөкәји өртүр, тајаланырды. Көј зоглар, бүлбүлдлин јашыл јарпаглар чал-чарпаз чәләнк һөрмүшүдү.

Көнд јериндә, тәзә гәбрин үстүнә бир вәлә гаратикан атырды-лар, гурд-гуш тохунмасын. Тикан колу көрпә мазарынын үстүнә гојуландә, елә бил о тикан ки кишинин үрәјинә санчыларды; дәмир тиканын ијнәләри јалнызча бир аға бүкүлмүш үрјан баланың чаныны инчидәчәкди... Бурада исе јох. Мәктәбли баланың өртүјү бир сармашыгыл пәнчәрә, јорганы гәрәңфилдәди. Дону да үстүнә чәки-мишди, үшүмәсин. Киши мазара көз дикјиди јердәчә допдоғур елә бил көрдү ки, чәркә-чәркә дәрәдән чыкыб, шад-мәлајин евләринә толәсон ушаг јыһнағында бу гызчыгаз сағды. Сағды, тәк бирчә шәһадәт чатмырды: ону да инчидә көрдү. Көј чинс парчадан тик-илмиш мәктәб читәтасы да орадәчә, гәрәңфилләрин әлиндә иди. Бу ушаг она танышды, көрүшүдү. Бу ушагы о, чох јакындан та-ныјырды. Она көрә беләчә тохдады, аз гала севинчиндән әд чалмаг истәди. Танышды, орада, Баш мејданда көрүшүдү. Гызыл тирмә өрпәкли мафәдән танышды, гәһвәји донуң јакашындакы, биләклә-риндәки гар чичәји һөрмәдән танышды...

Бу да олсун онун балача гардашы. Башы мәктәбли гәјдасы илә гыркылымыш, сарыбәниз пионер бала. Горхмаз, дарыхмаз бу бала әр кишиләрин, нәр оғулларын јанында.

— Чамаат! Бош гәбирләрә өртүк чәкилин. Саллофан үстүнә күл атмајын! — дејирди мүчөвр.

Киши анламады, фәргинә вармады. Јеничә гәбирстанлыға че-вирилиб, ад да гојулмуш «Шәһидлар хиябанының үст вә алтынча, хиябан боју ағачлыгыды. Галын-гајым шамлар, чөкәләр гышда гар-човғунун гаршысыны сахлајачаг, јајда сонра көлкә салыб, гызмар-дан горујачагды. Зейтуларын бары сонусда да, көј буғаларда, шахларда јанвар шахтасы вурмуш хөшәнкләр сечтирди. Гарсыз гышын адамын сүмүјүнә ишләңн шахтасында, хәзидан совушуб чиләјә кирмиш елдар шамлары, гоча, пиран чөкәләр... гыпгырмы-зы оларак ачымышды. Гышын амансыз һәдәсинә таблајан, арам-сыз чинләг јашыл галыб, өмүр боју јаз тәрәзәси охујан ардычлар, тинкләр... һөвлә етмиш, јагут көзләринин ачыб, кәлиб кәчән јас әһли-пә мәзлүлчәсына бахырды. Хиябанан бир јаны, гәбирләрин баш сәпти һөркү иди. Бақынын бәзрәк кархана дәшларынын битишиңдә, күңләриндә көзчүкләр варды. Јаз кирәли гарангунлар, бүл-бүлләр кәндән, чөләрдән көчүб кәлиб, шәһәрин даг јамачында јурд тапмышды. һөркү, ганадлы гәрибләрин обасы, евчији иди. Гыш кирәли даш јувалар совулмушду. Инди һәмнин зиндан өјүкү-

ләрнн һәр бириндн тач-дарагы гана бөләнмиш бир гуш чыкыб, торпага тапшырылмыш шәһидләрә һаҗан олмушду.

Даш жувачыгларә гөрәнфилләр санчылмышды. Чичәкләдиҗи һеч заман көрүнмәҗн шамлар, күкнарлар ал-гырмышы күл ачмышыды.

— Саллофаннн үзәрннә күл атмыҗн, гардашлар!
— Көрпә балам, көрөк балам! — деди архадакы гаднн; атасы, әмисн җашда чаһыллара, кишиләрә гошулмуш сысгача оғланн охшашды:

— Лаҗлаҗ дедим җатасан,
Гызыл күлә батасан,
Гызыл күдләр ичнндә,
Ширин җуху тапасан.

Јатачаг, гөрәнфилли җуху көрөкчәк... сонра оҗаначаг, чантасынн көтүрүб, мәктәб җолу илә завальсчычасына дәрәсә кедәчәкди.

Бундан о җана... һм, киши ахтардыгыны тапмышды. Таныш! Бу гочаг милсионер: кери даранмыш тели, пагоноу, ири көзләри, сәлигәли быглары... Лап бу җахылларда көрдүҗү иди. Орада фуражкалыҗды: милсиеләри, һәрбичиләри һәмшиә фуражкалы көрмүшүк. Она көрә, башы ачыг растлашанда чашырыг. Нә, шәкилдә көрөк фуражканы чыхарасан. Бәлкә, онунла бир чәркәдә гәрәр тапанлара әзәлдән бир саҗы иди бу. Јох, о, тахсыры олды-олмады, чаван-чаһылы мөһләдә күдән, илшидирән даргалардан деҗилди. Јох, әсла. Елән бураҗа кәлмәздә. Һм, өзчә саһәсн, золагы иди бура онун. Сәһәрәдән-ахшама, ахшамдан-сәһәрә Дагүстү паркын хиҗабанларынла долашыр, дәннз көрүләрннн бахыр. Баҗыла тамаша едирди. Көрүрдү, будур, гошача кәлдиләр. Далдаларда, даш күрсүләрдә гәзет сәриб әләшдиләр. Бири-биринә сарылдылар, охшашдылар, охшандылар.

«Бах, һа! Биләрәм, тәләбәсинн, җер-јурдуруз јохду. Амма адам кими, һәддинннн аймаҗы!» Бири унуудлмаш севки бусатынын кешикчәси; җенә өз монтогосиндә, аҗыг-саҗыг.

Бирини вурмушдулар, Тифлис чадасында. О бири җаралы достуну туртармага кәмишиди, ону да вурмушдулар, үчүнчүсүнү дә. Тәр үчү бурада иди. Амма аралы дүшмүшдүләр, бири-биринә әлләри җетмирди.

Гыш җагышы саллофан өртүкләрнн ортасына сүзүдүб кәләнмиши. Өртүкләр туттуланымшы, алты күчлә сенилди: торпагнн төркіндә һөркүләр аҗарыр, сәлигә илә чәкилмиш сувагын дәрәкүч һәшиҗәләри гараларды. Бунлар бош габирләрди. Сабаһ, бири күн... Бакнын һансы мейнтханасында, һансы анбар, зиндан, зирәмәсиндә үзә чыхарылан шәһиднн гисмәти олачакды?

— Баҗ-баҗ! Аҗ гардаш, сән һара, бура һара?
— Олды, дүшдү. Тәле белә котирди...
Панаглы-кеҗимди киши; иш-күч адамы, огул-ушаг җиҗәси, сачаггал чаллашмыш. Елә мәнәмчә. Дана танымага, ад-сан сормага мә еһтиҗаҗ варды.

Хиҗабаның о башында да җасин охунур, фатиһә верилди. Адамлар икибир кедир, Баҗыл җамачлары, тәрсанәләрнн гәһшәрәндиҗи

дәрәннн башында дөнүр, алт хиҗабанла җаҗдырдылар. Бураданса, көз җашы ахытдылары шәһид гәбирләри көрүнмүрдү. Аҗачларын арасына, сәкиҗә даш җығылмыш, сement кисәләрнн гојулмушду. Гатылмыш палчыга иш бел санчылмышды.

КИЛИЗ ХӘЗӘЛИ

— Әчлафлар!

Киши бу сөзү елә дедн ки, елә бил сөҗмүр, охшаҗырды. Арвады онунла бирчә, отагда доландырды. Гаилы шәһбәдән үч күн кечмишиди. Бу үч күндә еләчә алтларына су чыкмышыды, отура билмирдиләр. Јеҗиб ичмәкләри зәһәрә дөнүмүрдә. Хата совушмушду, о кечани билмәррә хатырламаг истәмирдиләр. Амма неҗләсән, Мәтбәхә кирдиләр, пәмбәтәк аҗаппаг, сығаллы кашылар чиликләннб дөнүмәчә төкүлмүшдү; сүпүрүб көтүрсәләр дә, кафелин ун-урвасы күнчә-бугагда аҗарыды. «Југославнҗа» гәз иләнәсн нечә җердән дешилмишиди. Отагларын диварларына бәзәрнн үҗарлы кагыз өртүкләр санки ит диншидән чыкмышыды. Еҗванса демәли, бахмалы көкдә деҗилди. Индиннн өзүндә ораҗа чымагдан гөрхур, ушаглары җахын бурахмырдылар.

Ешикдә арабир автомат гыса «очеред»лә шаггылаҗыр, атәш ешидилди. Салҗан казармасы һәлә сусамышыды. Орада нә баш вердиҗи дүрүст сөҗләнмәсә дә, чарпышма чох җердә битдиҗи һалда, казарыда кәркннлик галдыры.

— Вичдансызлар! — деди евин ханымн. Үч күн бабагы чырпынты, бирчә ан да кечмәҗимши тәки гадынн әсдирир, титрәдирди. Нәр дәфә дөнүб, үч баласына бахыр: «Аллаһ, шүкүр! Аллаһ, сән сахладын. Өзкә һеч ким! — деҗә җалварыш, алгыш дилиндән дүшмүрдү.

Догрудан, ким инанарды ки, еҗваны, җатаг отагы, дөшәмә-таванн бусүбтүн күл-ләбаран олмуш бир монзилдә инсан вармыш. Вармыш во саламат галмышдылар. Сәһәрәдәк отагдан отаға, күнчдән күнчә гысылмыш, көрпәләрнн үстүнә ганад көрмиш, дивар дибинә узаныб балалары араҗа алмышдылар.

Монзил җеничә тәмир олунмушду. Күн-күзаран чәрчиндән кәсиб, манат-манат гәнаотла, нәһәҗәт, гонаг-гараны ачыг үрәккә кәтирәчәкләри сәлигә җаратмышдылар. Она җанмырдылар. Јүз белә монзил гурбан олсун баламын бирчә дырнагына. Гаднн сызлаҗырды.

— Гурбан олсун ушагларын чанына! — деди киши, сервант рәфләрнндә чиликләри галмыш «Мадонна»нын сәф-саламат дурушуну җадна салмага чалышыды.

Телефон зәнк чалды. Гаднн бир әлиндә сүпүркә, о бириндә күрөкчә еҗван кандарында даҗанды. Бәлкә һеч нәҗә тохунмасын. Кәлиб бахачагдылар. Јохса, учан, заҗ олуб корланан нә варса, бирдән дагылдыгы тәки дә өзүнә җаҗыдачак, һәр шәҗ бу дүнҗада өлүб, о

бири дунжада дирилэн мэхлуг тэки бусбүтөвчә эзәлки һалына дүшәчәкди. Бәс, телефон зәнки һарданды? Киши ишә кетмир, гадын бојлу, һеч әләндә телефон ишләмәрдә дә. Нәјә ләзим бу чһназ ки, үстүнә өзүм јағанда бирчә зынгылыгы илә дада чатмады. О да сатгыларын, вәһишләрин һоширинә ујду.

Телефон дәстәјини киши көтүрдү:

— Мәллә, ешидирәм, — деди. Ханымса гапалы ејван гапысынын бәри үзүндә доуб диләди. Оуну бу бәстәбә, дај јалы тәки гап-гапа телли, гарагаш, гаракөз, гарабуғдајы әри елә тәмкинли, еһмәлди ки, елә бил дүјнәни ән динч чагы иди вә дәстәк мембранһиндә сәсләнән «Бәли» илә дүјнәни башына кәлмиш дәһшәтәни үстән јүз ил кечмишиди.

Киши диләјир, арабир «Бәли» дејир, һалыны позмамаға чалышырды.

— Анладым, баша дүшдүм. Ар...хажын, — бу сөзүн сонрасыны да деди, амма дөјсән, зәнк чалан артыг дәстәји басмышды.

Дәһшәтдә сәдәф чивәли палтарасан гојулмуш, бөјүрүндә күзүкү варды. Күзүкү күләл дәјүмәниди, сәдәф лөвһәнни бунанқы тилини јалама бир гәллә чызыб өтмүшдү. Асгыдан ики кејим саллашырды; бери сәдә гара палто, о бери исә ханымнын гара хәззи «Тәјкәсы иди. «Тәјкә»нын бөјүр дәһшәтмишиди, дәринин астары агарды.

— Молла демиш, нә јахшы өзүн ичиндә јөх имишән! !

Бу, бәлә киши иди, бирчә дәрди-сәри олдуму, ону өзү чәкәр, сәдәкәләрини үрәјинә хал салмазды.

— Ким иди зәнк чалан?

— Һеч, бекара ишти, — далдаја, күзүкү өнүнә кечди ки, нә баш вердијини үзә вермәсин. Бахды күзүкү; күзүкү онда бахырлар ки, гагысызлыгы вә өзүнә тамаша етмәккә кирләнирсән. Дәһшәтнин илһыгы јанмадығындан әјна тораиди; бу тораилыгда онсуз да гара олан кишинин шәкли лап гаралды, бирчә филсүмјү диншәри чағ-бачағ ишиләди. «Нә олар, олар. Кетмәлијәм» — дејиб, әл атды палтәја. Көстүмү иди, елә бил билирмиш чыхмалыды; вахт итир-мәсин дејә көстүмү кејмишиди ки, үстән дәрһал палтону кејиб, јубанмадан дүшсүн.

— Һара? — гадын сүпүркәни гапынын күнчүнә атыб, һөвләк дәһшәтә јүрүрдү.

— Һара кејинирсән? Кимди, нә баш вериб?

— Аз-з, валләһ һен-зәд олмувү. Бир балача иш вар. Јүнкүләври бир танышырдым, — отаға кечмәк истәди. Долабдан иш чһназыны, башыча ситәфи «Соңја»ны көтүрмәк истәди. Дәјанды, еј дади-бидад. Әкәр о, бу кедишдә балача портатив магнитофона әл гәтсә, вәһшәтдән һәлә гуртулмамыш бу истәкли ханым һеч гојмазды ешијә ајагыны атысы. «Нә танышыр, нә магнитофон? Көр-мүрсән, ешитмирсән таггатагагы!» Автоматлар һәлә һүрүр, нәчә мүһбири дивара гыснајаблар, әзилбәр; шәкилчәкәни дүз объективни көзүндән вүрүб, мөһв едирләр.

Булары ешитмәкәкәндән өтүр магнитофон бәһанәсиндән ваз кечди. Амма, палтосуну да әлдән вермәди. Дүнән, срагакүн тәмизкар

ханым бу евдән, десәм, инанмазсан, дүз бир хакәндәз күллә сүпүрүб јығмышды. Бу киши отагдан индијәкәр һәлә онча зыбил чыхмамышды. Инди дә сүпүркәни әлиндә саллајиб, дәјанымшыды киши илә үзбәзү. Ону сахламагдан јана јох, гуршун сүпүркәчилијиндән сонра, ади ишә әли јатмадығындан чашмышды.

Һәјәтә дүшдү, киришдән чыхыб, бөјүк күчәә дөндү. Нә јер-јурда бахды, нә индичә тәрк етдији бинанын, гошну евләрин диварларына, шүшәбәндиләрә мөһәл гојду. Гој дәлмә-дешик көрмәсин, асфалт дөшәмәдә һачаначан гахсыјуб галасы ләкәләри көрмәсин. Өзүнү там елә алмалы, һеч бир фитнәјә ујмамалыды. Јөхсә, бунлардан нә десән көзләнирд. Бу күчәни о тәја кечмәли, бир тин галхмалы, казарманын әл гапысына апаран јала башјуары дикләнмәли иди. Елә түплүк олмаса да, машынар кет-кәлдә иди, бәр-бәзәкәсиз, јолунмуш тәки көрүнән «Жигули»ләр дә елә бил ики күнлүк чарпышмадан гуртулдуглары һалда, инди, араны сонкидији чән-чискилли күндә гәфил бир бәлаја үрчаһ олмагдан чәки-ниб, дөјүк-дөјүкө өтүб кечирдиләр. Јөлкәстәрин фанар ишләјир-ди, көзләди, гырмызы, сары, парлаг-көј ишыг фанарын дәирәсини гапалыгда инамла адымлајыб күчәни кечди. Бирчә о иди, ондан савады бу көј ишыгы кечән олмады. Нә јахшы, машынар кечидин бош олдуғуну көрүб шығымалылар.

Бу күчәнин ики јанычаја јашајыч биналары иди, сувагсыз, кәр-пичи дашдан һөрүлмүш диварлар, пәнчәрәләр күман ки, ашагыкы евләрдән даһа артыг зәдә алмышды. Бахмади, јохуша галхан күчә илә дырманды. Буларла јахшы бәләди, бәри башдан әһалнин јашадығы биналар, бир гәдәр иролиндән Салјан казармасыны мән-зилләри башлајырды.

Вашыны галдырды вә бәлә бир мәнзәрә илә үзләшди: казарма-ны дүјмә илә ишләјән дөмир-бары гапысындан хәлли бәридә чо-хлу адам топлашмышды. Гадылар, кишилар, чаванлар тәләш ичин-дә чырынып, аһ-вај едирләрди. Бунлар, көрүнүр, кечәләр бу күчәдә сәдд гурмуш чаванларын ата-аналары, әми-дајылары иди. Иткин дүшүмүш өвләдәларын сорағына дүшүмүшдүләр. Бир пәнчәсн исә һәр-би хидмәтини Салјан казармасында кечирән әскәрләрин валидеји-ләри. Сән сајдығын гој дурсун, көр фәләк нә сәјыр. Нечә ата уша-ғыны узаға бурахмајыб, бурада, Бақыда сахлада билмишиди. Бу илки чагырышын отуз фанзи Азәрбәјҗанда галмышды. Инди бу-дур, синәләрино-башларына дөјүр, бу ики күндә балаларынын башына нә колдјини өјрәнмәкәндән өтүр ораја чән атырдылар. Гаршыны автоматлы солдатлар космишиди. Күчәнин енинчә бир чәркә дүзүлдү, автоматлы казарма кандарына јығшымыш күлтәјә туша-лајараг көзләмәккә идиляр. Кимсәни о јана бурахмырдылар. Азәр-бәјҗанлы әскәрләрин кәлән гошулла вүрушдугу барәдә әфсанә диләрдә кәзирди. Доғрулар, инди атәш ачылмырды. Амма һамы ешитидјинә әминди: «Биз онсуз да күлләләјәчәкләр. Ахырынчы күлләләјәк вүрушачајыг». Инди сусурдулар, кечә бир ара бурадан, Салјан казармасынын јерләшдији сәһәдән атышма сәси кәлмишиди.

Дејиләнә көрә, өләиләр орада, бункердә, әскәр јолдашларынын јанында галмышды, јаралылар да бункердә иди. Чәрәкләри-сулары

варды, эрзаг ейтияты көрмүшдүлөр. Шэрт белэ иди: экэр бизим бурадан чыык кетмэжиниздэн өтүр шэрэит жаратмасаныз, бункери партадачачагы... һөрби сурсат, дөүшү лөвазыматы сахланан зирээми партадалыла, казарма алт-уст олачаг, нечэ салдат, забит мөһв еди-лочөкди. Һөр ики төрөф дүшүнүрдү. Атэш даждананымышды...

Бирдөн, будур, ата-аналарын топлашдыгы жерү үз тутмуш киши ораја чатдыгда... башлады; онлар орадан, автоматлы салдатлар да бурадан. Киши галды чарпаз атэш алтында.

Күтүлдөн он аддым аралы, чөркө илө дүзүлүмш салдатлар там дөүшү һалында иди: гара, кирз чөкмөлөр, жашыл шалвар, көдөкч, үстдөн архагыга бонзор голсуз жашыл жилет — күлөбатмаз зиреһ. Башда жашыл дөбөлгө. Намысы бир аяныын еккиз; ит бөнөв-шеси тәки көјөрөн көзлөр әһаличә зилләмишиди. Бирчө кәлмә әмрә бәндиләр.

О, јеринини дәјишмөдөн галдыгыча, бирчө орасыны дүшүнүрдү ки, көрөк буңлары әсла шүбһөләндирмәсин. Әјин-баш гара, гара палто, башы ачыг-гәра телә архаја дарамыш: «Зиялыдыр. Мүәлим? Мүәлимин бурада нә иши? Мүхбир? Бәлкә, алтда камера кизәдлө. Јохса, ситәһтидыр? Палтонун алтындан габаран нәдир». Неч нә. Палто кииди, әјиннә елө отурмушду ки, орада өзүндөн башга неч нә јохду. Әлләри дө будур, јанына салланыб, астача тәрпә-нәрәк кәлир.

— Стојте!

— Дајанды.

— Куда идјотө?

— Туда, — али илө ирәлики биналары көстөрдн.

— Документ!

Әјини палтонун голтуг чибинә апарадан, гывраг лејтенант әсла сезилмәдөн нә ишәрә етдисе, ики јанашы салдат автоматтын дүлөсини диқалатд.

О, иш јеринини вәсигәсини, «журналист дәставүзүнү» дө көстәрә биләрди; әвәла, көтүрмәмишиди, јахшы ки, көтүрмәмишиди. Онлар шүбһә ојадарды. Бу исе, онун да, о бирисини дө инандыгы сада вә һамылыгыча танынан сонәдди; үстүндә елө буңларыча бураја көң-дәрмиш мәркәзин керби.

— Идите! — дејиб лејтенант паспорту она узатди. Азачыг ју-баңды; бир ан ичиндә башындан бирчө бө кечди: архадан!..

Паспорту алыб, палтосунун голтуг чибинә гојуб, һәмгичә арамы јеринилә КПП-дән өтдү.

Ики јандан сәки боју салдатлар дүзүлүмшдү, һамысы дөбөлгәли, зиреһ-жилетли, автоматлар архада јох, габагда. Бир о иди, бир дө салдатлар. Намысы она бахыр, һөр аддымыны илөјирдиләр. Бирчө шүбһәли бахыш, бирчө шүбһәли давраанын нә төрөдәчөкди, онлара да, буна да инди бүсбүтүн әвданын. Јол дүз, асфалтды, бирчө бүдрәмәсин.

Ајагларынын алтындан хышылыты голду. Бу нә иди? Куја, үнвәни дүндүз билирди, инамла ирәлиләјирди, дүз ораја, һәмни бинаја. Бәс, һөр аддымындан голан бө хышылыты нә иди; хәзәлли дүшүмш, гар харранмышдымы. Уздә јох, ичин-ичин башыны булады. Кечиб

кетдији казарма күчәси, јер-јурд бүсбүтүн килзиди. Бир аддым ирәли, сонра һәндәләр көз доландырды. Көрдүјүнү үзә вермәмак-дөн өтүр додагыны сыхды. Пахыры чыкмыш, галај-килизилярн ағзы гаралырды. Јыгын-јыгын, автомат хәзинәсиндөн нечә пыртламыш, тәтијин чөкилмәјилә нечә оданмыш, күлләләр ахмыш, вијылты илө учмуш, килзисә атылыб төкүлүмшдү онларын ајаглары алты-на; бө, мөним, о, сонин. Килиз галсын, күлләләр шахысын. Ал колди!

Јер-јурда сәпәлонмиш јыгын-јыгын килзиләрин кор көзүндән суслурүлүмш бир һәјатны нәфәси сезилтирди.

Буңлары дүшүнүрдү; бө фикирләр, дүшүнчөләр кәлиб онун башындан кечирди. Көзләриндә исе јалпыз бирчө мөһна варды: «Буңлар бош шејләрди. Әлүм-ған нәди, бошча килзиләрди. Ушаглар «гачаг-гачаг», дава-дава ојнајыбылар. Забит балалары, казармада јашајан һөрбиләрин ушаглары, оғанчыглар ојнајанда мүкәи-вә-тәндәш балаларындан сечилмәли, өзкә ојунчагларла әјләнмәлидиләр. О да олсун, аталарынын тәлим, мөш чөлләриндән кәтирдји килзиләр. Вермишиләр балаларына, онлар да казарманын һөјәтиндә «дава-дава» ојнамышдылар. Күлмәли, марәгли. Мән белә дүшүнүрөм, белә көрүрөм, јолдаш забит, јолдаш полковник. Јол-даш, мәнә ичәри кирмәјә јол вермиш, нәчиб «товариш!»

..Мән, билирсиниз дө, ичазә илө кедирәм. Гаршыдакы бинада бизим јахын гыз вар. Гыз дејәндә ки, кәлиди. Орада анасы илө јашајыр. Әри капиталанды, һазырда Даглыз Гарабағдылар. Бизим рәис мөндөн рича етди. Рәисимиз, капиталла гардашды. Мөндән рича етди ки, онлара баш чөким. Бачарсам... бачарсам јох, бурада бачарыга неч бир ейтијач јохду. Асанча бир бујурғуду бө. Ана илө гызыны евдән чыхарым, һавә көрсүнләр. Бизә гонаг апарым онлары. Балача бир мәчәлиди. Доругду, бизим ханым буңлары танымыр. Амма мән беләдәм. О, хөрәк һазырлајыб: килзис... говурмасы!

Кири! Бахырлар. Бу лап ганых чанавара ошајыр. Көр, көзүнү нечә зилләјиб. Көз дө ки, шүшә тәки; көј араг шүшәләрн вар һа, сидан гајырыбылар бө көзү. Елө демә, бахышындан аңлар. Бахышында, үзүмдә, јеринимдә јалпыз бир мөһна вар: танышымыкылә кедирәм. Гәлан, бурада нә баш вериб, кечә нечә јүз атэш шаггыла-лајыб, төкүлүмш килзиләрин башындакы гургушун һарада, һансы өтдә-һанда, чандадыр — мән осла буна дүшүнүрөм. Саг олсун јолдаш лејтенант, баш лејтенант. Ичазә верди. КПП-дән кечирдән јер мөни. Бәс, Күрчүстандан, Дағыстандан кәлмиш ата-аналара иңә рүсхәт вермир? Нијә онлары дарвазадә сахлајыбылар! Амма сәни бурашдылар. Кет, кет. Јериниш итирмә, һалыны позма. Бу, нөчиб, зәриф оғланды. Десөләр дө, атмаз, көјә бурахар бир «көчеред». Күрәји кизиддәди.

Сәки боју, ики јандан дүзүлүмш салдат сифәтләрин итди, килз хышылытысы совушду... Гаршыда, икимөртбә чөһрајы евин бәрки киришиндә ики галдын дајаныб, она бахырлар. Бирн гара хәзли палтолу, о көри «јолучка». Јанларында чамадан варды. Буну көр-рәндә аз галдылар јердөн сырајыб, багырсынлар.

Киши һалыны позмады. Кетдији јердәчә сакитчә дөнүб, киришә

жөнөлдү. Чатды, салам верди, эл атыб чамаданы көтүрдү. Жүнкүлдү, ырагдан киме чамаданла горхулу бир шеј олдугундан шөк-лөмөздү. Күман, жохламышдылар чамаданы.

— Кетдик, — деди.

Ана өз гызында бөг-бөзиз галмамышды.

— Нечөсизин? На, бөлө. Сакит олун. Гој, бурдан саламат гуртараг. Бәли, сакит олун. Бу эчлафлар шүбһөлөнмөсүн...

— Гардаш!..

— Сакит!..

— Огул! Аллаһ сөни һарадан јетирди?

— Бәли, бурдан-јахындан. Сакит олун. Гој, бурдан гуртараг.

Салдатлар јевә бахырдылар, бажәгә сәрт бахышлар јумшал-мышды. Көј көзлөр еләди, күтүмсөсә дә, елә билирсән, ачыгышды. Амма јок, булар елә салдат дејилди. Гадына, силаһсыза атәш ачмадылар. Агбирчәк ана, гызы, бу киши дә онларын гоһуму; динч, мәдәни-зијалы јолдашды. Елә бил танышдылар, ону кәлиб талдығы забит аиләсәлә биркә јала саламат кечә ит сүрүсү тәки уламышын, индјесә тохдајыб әл јалајан автоматларла талшырылмышды. Бајаг һәр айдача ачылмага бонд олан түләләр, инди балабан тәки иди. Машаллаһ, бизим кешикчилоримиз.

Казарманын дәмир дарвазасындан чыханда һәр үчү елә билди, көјдә парашүтлә јерә едиләр.

— Инди бир машина дүшсүн! — бу сөзүн агзындан чыхмағы, бир көј «Жигули» казарма јолундан «Инишатчылар» чатдылары јердәчә фырланыб, дајанды.

Сүрәи, өзүчә арха гапыны ачды, сонра јанындакы гапыны ачды. Әјлиб башыны ешијә јөнәлтди:

— Салам! Әјләшин. Бујурун! — дејиб, гадынлары дә ичәри чаттырды. Ана илә гызы архада, о, габагда отурдулар. Еһмалча сүрүчүнү әлини сыхды, астаданча:

— Аллаһ сөни јахшы јетирди, — деди.

Тәрһәндиләр. Елә јеничә узатлашмышдылар ки, ана илә гызы аз галды, архадан ону гучуб, багына бассынар.

— Огул! Аллаһ көмәјин олсун. Башын Тур дағынчан учалсын. Бу үч күндә бизим башымыз иләр чәкиб. Бу кечә өлүб дирилмишк. Келиб о дунјаны көрдүк. Чөһәннәми көрдүк.

Гыз анасына гошулды:

— Үч күндүр сохублар бизи зирәмјә. Атышмадан бир саат габаг кәлиб зорла мәзилдимиздан чыхартдылар. Јапышыб голумуздан ендирдиләр зирәмјә. Кечәјарысы башлады, нечә башлады! Ики күн орада атәш алтында. Нечә саламат гуртармышыг, мөчү-зәдир.

— Огул, аллаһ һәмнишә көмәјин олсун. Балаларын, өзүн, евшијини зәвал көрмәсин. Бу үч күндә бизим башымыз иләр чәкиб...

— Бир полковник кириди зирәмјә. Башлајарды бизи һәдә-ләмәјә: «Көрүсүнүз, сизникләр иләр төрәдир?! Биз оилара аман вермәјәчәјик. Сәни эрин дә...» Јалварырдыг, бурахын, гојун өзү-мүз чыхаг. Гојмур, бурахмыр. Сән нечә кечибсән КПП-дән?

Ана аз галырды онун ајагына дүшсүн, арха отурачагдан әји-лир, әлләриндән өпмәк истәјирди. Елә һеј дуа еләјирди.

«28 апрел» метросунда дүшдүләр. О дә дүшдү, јахына кедәчәк-диләр, јола салыб, машина гәјытды. Дәриндән көкс өтүрүб:

— Дадымыз чатдын! — деди.

— Бачымыкә келирдим. Көрүм сәнсән.

«Јахшы ки, таныја билмисән». — Евин гошулулуғунда, тиндә дүшдү. Мүғәнни досту сүрүб кетди.

Өз евинни диварларындакы күллә јерләри инди она Нух аја-мындан галмыш пишанәләр тәки көрүдү.

САЛЈАН КАЗАРМАСЫ СУСДУ

Кечә саат икијә ишләмиш атәш Салјан казармасы сөмтдә һаһа ендидәтәјиди. Шөһәрин һәмни сөмтиндә јашајан әһали, аңләләр дә казарманын чыхышларыны кәсиб, сәдд јаратмыш нисанлар тәки илә сифтәчә бу атышын өлүм төрәдәчәјинә инанмады. Ахы, ола билмәздди, лап фашистләрлә давадакы тәки, әмәдди-башлы атәш сачылсын, автоматлар курласын, топ нәрилдәсин. Кимә атыр, кими зурурду бу гошун?

— Балкә, горхузурлар, — деди евин бөјүк гызы, нәвәләри нәнә гучуб, гојнуна алмышды. Хејли аралы олсалар дә, күлләләр бу һәндәворә дә сүзүр, атәшсә анбаан јахынлашырды. Огланлары дә һәјәтдән сөвә галды.

— Кечдиләр, — деди, — јарыб кечдиләр. Гошун шөһәрә кирир.

— Сән бирчә чәкиб бу јана! Дүшмә һәјәтә, — анасы ачыгланды.

Үч нәвә, нәһәнин гојнуда исинмәк јашыны артыг кечмиш олса-лар дә, онун чанынын истисини дүјүр, пәнчәрәјә, ејванә чан атыр-дылар.

— Чамаата атдылар, эчлафлар, — деди оғлан. — Көрмүрсән, лап јахына вурурлар.

— Елә бил атышырлар, ахы! — деди гыз. — Киминлә аты-шырлар?

— Киминлә олачаг? Бизимкиләр чаваб верир.

— Бизимкиләр дә силаһ јокдур.

— Вар. Халг чәбһәси силаһландырыб «бојевикләрни»!

— Елә силаһланмагла гошунун, рәсми ордунын габагында дајан-маг олмаз.

Нәвәләр пәнчәрәјә дартышырды. «Бизимкиләр» сөзү онлары јериндән ојнатмыш, горхуну упутмушдулар.

Ағил нәһәнин голлары арасындан голду, ејванә чумду; гыз дә нәһәнин онун һәјна гәлдыгыны, голун бөшәлдегыны дүјүб, ја-вашча сивинши, мөтбәхә верди өзүнү. Атәши динләмәјә башла-дылар.

— Кечдиләр! — деди оғлан. Бу сөз баланалары мөјүс етди.

Амма балача даанын «Бизимкилэр дэ атыр» демэҕи, нөнө, баба буачагына сыгынмыш нөвөлөрү үмдлөндүрүмүшдү.

Нөнө гошууну басыб кечиб, шөһөрө кирмэҕилэ аранын бир аз сөнкүлүҥүн көрүб, нөвөлэрин јерини сайманлады. Куја, нөвөлөр һэр бири, јумшаг јорҕанын, адјалын алтына кирсе, буунула һэр голга битөчөк, тәһлүкөдөн гуртулачагылдыр.

Кечэ сөһөрөдөк автан бир нечэ көрө өзүңү мәтбөхө вериб, ејванда дајаныб, ешији, еишилдэки шөһөрүн сэдасыны диллөди. Ана, арабир ону чагырыр, ешикдөн бир сораг кәтирмөкдөнө, элинө бөһанө дүшүмүш, атадан кизли папирос чөкөн оғлуну сәсләјирди: «Кәл, кир јеривә».

Нөвөлөр јанашы чарпајыда, нөнөннн хәтринө узаныб галсалар да, көзлөри јумултурду. «Бизимкиләр»ни атошини көзләјир, астанда чөширдиләр:

— Кечдиләр.

— Јох а, бизимкилөр онларын габагыны сахладылар. — Дајым дејир.

— Дајы евдө отуруб, һарадан билир?

— Дајы әскәрликдө көрүб. Атәши таныјыр, һансы јахына, һансы узага кедир.

— ...Ишыгы күллөләрдир! — ејван гапысында дајаныб, көзүнү Салјан казармасынын үзәриндә парлајыб сөнөн шөфөгө дикмиш оғлан ичәрин хәбордар етди.

— Ада, сәи бир кәл бу јана! Гој ушаглар јатсын! Кәл! — нөнө ачыгланды. Она елә кәлмишди ки, бу курулат да һәрдән гапы-гоншуда дүшөн лов, саваш тәки бир шулугулду, өтүб кечди.

— Јатын, јатын, көзүвүз јумун, — дејиб, өзүндөн о јана, јанашы чарпајыда дөнөнмиш үч нөвәсини данлады.

Оғлу јатмырды, гызы нөвөләрин — балаларынын о јанында узаныб, көзүнү тавана дикмишди. Күрәкән — бу балаларын саһиб кечәләр чох һалда нөвбәдә олурду, газ ишләринө бахырды. Балалар, ләјрәсән, атанын бу кечәсн илә өзөлкиләрин фәргина вармыр, онуң дәрдинн чөкмир, еләчө нөнөннн хәтринө көзләрини јумуб, ешији диллөјир; орада, јекө киши олса да, һолө индијәдөк атасындан кизли сигарет чөкдијинө өз араларында күлө-күлө хосунлашыр, пычылдашыр, дајыныч бу дөфө икн километрикдә дајаныб, дөјүш мейданындан чатдырачагы сорагы күдүрдүләр.

— Јаман вурһавурду! — диллөдн оғул. Ата, јан отагда јатырды, ојагды о да.

Агиллә Ајкул биринчн нөвбә, Шөфөг иккинчн нөвбә кедирдилөр мәктәбә. Обанданча ојаныр, нөнө онлара сөһәр јемәји верир, аналары илә евдөн чыхардылар. Бу сөһәр, иш ләјишди. Ана, нә Јејиб-идијини билмөдөн, кејиниб евдөн чыхаркөн балаларыны өз анысына тапшырды:

— Мәктәбә кетмәсинлар. Мән бир ишә баш чөким.

Нөнө тапшырыгы нөнөннн һушуну ардары, гыза тапшырмады ки, сәи өзүндөн мугајат ол. Оғлан да онун ардынча дүшдү, ишә јох, һәјрәтә.

Бир аздан нөнө өзүнү гынады: «Аа-а, бунлар лап керчөкләди».

Шөһөрүн кәһ бу, кәһ о бири парчасындан атышма сэдасы галхыр, Мотбуат проспектиндөн ұғулту гопурду.

Нөнөннн гычлары агрыјырды, чөрөјө, дүкана нөвөләри кедирди. Нөвөләр буну көзләјирди. Нөнө онлара һәмшикәи тәки занбил версин, пул вериб десим: Агил — чөрөјө, Ајкул — зибил атмага, Шөфөг — нөнө илә көмәкчи јыр-јыгыш елсин.

Әкәр нөнөннн хәбәри олса иди, шәһәрдә өтән кечә нә баш вериб, инди һаләр төрәнир, билсә иди, бу ишләрин һамысыны бәлкө бир әср тәхирә саларды. Нөвөләрини бирчә аддын гырага бурахмазды. Гојду кетдиләр; ара куја сөнкимишди, куја бир саатлыг лов јатмышды, она көрө да нөнө архагында Агилн чөрөк далынча көндәрдн, Ајкул зибил ведрәсини көтүрүб чыхды, балача Шөфөгсә мәтбөхдә нөнөннн элиндән төкүлән соған габыгларыны јыгышдырды.

Ешикдәки атәш, од-аловдан артыг, бири-биринин ардынча дөһүб гајында балалар нөнөннн ваһимәјә сәлдылар.

Мәһләдә горху-үркү билмәјән, даһа нөнөннн нәрчәси сајылан Агил куја бу чөрөји бишјирди тәндирдән гат-гат од-аловлу бир күрәнин ичиндән алыб кәтирмишди:

— Күчә салдатла долулар. Чөрөк дүканынын габагында икн танк дајаныб. Салдатлар автоматлары тушлајыблар кәлиб кечәнә. Ајкул зибил ведрәсини һәмшикәи тәки апарыб мәтбөх күнчүнә сојмагданса, еләчө ләһзинн ағзында элиндән бурахды, сары-гы-әһырчәк гыз баланын рәнки руфу гачмышды.

— Нөнө гурбан, нә олду сәнә?

— Нөнәчән, «Нахчыван» һемманханасынын үстдөн атырлар. Танклар зибил гутуларыны әзик-әзик еләјиблар.

— Вај-вај-вај! Булар нә төрөдир? Көпөјушагы! — нөнө һәрдән бәрк һирсләнәндө өзчә нөвөләрини дө белә јаманлајырды. Амма бу «көпөјушагы» чох ачы сөсләнди. Даһа, нөвөләрин атасына јох, гошууну «ата»сына јөнәлмишди.

Аз кечмиш гызы Нүшәбә галын күркүнүн јахасы ачылмыш, јәјлыгы элиндө кирди ичәри:

— Дәһшәтдир! Мусибәт...

— Ај Нүшәбә нә олду? Бај, балам, нә баш вериб?

— Әш-иш, нә олачак. Гырыб төкүбләр миллати. Ган су јернә ахыдылыб, шөһәр од тутуб јаныр... Бах, гулаг вер!.. Атышырлар. Булары көрүм елә өзчә гапларына бојансынлар! — деди гыз, иш-ријатда ишләјирди, һамы митингә кетмиш, о исә балаларындан иккәрән галдыгы үчүн орадән бура пијада — гача-гача өзүнү евә чатдырмышды.

Ушагларын төврүндән аилдә ки, нөнө онлара сөһәр тапшырыгы вериб, онлар да јеринә јетирибләр.

— Ај арвад, — деди. — Бәс аглын космајиб бунлары евдөн бураххысың — һеч заман анысына күлдән ағыр сөз демәјән бөјүк гыз, көр иш нә јерә чатмышди ки, ајаја бозарды.

— Ај балам, мән нә билим. Онлары көрүм чикәрлары јансын. Белә дө алчагылыг олар!

Оглан келди, нә атанын, нә анасынын үзүнә бахмады. Кечди отурад ачгаг күрсүдә вә бачысына үз тутуд:

— Јамаң ғырыблар. Хәстәханалар долудур јаралы илә. Биз дә ашмаң дејирик, бәс, көјә атыблар. Танклар алыб алтына чаван ог-лзылары, тәләбәләри. Мәһләдән нечәси орада олуб. Дејир...

Бу дәм јенә атош башлады, беш доғиғә шиддәтлї партылыты, ав-томат атошин јајлым садалары мәнзилин гаршы — ајнабәнд ишүшә-ләринин титрәтди.

— Бизмиқиләрди! — деди оглан. Бачыушағлары дәрһал тулағ-ларыны шәкәдидләр. Агил дајысыны јанлады:

— Бизмиқиләр, кимди?

Оглан кечә сигарет чәкмәјинин үзрәһәлығы тәки, атаја үз ту-туб, билдирди:

— Салјан казармасындакы азербәјчанлы әскәрләрдир. Силаһ-ланыб, бункери тутублар. Орадан рус гошунуну атошә тутурлар. Бу кәләң атош сәси ораданлы... Нәмид киши деди, индичә, о да ду-канын јанында дајанмышды, мәһләдә.

— Нәри, биздә дә данышырлар. Ики јүз нәфәрди. Дејир, силаһ-ланыб, бункерә кирибләр. Нәр чүр һазырлығлары вар. Силаһ пат-рон, ауага.

— Әли нәфәр күрчүдүр. Ғаланы азербәјчанлы. Бир нечә дә балкар, чечендир. Бункерә јахин душмәк мүмкүн дејил. Орадан казарманы атошә тутублар. Он сәккиз салдат өлдүрүлмүшдүр. Баш-чылары дејосән... бир күрчүдүр. Мајордур.

— Күрчү?.. Азербәјчанлы дејил башчылары? — Шәфәг — бала-ча нәвә бурада бир азачыг гәм једи.

— Күрчү мајору тәшкил етмишдир. Силаһланыб, дөјүшә башла-јыблар. Намысы да, Нәмид дајы дејир ондан олуб ки, кечә гошун нә ки, инсан ғырыб, онлары даныјыблар ичәри. Бизим әскәрләр көрүб ки, мејитләрї газанханда — «котелин»дә јандырмағ иста-јирлар. Онда дөзмәјиблар. Ултиматум верибләр: бункери, силаһ анбарыны партладачајыг.

— Партлатсалар, орадакы өвләр көјә соврулачар.

Ушағлар гапыја бахдылар. Чыхыб кирондә, ғызлар евчик-евчик ојнамаға дүшәндә нәндәң дил-товла изн истәрдиләр. Инди һәјәт-дән, кириш гапысындаң гошчу балаларын сәси кәлирди. Демәли, булар да дүшә биләди. Агил дады-дады чәкилди.

— Нараја?! — аясы јанашыб, онун күрәјиндән үзүбәри итәлә-ди. Ана һеч вахт чыртма вурмазды, инди лапча кобүдлүг көстөрдү.

— Бу телевизор да ишләмәди. Биләк көрәк на баш верди.

— Телевизијаның енержи блоқуну партладыблар, — деди ғыз.

— Вәсәләм, — сөјләди нәвә. Даһа һеч бир заваг јохмуш токи кетди мәтбәхә, долма бүкмәди. Нәонин биширдији хөрәкларын та-мы бүтүн кириши биширдәр, әтри бинаја јајларды. Амма бу сә-фәр, дејәсиң, онун хөрәјиндән күллә-килиз гохусу сачылачағды.

Телевизор ишләмир, дәрс јох, өз ығышылы, ашағы дүшмәк ол-маз. Бәс, нејләсин нәвәләр? Баба токи өзчә отағына чәкилиб, ин-мәзчә дүшүнсүндәр?

— Отуруб дәрсинизи охујун!

Агил ғымышды, Ајкул китаб рәфинә бахды, Шәфәг нәнасини аз-галмышды Јамсыласын: «Отуруб дәрсинизи охујун». Им, дәрс вах-тыдыр?..

Шәһәрдән бу мәнзилә дүрлү сорағлар кәлирди. Оглан кедир, мәһләдә доланыр, ешитдијин-көрдүјүн кәтирдиң. Ғыз арада бир-сәфәр јенә ашағы дүшдү, киминлә көрүшдү, нә өјрәнди, о да ба-шыны булајағар гајытды. Јахшы ки күрәкән зәнк чалды, чох теле-фон ишләмирди, онларынкы саламатды. О да билдирди ки, арха-јын олуң. Күнортаја кәләчәм.

— Ај ғыз, көрәк дејдә итин кәлмәсин. Күчәләр горхулудур. Нәр јаны кәсиб танклар. Кимдән горху дүдүлар, орадача вурурлар. Он-ларын машыны өртүдүдүр. Салдат дејәр бәс силады, бомбадыр. Атош ачарлар.

— Өзү бәјәм билмир, анламыр? Кәлсин ајағла.

Арада, ушағлар кәздән јајныб өндиләр һәјәтә. Нә, отагда ешит-дикләри азымыш, мәһлә ушағы, мәктабли достлары бурада, бағча-да, евин дал-габағында нәчә чүр һадисә билirmiшләр...

— «Бизмиқиләр» кенералы әсир алыблар!

— Азербәјчанлы әскәрләр казармадакы забитләрин арвад-ша-ғыны Киров көтүрүб, өзләринин јанында сахлајырлар. Бункердә.

— Нә, — деди оғул нәвә, — хәбәрдарлығ ешибләр, әкәр, бизи бу-радан чыкмаға гојмасаныз, Киров көтүрдүјүмүз рус арвадларына, ушағларыныза аман вермәјәчәјик.

— Депутатлар кедиб ораја, — буну да дајылары сөјләди вә нәна дә инанды; ушағын чәлдән кәтирдији сорағ бир јана, оғлу да би-лирмиш:

— Депутат комиссијасына чатдырыблар ки, онсуз да бизи кү-ләләјәчәкләр. Ахырчаң вурушачајыг. Ахырда бизим бурадан чык-мағымызла шәрәтн јаратмасалар, силаһ анбарыны партладачајыг.

— Партлатсалар, бүтүн о әтрафдакы биналар көјә соврулачар. Билирсән, орада на гәдәр мәрми, партлајан маддә топланыб... Бә-јүк бир һәрби һиссанни, үмүмошуну һәрби мәктабин дөјүш сураты орададыр.

— Партлатсынлар. Әнсән онлар! — деди оғлу.

— Адә кәс! — дејиб нәнә ачығланды. — Јазыг дөјүл күнаһсыз арвад, ушағ?

— Нә, бәс јүзләрлә инсаны, силаһсыз адамлары танклар әзиб асфалта јанышдырыр. Онлар јазыг дејил? Нә күнаһы вар тәкис шоферинин, јоддан кечән гочанын? Тәччили јардым машыналарыны күлләјә басыблар. Гојмајыблар јерә дөшәнмиш јаралылары кө-түрсүнләр.

— Ај онларын чикәри партласын! — деди нәна.

Бу ара оглан ешији динлоди, ғыз да шәкәлдиди.

— Атышмадыр, — деди чаван ата-күрәкән. Кәлиб чыхмышды. Нәлә дили тутубубушн тәки һеч нә сөјмәди, дурухубча балалары-ны кәздән кеуирди. Бунунала елә бил евин ичәрининдә буларын саламат галдығына әлиқијир, өзкә балаларын нәләр чәкдијини сөј-ләмирди.

Баба нияә дилләмирди? Нәнәнин һәрдән кәтириб балача мизин

үстүнө гојдугу бир стакан чайдан ики гуртум алып сусурду. Баба, ахы, карак ойлара бир сөз дејо иди. Доғрудур, о, ездөн ешиңе чык-мырды. Гоңалмыш, дүшүмшүдү. Амма, баба, ахы, эел давада олмуш, дөүшүлөрдө иштирак етмишди. Оуну башында индијэдөк бир галпа галмышды. Она көрө дө тогауд алырдылар. Идде ики көрө һөкмө кедир, гөлпөнни орада — бабанын башында нејтәдјини излөјир-диләр. Но гөлпө төрлөнир, но чэрраһлар тохунурду. Галыб галсын, төрлөндөрлөр, гурдалајарлар гурду чыхар. Амма баба гоңалдыгча, гөлпөнни дө орадан төрлөнөчөји, нөвлөтөрн ағлына кәлирди. Но би-лир, нө көрмүшдүсө, баба давадан ойлара һөрдөн, һалы хош оланды данышмышды. Нөвлөр һөр дөфө оуну данышдығындан ығышды-рыб, мөктөбө, сиффө апармыш, јазы да јазмышдылар. Оилар гур-тарымышды. Инди баба, даваны һамандан јакшы билөн көйнө өскөр төки, карак ойлара букунку гоғвадан сөјлөсин. Нөр һалда о, би-лөрдн, но ишдир, неча гуртара билөр. Баба бирчө кәлмө деди:

— Биз өзүмүзлө вурушмамышыг, — галыб ајағларыны сүрү-сүрүјө јан отаға кетди.

Ахман јенидөн Салјан казармасы сөмтдөн курулту башлады. Гаршы-гаршыја атышма төрзинде гат-гаршыг, автоматлар түг-јан елди.

— Бизимкелөрдир. Башладылар, — деди дајы, — Күрчүстандан беш јүз өскөр кәлиб. Оилара көмөк етмөкдөн өтрү... Јаралылары чохдур, орадача јанларында сахлајырлар. Өлөн дө вар.

— Дөрманлары вар, јаралылары сарысылар? — сорушду Шө-фөг, мөһјүдө, бағчада ојнајанда о, эн чох тиб бачысы олур, кук-лаларын ајағыны, башыны сарыјырды.

— Олар, — деди өз аталары, — белө көрүнүр, ахырачан дөү-шөчөклөр.

— Ахырда, — деди дајы — бункери, силәһ анбарыны партлада-ларлар. Забит арвадлары, ушаглары, киров апардыглары аиләләр дө орадача мөһв едөчөклөр. Онеуз да тутсалар, тәслим олсалар, күллөлөјөчөклөр.

— Гоңаг оғланлардыр. Дүз бир суктадыр, дөүшүрлөр.

— Аллаһ, сөн оилара көмөк ол, — деди ноно.

— Киров забит арвадлары ешија сораг көндөрбилбләр. Оилар да һиддатләниб өз эрлөрүнө. Нијә динч оһалинин үстүнә танк јерит-динчә? Гырғын төртәдјиниз? Забит арвадлары хөбөр чатдырыблар ки, өскөр гырғыны дајандырмасаның, шөһөрдөн чыкмасаның, биз дө бурадан синилтө дөүшөчөјик. Азәрбајжанлы өскөрләрлө бирликдө өлөчөк, сизи бағыштамајачајыг.

— Эел бејһәлмиләзлик белө олар! — деди Нушабө.

— ...Әһалијә гаршы газ да ишләдидиләр. Күллөлөр дө зөһәри-дир. Експеримент силәһлар ишләнмишдир, — ону аталары дүз би-лөрдн, ездө јанан газдан башга, о бири, өлдүрүчү газын да ијсинни алырды о.

Салјан казармасы һөндөвөриндө фишөнклөр галхыр, автомат атылар, һөрдөнбир силсилә атөш курлајыб, шөһәрнн үзөрннчө сө-даланырды.

Ушаглар даһа билирдилөр: бу, Салјан казармасындандыр. «Би-

зимкиләр» атышырлар. Көзлөрннн габағына кәлирди: јүз-јүз азәр-бајжанлы, күрчү өскөр бункернн мағзалларындан ешији ишәнкаһа көтүрүб, оилар јалынз эвлөрннн бахшысы кечон дәликлөрдөн ба-лыр, күдүр, кечөни вурур, автоматлардан сачма атөшлөр бурахыр-дылар. О билерлө јаралылары сәһманлајыр, сарығыны дөјишир, башларынын алтына јүмишаг шинел, бушлат гојурдулар. Рус га-дынлары, забит арвадлары азәрбајжанлы өскөрләрө чај гәйнадыр, колбаса, консервдөн хөрөк һазырлајыр, кәтириб орадача бункер сәһкөриндө оиларын јанына гојур, јаралылары јелирир... өләнләрн дивар динбннз чөкиб, үстлөрннн јашы-чадырла өртүрдүлөр.

Ара сәһкијир, ушаглар һөјөтә, јахына дүшүр, ојнамыр, аталарын ездө кәтирдилеји сорагларла бөлүшүр, бу, она сөјләјир, о, буна чатды-рылды. Оилар да һөр бири јени на ешидрлисө, ездө отурумчө, еши-јө чыха билмәјөн гоңа-галтағларла јетиридилөр. Белөчө архајын-лашдыгылары саатда, бир дө көрүрдүн јенидән атөш башлады. Онда нөвлөр, аналар һөјөтә јүзүрүр, пөңчөрәлөрдөн ашағы салланыб балалары һарајајыр, ичөри чәкирдиләр. Салјан казармасында һөрдөн динчлик олур, сөдә кәлирири. Онда Агил дејирди:

— Атыб јорулублар. Динчәлирлөр. Салдатлары күллөси бун-көрө кетмир. Амма бизимкелөрнн күлләси дәјир. Ијирми салдат өлдүрүбләр!

Ајкүл, јашыды гоңшу гызлардан ешитәјини сөјләјирди; Фөрә-нин атасы миллисдө ишләјирди, оилардан үстдө, дөрдүнчү мөртөбөдө олурдулар. Атасы миллис машыны илө, чөх «Москвичн» илө кәлир, теэчөнөк баш чөкиб јенө кедирди. Фөрәһ өз шөј билирди. Дејирди, нечө миллис өлдүрүбләр. Салјан казармасыны салдатлар мүһасирө-јө алмышдыр.

— Алсын да. Мүһасирө оилара нејлөјөчөк? — деди Агил — ичө-ри кирө билмөзлөр.

— Горх ки, ичөридөкиләр јох, салдатлар партлатсын бункери.

— Е-е-е, нө данышырсан? Бункер билерсөн һидир? Катакомба! Ораны неч атом бомбасы да дағыда билмөз, — дајы да өскөр ол-мушду, динч өскөр. Амма тәлимдө, мөшглөрдө елө чарышмалар көрүмүшду, давадакындан үстүн. Олур ки, Агил дајынын сөјлөдјиннө инанды. Гызлар — бачылары да гардашларынын инандыгына ба-чыб, инандылар.

Нө јесөлөр, нө ичәсөлөр, балаларын гулағы мөңзилнн ишмала ба-зан шүһөбәдиндө иди. Салјан казармасы орадан сөслөнөр, орадан сусурду. Ашағы дүшүр, һөјөтдө доланыр, узаға кетмирдилөр. Ја-хында, бөјүк күчөдө топа-топа дөбилгәли, автоматлы, зиреһ кеј-миш салдатлар доланыр, кәлиб кечөни күдүр, машынылары сахла-јырдылар. Бөјүкүлөр јох, балачалар, о тај Јасамал мөһләсиндөн хырдача оғланлар салдатлара јанашыр, әјин-башларына тамаша едир, өскөрләр ишннч сичаны күдөн таки оилары көзлөрлө сөмчө-ләјирди. Ушаг ишриңкиб даһа да јахынлашмаг, оиларын әлиңдөки автоматла тохунмаг, бөлкә тәтији чөкмөк һөвәсиндө булуначагды ки, даландан ыгышырыр, чөкиб апардылар.

— А-а-а, башына ат төлиб о ушағын. Бах, јахын кетмәјин, — де-јирди ана. Нөнә исә гәти горар верди:

— Даһа мән сизи ашағы бурахмајачам!
Һең бурахма. Одур, Салјан казармасы, бизникиләр башладылар. Балалар казарманы диншјир, ешиккә сезилән һәр һансы курулгуну ораја јозур, бир-биринә тохтағлыг верирдиләр:

— Бизникиләр вурушур. Бах, ај сағ ол! Көр бир... пулемјотлары вар.

Ахшам кәлишилә дајы онларын күмананы бәлртди:

— Салјан казармасында бәрк чарпышмадыр. Пулемјотдан атош ачыр бизникиләр. Буилар да миномјотдан атылар. Амма кар еләмјиб.

Телевизорун боз күзкүсү өчү сифәти тәки донмушду, баба «ВЕФЭ» көтүрүб, өз отағына кәмишди. Орада елә астадан динләјрди, раднонуң сосини јалныз өзү еширдди. Һәрәдән дајы да ораја кешир, динләјирди. Амма үстүндән сигарет гоҳусу кәлдијини анлајыб, атасынын бундан хошланмајачағыны билиб чәкилирди. Өз аталары јенә кетмишди, шәһәрин газ кәмәрини горујурдулар. Нечә јердә партлајыш олмуш, газ сызынтасы евләрин зирәәсинә долмушду. Шәһәрдә ара-сыра атош курлајралар. Бу күлләдән, ишгәлҗи гуршундан бири газ јығылмыш јерә тохусна...

Ертәси сәһәр, јеничә чај ичиб јығылмышдылар ки, индијә гәдәркиндән гат-гат күчү атош башлады. Ушағлар даһа бу дөфә нәһәни һәдәсиндән гөрхмајыб, үчү дә чумду шүшәбәндә. Һәр үчү әләрини кәјә атыб, атылыб дүшәдүләр:

— «Бизникиләр» башлады!

Кечә јазыг балалар никаран јатмыш, орадан сәдә ешитмәмишди. Бу сәһәр дә сусулугду. Кимсә диниб данишмырды. «Сусурдулар» — демәкдән чәкиридиләр. Шәһәрдән, рајонлардан јени-јени ағыр, дәһшәтлән сорағлар кәлиб чыхырды. Аеропорт јолунда, Зирә—Туркан сәмтләки һәрби аеродром јахынлығында, Тифлис проспектиндә ғырғындлар олмушду. Салдатлар ғырыб төкмүшдүләр оғланлары, кишииләр, Бақмызын динч әһалисини. Инди бу мәзилдә үч нәһәни бирчә тәсәләси варды: «Бизникиләр!»

«Бизникиләр» јениләмәзчәсинә дөјүшур, ишгәлҗиләри бункерин дөликләриндән јандырыб јахырдылар. Будур бизим чавабымыз. Һәлә бирчә ротағлы јох, бирчә бөлүк әскәр сизи беләничик дивара гисәнајыб. Кечмәјә гөјмур...

— Һә, бизникиләрин дә, онларын гошуну тәки танкы, ЗТР-и олса, онда биз о гошуну дармадағын едәрдик.

Гошун шәһәри алмышды; дајыны, ананы кәтирдиләри сорағлар, һәјләдә ешидикләри балалары мәјус етмишди. Јаралылары шам ишынғында операсија едиләр, он доғтуздан ијјирмисинә кечән кечә гошунун сохулачағы рајонда бүтүн ишгәлҗиләри һәрби әмрлә сөндүрүшүләр. Шәһидләр Дағусту паркда гөбирләр газылымышды... Илк ғырбанлары дөфи етмишдиләр. Ана, ата дөфи мәрәсиминдә олмушду. Ата орадан ары сораг кәтирди:

— Бир «эфған»мын. Досту илә чыхылар он алты мәртәбәнин дамына. Ишәатчыллар проспектиндәки бинанын. Бир пулемјотлары олуб, бир дә автоматлары. Орадан Салјан казармасы овуң ичи тәки көрүнур. Бәсиблар атошә казармада, ораја кәлән јолда кәлирди.

салдат вармыш, танклары үстдәки әскәрләри. Ғырыб төкүбләр. Гачыб салдатлар, ғырыланы ғырылыб, ғырылмајаны сохуб өзүнү ора-бура. Беш саат атышылар. Оғлан — «эфған» јаманча вурушурмуш. Снајперди, тәлим көрүб «Эфғаныстан». Дамдан ғыј чәкирмиш: «Ал, алчағлар! Бу да сизә «Эфғаныстан». Вертолјотла кәлдиләр. Дамын үстүнә јахынлашдылар. Пулемјот аман вермәди.

— Ахыры нечә олдү? — сорушду дајы, ахы о, бачыушағларына сораг кәтирмишди: «Атышан Салјан казармасындакы әскәрләрдир. Инди пулемјотла башлајыблар».

— Бирини — автоматлыны вурулар. «Эфған» дүшүб, арадан чыхыб. Тута билмәјибләр. Кечә чыхыб мүнәсирәдән.

— Бәс, дајы дөјур атош Салјан казармасындамыш.

— Јох, Салјан казармасы бағша. Булар икнчә оғланмыш. Бирн «Эфғаныстандан бу јахынларда кәлишди».

Балалар бундан да бир тәсәлти тандылар. Куја, бу оғлан «Эфғаныстандан елә Вақыдакы тоғтушманы ешидиб кәлишди. Салјан казармасында, бункердә чарпышан әскәрләримизни кәмәјинә. О да бир бағша истиғамәтдән дөјүшә кирмиш, азәрбајҗанлы ғардашларына дүшмән мәнкәәсиндән гуртармадан өтрү өз дүшүнүдү, тәкбашына гурдугу әмәлијјата башламышды.

— Тута билмәләр! — деди Агил.

— Гочағмыш, — деди нәнә.

— «Эфғаныстан дәһшәтлән мөктәбди!» — деди Нүшабә.

Нәнә пәнчәрәни үч күндү ачмырды, бу күн, күнортдан сонра бир тајыны ачды, евин һавасы дөјишини. Оғлан мөтбөхдә папирос кәкирди, түстү ғырышдан вурән хәзријлә евә долурду. Дөјә дә билмирди, дүш ешикдә чәк, блокда түстүләт. Баба јан отагда иди, еләчә күрүсдә әјләниб, көзүнү дикмишдән чај мизини гара лөвһәсинә. Башында кечә папағ варды, синәсини ачмышды, ғынгуру, сүмјү чыхмыш дөшүнү гар әләмишди.

— Ата! — дөјиб онун јанында доланан ғыз, һалындан хәбәр тутду, — иңјә бир чүрсән. Ағрыјырсан?

Киши динмир, әлини күчүсүзчәсинә галдырыб ендирирди.

— Бәлкә, һәким чағыраг?

Језнә деди ки, һәкимәналар «тәччили јардым» инди јалныз атышмада јараланмышларла мөңгулду. Јаралынын сајы-һесабы јохдур. «Тәччили јардым» машынылары һәлә дә дашыјыр, шәһәрин һарасында дүшүб галыбларса, арајыб ахтарырлар...

— Бәлкә, бабанын башындакы гәлпә тәрпәниб? — бөјүјүн ағлына кәлмәјән ушағын ағлына кәлди. Ајкүл охшарын ајылтды. Орадача анладылар ки, бу, ушағын дөјиңнә әхшары. Кишини башындакы гәлпә азачыг ғымылдананда, Нүшабә онун һалындан буну ганырды. Инди бөүк ғызы Ајкүл анасындан габаг билмишди. Киши-баба әлини саат кәфири тәки саға-сәлә тәрпәтди: «Һеч нә лазым дөјил».

Баба сәкилтәди, нәнә шам һазырлады, балалар көзләрини телевизорун киносүз-тамашасыз күзкүсүнә дикиб ешиңи күлдүләр. Узағдан тәк-тәк атош сәдасы кәлирди, һарадаса танклар тәрпәнир-

ди. Бунун неч бири онлары тохтаттырды. Салжан казармасы бос ишчү динмирди?

Ахшам орадан жениден парт.лаяыш ешидилди.

— Онлардыр! — деди дайы.

— Нэ гэдэр дажаначаглар? Сурсат гуртарыр, жемөк-ичмөклөриг түкөнир, — деди ана.

— Жазыг балалар! Көмөксиз икидлер! Онларын бир имдагына чатан олмажачагмы?

Нөвлөларин атасы диллэнди:

— Депутат комиссийасы кедиб данышмага. Кенералла Курчустандан хели валидежи төкүлүб калиб. Төлөб едирлер ки, азад бурхсынлар.

— Бурахарлармы, салдат өлүб.

— Дөжүшдүр. Онлар өлдүрүб, булар да өлдүрүб. Нэм да, төкчө өлмөк сөһбөти дежил. Орадакы аскарлар, бизимкилар елө шеј көрүблөр, онлары саламат бурахсалар, гошун, команданлыг бусөбүтүн рүсөјя олачагдыр. Ана көрө да, бир чара ахтарырлар ки, онларын һамсыны арадан көтүрсүнлөр. Депутатлар онлары ешија чыхартсалар да, эманөт атсалар да, һәрби гошун башчылары онлары саламат гојмажачаг.

— Шөһид балалар!

— Нэ, инди бир жүз нөфөр икид олсун. һамысы мөһкөм, дирибаш, төлөим көрүмш. Кечөјөнө бир план гуруб, чумуб мүһасирәни жарсынлар. Онлары гуртарыр, һамысы арадан чыхсын.

— Һараја кетсинлөр?

— О гэдэр кетмәли јер вар.

— Һаны елөчик бир достө. Оланы да гырдылар, тутфу башлаһыб. Гачан арадан чыхды...

Нө өлүр-олсун, Салжан казармасы сусмасын, — белө дүшүнүрдү башыгаллөли бабанын үч нөвөс. Һарадан бир атөш садасы кәлир, куруту сензилди, ораја јозурдулар. Јатагларынын ичиндө сојугду, јорганы башларына чөкмөјиб, үзү кејө узаныб, һәр ики гулагларынын ачыг сахлајырдыр: Салжан казармасынын садасыны ешитсинлөр. Баба да дејэси, өлүб-итәләрин дәрдини, вурущун азәрбајҗанлы аскарларин тәлејини көтүр-гој едирди. Агрысы өтүмшүдү, көзләри ириимши, бусөбүтүн үзүлүмш чанында елө бил чавапдыгынын таготи-төпәри ојанмышды.

Һәр сөһөр бир сораг үмидилө ојаныр, «бизимкилар»ин садасыны көзләтирдилар. Ора сусумшүдү, амма үмид гырылмамышды. Орада, күллөбатмаз бункерлө отурублар. Чыхмајачаглар. Јахынлашан олса, атөшлө вуруб сөрәчәкләр. Сусмаг о дејил ки, даһа јохдурлар. Сагдылар, отурачаглар орада, нэ гэдэр истәсөләр. Ораја неч бир танк јахын дүшө билмәди, салдат кирә билмөди. Әжөр гошун башчысы, кенерал, әмр версә ки, чумуб кирсинләр, онда «бизимкилар» бункери партладачаг, өзләри да, рус һөрбиңләрини аиләләри — кирровлар да өлүб келәчөкдиләр. Бунун горухусундан атмыр, киршимирдилар. Онлар да, јалынз һөдәф бункерини көзлүјүнә чыханда атырдылар.

Һәр ахшам шөһөрдө нө баш верәјини евлө көтүр-гој едилди.

Бөјүкләр Москвада бу гырғынын нечө ачылачагындан, бизим Али Советин бөјанатындан сөз ачырдылар. Амма нө сөјрәк чыхан гөзөтлөрдө, нэ дө икинчө саат ишләри телевизорда Салжан казармасы барадө сораг верилмирди. Габаглар, бабасы «Азатлыг»дан бөјиз шөјләр өјрөнмиши. Амма дунан, бу күн бабанын һалы гыршымышды, радиопу динләмөк һөвәси сөнмүшүдү.

— Бизимкилар динчәлир.

— Пулемјоту ишә салмырлар. Миномјотлары да вар.

— Башлајачаглар. Көзләјирләр, көрөк онлары нө чаваб верөчөк кенерал.

Јерләринин ичиндә пычылдашыр, Салжан казармасында чарпышан икидләри үрөклөндирдилар.

Бир һөфтә өтүдү. Ушагалр јахындакы мөктәбө көндөрлиди, евлөрө мүәллим кәлир, рича едирди. «Бах һа, буңларын башындан бир түк әскик олса, сиз чаваб верөчөксиниз», — дејиб ана, нәнә балаларын мөктәбө јолланмагына риза верди. Орада да «бизимкилар»ин сөһбөти кедирди.

Амма неч бир ушаг, мүәллим дүзкүн билмирди.

Нө билирдисө, баба биллиди, о да динмирди. Елөчө јан отага чөкәлиб, һәр ики әлини мизин, нәнәнин ораја сәрдији котан парчасынын үстүнө гојуб, хәртәләрдәки чај чизкиси тәки көјөрөн дамарларда дикмишидә көзүнү.

Телевизорда шөһидләрин дәфинни көстәрдилар, ағлашан, фәрјад гопаран аналарын ағылары кәлди отага; өләнләрин сајы ешидилди бу мәнзилдә. Кәмиләрдән сораг чыхды. Мејидүкүлү баржларынын пиллесиңи ешитди бир бабанын үч нөвөси. Салжан казармасында сораг чыхмады. Бир күн аталары бир өзкө сорагла кәлди:

— Гошундан өлөн салдатлары сајы ијирми сәккиздир. Буңлары өз јолдашлары өлдүрүбләр. Кечө, сүбүн чагы командирләр чашдырыб, өзләри өзләриннө атөш ачыб; ики саат бири-бирлө вурущублар!

— Бос, Салжан казармасындакы «бизимкилар»?.. — оғлу неч чур разылашмаг истәмәди; өзләри өзләрини јох, биз онлары!

Елө күрөкөнин котирдији бу сорагдан сонра, ахшам чај ичәјин јердәчө бабанын һалы дејшиди. Ону башга хөстөханәја јох, һәрби госпитала апардылар. Әзәлләр дө орада јатмышды; бир азәрбајҗанлы сөрәһә варды, о биллиди бабанын башындакы гәлләнин јерјүрдү.

Нәнә ертәсн күн сөһөр бабаја баш чөкиб кәлди. Отага кирчөк, эңбиллин јерә атыб, әзәллярин чырды дизиңә, аһ чөкди, көзүнүн јашы сөрәб олдү. Нөвәләр деңиләр бос, баба...

— Јох, бала, јох, Агил! Мүснөбәт ајрыдыр! — деди нәпә, күрсүјә чөкдү. Оуну ардынча бабаја баш чөкмөјә кетмиш гыз — ушагларын анасы пиллөләри галхыб, башыны булајараг отага кирди. Неч нә демәдиләр, елөчө аһ-уфла отуруб дурдулар. Ахшам өз аталары да гајынәтата, онларын бабасына дејиб кәлди. О да буңлар кими. Ахыр ачылдылар:

— Көр, бир нө көкө салыблар халгын балаларыны?!.

— Ај ана, буңларда неч инсаф адында шеј јохмуш...

— Онлары көрүм инсафсыз гылыңчына кәлсинләр!

Агил атасына сөжкөндү, ыгылыганды: бөлкө, Салтан казармасындан бир сораг тутду. О исе башга сөз деди:

— Өмрө эмөл өтмөйбүлөр. Она өкөдир. Низамнамо талөбилө.

— Ај онларын белиндэн вурсун ела низамнамо. Бас, өзүнү, өз эскерини о көкө салырлар? Бала, — дејиб нана даһа нөвлөрүнн итизларда гојмады, — белө орадакы эскерлөрө өмр вериблөр: атош ачсынлар бизимкилөр!

— Бизимкилөр, Салтан казармасындакы эскерлөрө?

— Ошн, јох е. Өз эскерлөрүнө өмр вериблөр, чамааты күллөјө тутушунлар. Онлар да бојун гачырдыб. Динч эһалијө күллө атајачыг, дејиблөр. Онда онлары басыб долдурублар ичери. Нө јемисин, турушду аш. О галор чыриблор... јазыг балалар. Намысы шилкүт өлүб. Көтириб атыблар госпитала.

— Вај-вај, долдур паталатар јаралы эскерлө. Кишинин һалы дај да харөб өлдү, ај ана. Нејлөјөк биз?

Нө баба, нө өзкөсө балалары овуңдурмурду. Онлар да ораја чан атырдылар. Апармады нө нана, нө ана. Апарса иди, буилар билчөкди госпитала дүшөнтэрин ичарисиндө «бизимкилөр» вар, ја јох. Салтан казармасынын бункериндәки бизим эскерлөрдөн јараланан, бас, һараја чыхарылыр? Онлар нијө сүсдулар? Нө калди башларына «бизимкелорин»?

— Отурубча һамысы эриэ јазырды. Аналары, кининин дә атасы кәлмишиди. Атош ачмагдан бојун гачыраилар күрчүлөр, ики литвалы олган, бир чеченди.

— О бири отагларда да варды. Невәси чарпышмада јараланмишиди, бизим «бојевиклөр» вурмушду, он алты мөртөбөдөн «өфган» бичмишиди гычына, голуну. Галанлар, өксери өмрө эмөл өтмөјөн кураңт, казармада һәрби хидмәткө олан чавалларды.

— Нө, гој јазсынлар. Көрөк, һөкүмәт нечә бахачаг. Дүз еләмөјиблөр, бөјөм?

— Һәрби трибунала вериблөр ишләрини.

Нана һәр күн тәкчә бабаја јох, он адама чатасы хөрөклө кетди; мејнө аларды, мүрәбба көтүрдү, гуру чај ығлды эәнбилино. Буилары тәкчә бабаја јох, «өмрө эмөл өтмөјөн» эскерлөрө, јаралылар — өмчә командирләринин ишл-күт етдији казарма салдатларына алардыгы ајдынды.

Нөвлөрәс һәр сөһәр нәһини јола салыр, Салтан казармасындан сораг арајырдылар. Нө мәктәбдө, нө күчөдө даһа ордан данышан јох иди. Белө куман едирдилөр ки, онларын ахырына чыхдылар. Бас онда, нијө јери-көјү алт-үст едөн партајлајын голмады? Ахы, «бизимкилөр» демшидиләр: «Бункери партајдачаг, кировлары да өзүмүлә биркө мәһв едәчөјик». Ешикдә, Бақыда олан забитләрни, командирләрни, бөјөм, өз ушагларына, арвалларына јазыгы кәлмәди?

Шәһәрдә ара-сыра атош ачылдылар. Салдатлар сәксәкөјө дүшүр, өтөн машына, бұдрәјөн јолчуја, шүбһәли кәсә јагдырыдылар.

Салтан казармасы сусурду. Балалар, башында гәллө доланан бабанын севимли нөвлөрни кечәлори итизларда гаршылајыр, үзү тавана узаныб, һәр ики гулаглагыны ачыг сахлајырдылар. Бирдән,

«ешитмәләр. Ешикдә шагылыт гоһур, узаг-јахын гоңшуда нәсә тапылдајыр, Агил јатагындан сычрајыб, отагын ачыг гапысында Салтан казармасына бахан шүбһәбәндә диггөт кәсилдири. Шәфәг дә, Ајкүл дә гардашларынын индичә атош сәдасы ешитдијини куман едиб, көрпө бармаглары илә гулаглагыны ешир, индәлјирдилөр.

Салтан казармасы — балаларын алынмаз галасы сусурду.

ӘСКӘР МӘЪУНИЈӘТИ

Шәһәрдә телефонлар пис ишләјрди. Гоһум-әгрәба бир-бириндән сораг тутмагдан өтрү өзү кетмәли иди. О да кәлмишиди гајныкдә «Көңчлик» метросунун јахынлыгында, «Һөкүмәт дачасы» дејилән биналарда үз-үзү евин үчүнчү мөртөбәсиндә әлжәшиб, банн вермиш һадисәлори ығзыгынлыгга көтүр-гој едирдилөр. Гајны завод директору иди, онун башчылыг етдији мүссәсәсинн бүтүн фәһләлори, техникни ишчилори Али Сөвә мүрачәти гәбүд етмишдиләр. Мүрачәти ахшам «Азадлыг» радиосун вермишди. Онда Бақынын ири мүссәсәләриндән бири сајылан завод әмәкчиләри тәләб едирдиләр: Бақыда төрәдлимши гыргынын бансләри тәки Горбачов, Јазов вә Вәзиров муһәкимә олунмалыдылар.

Директор тәләри адамды, мүрачәти алтда онун мөһүрү, завод партија комитәсинин, һөкмәтлар шурасынын имзалары кедирди. Сөһбәт бундан кедирди:

— Кәдәм көрәм мүрачәтин бирини дә Волчи вәротдакы филиалын габагына јашыдырыблар. Дедим, јығышдырын тез буһу!

Бақыда тутатут башланмишиди, мүрачәт јазылыб беш жүз үсчө чап едиләндө бөлкә, директор ишин белә дөһчөјини көзләмәмишиди. Фәһләлорин ирадәси хилафына кетмәмишиди. Амма соира көрүшүдү ки, буун хатасы чыха биләр.

— «Азадлыг» вериб е, Назим мұәллим, «Азадлыг». Мирзә Хәзәр! — деди гајны арвады. Эри ону Гага Пәри чагырыды. Бир шүх, күлөрүз кәлинди. Үч күн аглајыб-аглајыб индичә тохдәмишдиләр. Буиларын да телефон ишләмирди. Језнәнин кәлини һамысыны севиндиришиди; сүфрә, јемәк ичмәк. Әлбәттә, бу хош көрүш тез-тез кәдәр руһу илә көврәлир, шәһидлөр јад едилирди. Језнә гајна тәсәлли верирди:

— Ишдир, мәсәлә бөјүсә, онда дөјәрсән, мән фәһләлорин ирадәси әләһинә кедә билмәздим. Адамы орадача парчалајардылар! Коллектив нечә, мән дә елә.

Бу заман гарајаныз кәлини өзүнү отага атды, аз галды Назим мұәллимин багына басын. Әләрини ојнада-ојнада деди:

— Муштулугуму вер, муштулугуму вер!

Доғрусун, хатирини чоһ итәдији кәлини бу күндә, халтын үрәјиндән гара гаилар ахдыгы бир күндө бу сајаг даранышына, «муштулуг» сөһбәти кишин ачмады. Јериндән тәрпәнмәди. Кәлини һәр ики әлини көјә галдырыб билдирди:

— Умуд кәлиб!

Ушаг-бөјүк, нәнә-нәвә һамы севиндијиндән һарај тәпди.

— Па-а-а! Умуд кәлмишидир!

Бунларын да еви Шөнбө көчәси башланан басгындан ғырагда: галмамшы; стадион сәт, Ленин проспектинин башында куurlан автوماتларын күлләләри пәчәрәләрин гәшәриндә ишылдымыш, кәлиң нечә кәрә кишини чугаглайыб кәри дартмышы. Нәнә һәм дә Умудун нәһәси иди, сәһәрәңнән көзүнү көрә дикмиш, «Ла-палаһ-иллалла» дежиб аллаһы өз бәндәләринин шәр-шејтан фитнә-синдән горумаға чагырмышды.

Илдикн шадјаналыг јеничә дәфи едлмиш шәһидләрин руһу гаршысында бәлкә, күнаһды. Ата да, дајылар да чалышдылар ки, чох да ашыб-лашмасынлар. Умудун атасы дивандан галхмыш, ајар үстә галмышды.

— Нијә дурдун?

— Кедим мән.

— Оши, отур. Кедәрсән. Даһа кәлиб дә.

— Һәлә кедәк көрәк нечә кәлиб. Бирдән...

Күлсәләр дә, оглан сарыдан елә дә белләри бағлы дејилди. Бәлкә, гаҗыб кәлмишди. Ахы, АХЧ-ин мурчәнигәндән сонра өлкәнин чох јерләриндән һәрби хидмәти бураыхыб Вәтәнә үз тутанлар варды.

— Јох, кедим, — деди. Кејинди, кәлиңә «муштулуғун мөндә» де-мәји үнүдүб галыдан чыхды.

Өз гаҗыларыны Умудун анасы ачды. Һә, киши тохлады. Бурада да гаҗыкилдәкичә гонаг јығымышыды, гуда кәлмиш, күрәкән, гызчыгазы, нәһәси дә кәтирмишди.

Гонаг отагынын ачыг гаҗысында оглан өзү көрүндү. Чапчаван, көҗәк, бој-бухунду иди. Салсаг чәркә дишләри ағарды, гулач гол-лары атанын бојунна доланды. Илыг-әркән нәһәси кишинин сојуг үзүнә, јанагына доғма бир һәрәртә сачды.

Илдәни, һәрби кејим онун оғлуна нечә јарашырмыш! Бајрам ли-басы иди; јашыл көјнәк, өтәждә дүмәли, јашыл, дүлдүз үтүлү шал-вар, јашыл галстук. Гызылқұл ләҗәҗи тәки чәһрајы, шабалыңды сачлы оғул шәфәг тимсалы иди. Оғул әркәл әлини атасынын чијин-нә вурду, гәшәк ишыгы күзләрилә кишини үрәкәндирди: «Јо-луҗа» палто вә һөмин парчадан кепка оғланн хошуна кәлди.

Ата әјләшди, гаршында отурмуш бу бири әскәрлә дә көрүшүдү. Гарә телә көзүнүн үстүнә дүшүш лүмәксәч оғланды.

— Һә, даныш көрүм, нечә кәлмисән?

— Нечә олаҗаг. Отпуск!

— Уму! Сәнә отпуск? Неч ағлым кәсмәзди ки, сәни мә’зунийјәтә бурахаҗар.

Әскәр достунун газмаг тәки јанмыш чәһрәси ғымышды.

Мә’зунийјәт вәрәги долабын үстүлдә иди, кәтириб верди. Киши бахди, ғырмызы хәтт, һиссәнни мөһүрү; «февралын 13-нәдәк от-пуск».

— Һә, инди инанмаг олар.

— Бәс нечә олды ахы, бирдән-бирә мә’зунийјәт вердиләр?

— Бақыдакы һадисәләри ешидән киши полкада бүтүн азәрбај-чанлы әскәрләр јыгыңчаг кечирди. Дедик ишә чыхмаҗачајыг. Ора-

да телевизия кәстәрмишди. Дедик... Управленцјадан да бир нечә нүмајәндә кәлмишди. Полкун вәзијјәтини јохлујурдулар. Разылаш-дылар. Дедиләр өзүнүз киши итәјирсиниз неш нәһәр сәдик. Кет-син азәрбајчана. Сизә сораг кәтирсинләр. Дөрд нәһәр кәдик.

— Андрушко нә деди, нечә разылашды сәнин кәлмәјинә.

— Деди, Умуд кәдирсән. Амма һеч нимәырам ки, сән бир дә полка гајыдасан. Кәлмәјәчәксән.

Әскәр досту гошулду:

— Дедим, јох. Атасы гојмаз ону галмаға. Архајын етдим.

— Полкада тоғгушма олмады?

— Чаванларды дә. Чоху дүшүнмәдән елә дејир басыб кедәк.

Бураг дағыдаг. һаымыз гошулуб, чыхыб кедәк Вәтәнә. Дејирәм, әјә, бу бојда ордунун өлдәсиндән кәлә билсәрсән сән? һаымызы тутуб басарлар. Баша салымышан, милләтнин сөзүнү дејән мәнәм да, — оғланн гара пағоунда үч назик сары золаг варды, сержант иди. һәрби мәктәб битирмишди.

— Тоғгушма олмады, амма ишә чыхмадыг. Кетдик, отурдуг пол-кун клубунда. Е-е-е, — Умуд күлдү. — Әши, кеф вар. Ачыг елә-мишдик. Демишик һеч ким чәрәк јемәјәчәк. Келиб отурмушуг јемәк-ханада. Хәрәк кәлиб. Салдат ола, бахыб гала. Ушағларын ачындан гарны сивриллр. Кимсә деди, — күлүрдү Умуд, — бу ачыг мәсәлә-сини ким атды ортаја? Јахшы, хәрәк јемәјәк. Неч олмаса, чач ичәк... Ахыр ки, бир күн дөздүк. Сағгалы да һеч ким ғырхмады. Сәһәри, инди јенә кәлмишик. һаымын ачындан үрәји кедир...

Ики чаванча әскәрин бири дејир, о бири күлдү, о дејир, бу кө-түрүрдү. Шәрүрлу оғландан Умудун атасынын хошу кәлди. Кәндик баласы, өзү дә лал Түркіјә илә сәрһәд кәндәнди. Дхирибаш, гочаг оғланды. Умуд чимиб јахаланыб, һамаһанадан чыханда, досту да јағлышов телни гашыды. О да кириб башыны јуду.

— Бир јолдашымыз да кетди Сумгајита. Эфәр дә Нахчываниа кедәчәк.

— Көрәсән, ораја тәјјәрә ишләјир?.. Гарданым аеропортда иш-ләјирди. Инди бурада јохдур, Киевә келиб. Јохса, билет дүзәл-дәрди...

— Өрнәрәнк. Дарыхма.

Умуд отагдан отага баш аурур, телефону көтүрүб, атанын ота-ғына кирир, гаҗыны чәкир, данышырды; достлара кәлдијини бил-дирир, вә дәләшдири.

Долабын үстәки бүллүр касанын ичнә бир јығын кағыз пар-часы төкүлмүшдү. Буилор орада, һәрби хидмәтдә олан азәрбајчан-лы ушағлардан бир нечәсини аилә үнванлары иди. Умуд, телефон-да онларла данышыр, оғланларылдан сораг чатдырыр, архајын едирди; өзү дә билдирирди ки, ики һәфтә бурадајам — Бақыда. Нә сифаршиниз олса, үнванымыз бәләјир...

Анасы данышырды:

— Зәнк басылды. Гаҗыны ачдым. Донуб галдым. Дедим, дәдә вај! Габаҗча танымадым, көзләримә инанмадым... Шофер дә аша-ғыда кәләјирди. Сәндән, ордан бир әллилик көтүрүб дүшүм. Де-дим инди дүкәнда хырдалајым, верим. Шофер деди, минлик хырда-

лажагасан, бачы. Дедим јох, эллиликди. Күлдү, деди, ај бачы, сана одун-аловун ичиндөн оғуд кәтирмишәм. Эллилик нәдир ки, ону хыр-далајасан. Вердим, дедим јашхы. Сағ ол. Алыб, сүрүб кетди.

— Шоферләрин белоси дә вар дә. Бу ган-јаш ичиндә газанч күдүр. Дејә иди, од-алов һансыдыр. Орада од-алов јохдур. Од-алов бурдады...

— Һалбәт, аеропорту дејир дә.

— Һә, аеропорт јолунда бәрк ғырыблар. Машын, автобус дағылыб танклар. Хејли дә Абшерон чаваны һалак олуб. Е-е-е, Умуд! Гана галтан еләдиләр чаванлары, динч, хуһаһсыз инсанлары.

— Һә, еширдик. Амма телевизија һамасыны көстәрмирди. Дүз информасија вермирди.

— Москва телевизијасынын башы багсын. Дүз сөз дејир ки!

— Полкда сизә мүнәсибәт нечәдир? Ермәни вар, чоһдур, нечә доланырсыныз онларла?

— ...Бир нечә дә ермәни бизим ајаға галхдығымызы көрүб, кәлдиләр штаба. Амма вермәдиләр онларә отпуск. Дедиләр, чакилин кедин.

Умудун әскәр досту агагагал тәрзиндә, арапта дилләнир, һәрдән бир сөз дејир, Умудун атасы она бахыб, өјүңүрдү: нечә ағылыдыр.

— Ермәниләр орда динч доланырлар, азылар. Нейнәјәчәкләр.

Умуд күлдү:

— Бир — деди — мөнимлә гувбахтда галырды. Онун иши ағырды. Алты ај «самоволка»да олмушду. Бирчә тахт иди. Јер дә сојуг. Икмиз бир тахтада јатырдык. Дејирдим, бах, орада бизмикләр бир-бирини ғырыр, амма биз гардаш кими бир тахтада јатырык, — залым дејилди, үрәјијумшагда, баш гошмуру чох әндишәлә. Елә һазманча бу гаймазлыгы учунда да нечә көрә өлишмишди.

Атанын, аянын әлләри көјдә иди.

— Һә, икичә ајын галды. Ики һәфтә евимиздә галачагасан. Сонра да кедәчкәсин.

— Мартын ијирми алтысында приказ чыхыр. Сонра дахили әмр верилер. Апредни икнинч јаргысы кәләрәм.

— Чыныи јејим! — деди аясы. — Атан кәлиб өзү кәтирәр сәни.

— О нијә кәлир. Өзүм кәләчәм.

— Мә'зунјјәт нулу вердиләр сизә?

— Јох, тәләсиң олду. Ушаглар пул јығды. Билет алыб јола сал-

диләр.

— Гајыдаңда верәрләр, — деди ата, шоферин апардыгы «әллилик» дә һалә башында кирәлирди. Јаманча да хәрчәләјәнди бу оғлан. Һалә бурада икән бир дә көрдүн алты пирожинуу гојду габагына, ики ишә «фанта» илә гојды галхды.

Ана әскәр оғлу, онуң әскәр гардашыгына плов дәмләди, дүјү алтында хына тәки ғызармыш чүчәләр кәлди. Бир иши варды ки, ичан дејилди. Амма јемәкхә һә. Арабир чыхыр, телефонла зонк чалыр, тез-тез өзүңү верирди һамамханаја — туаләт. Көрүңүр, орада сигарет чакирди. Јатаг отагына кирир, шифонери ачыр, кейимләрә бахыр, кәлиб бу бири отагда атанын шафадан асылмыш көјнәк-ләрини арашдырды.

— Һә кејим, инди мән.

— Гаһәнк форманыз вар. Тәптәзә.

— Ону мән һачан көрмүшәм, верибләр ки, һеч кејәк. Галыб тәзә.

— Кеј ону. Кечмишдә әскәрдән кәләнләрин биринчи оларәг, кейимләри хошумуза кәлирди. Елә һәләсәјирдик ки, һәрби кейимдән өтрү.

— Һә, онда! — дејиб әлини јелләди.

— Ики-үч күн һәрби кейимдә көрүң. Гој, көрсүңләр дә сәни бир гоңшулар да. Һардасан, һардан кәлимосиң.

— Гоңшулар билер, сөкүңдү тикмирди. — Зәфәри отагда гојуб, о јана кечди, телефону да ичәри алатды. Узун чәкәрди бу сөһбәт, севкилис варды, ата-анадан чох, Русиядан Бақы илә — ғыла да-нышыр, он беш гәпникләр автоматларын дәјирманында үјүңүрдү.

Бүтүн бунар өз јериндә. Ев күлдүрдү, оғланын ғызыл-ғырмызы тәбәссүмү илә парләјәрдү, һәрби кейимин јенилмәз руһу бу мәңзил Бақынны һәрбицәләр әлиндә галдығы бу ағыр күңләрдә үмид, тәәлли очагына чевирмишди. Һеч нәји олмасын, һә синаһы, һә талачасы. Еләчә атасы илә тәң бој-бухуңу, ири, јаба алаһы, бајаг гучагчашанда кишинни дүјдүгү бурғу тәки мөһкәм дәмәрлары илә бо оғлан, онун гарајаныг ағыллы гардашлығы мөһләтти дајағы иди.

Һоһәјәт, дөһләздәки асыгда гәра көдәкчәни көзү алды, палтары орадан көтүрмәди, о үз бу үзүн чевирди, бош голу атыб, вурнухду.

— Јашхы куртқадыр, әсл индики дөбдир.

— Һараныды? — фирмәдан-әтикетдән јашхы башы чыхырды. Ата бир азачыг дүшүңүдү ки, һансы өлкәнин адыны чәксин.

— Маде ни Масары! — деди оғлан, беләслик өвүнмәзди.

— Румынјады. Инди фирма сијәси сәңијә дашыјыр. Көрүрсән, нејләдиләр румынлар. Елә аз галмышы бир елә һадисә дә бурада баш версин.

— Сиздән башга һиссә дә вар орада?

— Вар. Јахында башга полкдур, — гонаг әскәр чаваб верди.

— Орада азербәјҗанлы чоһдурму?

— Чоһдур. Онлар да дөбәрмишдиләр.

— Онлар да стројбатдыр?

— Бәли, иншаат отрјадыдыр... Биз, белә гәрәра алдыг ки, бүтүн азербәјҗанлылар бир күңлүк өмәкһагымызы Азербәјҗана, јардым фондуна көчүрәк. Амма һесаб һәмрасини билмирик.

— Өјрәнәрик. Јахшы олар. Һәр һалда әскәр адыдыр, көмәкдир.

— Бир дә, ата, бизим адымыздан өләнләрә бир... онларын әнлә-ләринә башсағлығы вермәк естәјирик.

— Һә, ағыллы ишдир. Јазмысыныз бир шеј?

— Јазарыг дә.

— Ону мән дүзәлдәрәм. Елә еләјәрәм ки, сиз кәдәнәчән гәзетдә чыхар.

— Бу лап јашхы олар, — деди шәрурлу әскәр.

— Апарарсыныз ораја. Орада командирләр дә көрәр. Јахшы, сини кәлишниниздә башлыча тапшырыг нәдир, нејләмәлисиниз?

— Биримиз Сумгайта, Зэфэр Нахчывана, мөн дә Бақыда, Абшеронда. Адресләрә кетмәлијик.

— Чохдур, ұнван?

— Вар дә, — тәләсик јазылмыш кағыз парчаларына көз гојуб, чәкилди.

— Әмәкһаггыныздан көчүрмәјо команданлыг е'тираз етмәз?

— Өз һаггымыздыр.

— Умуд, инди нә иш көрүсүңүз? Снечусу тикдиниз, Игналинаны абдалашдырдыныз.

— Нә иш олачаг, — «старикдиләр», ишләмир, ишләдирдиләр.

— Кенә деовшина — дәјүб ивичтмәк олур?

— Деовшина азалыб. Елә оһа көрә иш дә кетмир.

— Бу да бир кәләкдир. Нефтиниз, памбымызы көтүрүб апарырлар. Үстәлик, Азербәјчан чаванларыны әскәрлик ады илә апарып Русиянаны шәһәр-гәсәбәсиндә гул токи ишләдиләр. Оһа галса, өзүмүзүн о гәдәр учуг-сөкүјүмүз вар. Елә бурада ишләрдиләр дә. Неч һәрби тә'лим кечмирләр сизә, күллә атмаг...

— Бир кәрә автомат көрүшүк кедәндә. Анд ичәндә. Бир дә гачырдырлар сәһәр.

— Буну мән демишәм. Бу ишдә дә бөјүк бир долашыглыг вар. Сиз ахы, әсд әскәр дејисиниз. Амма анд ичдириләр. Уставла рафтар едирләр сизинлә, стробатла. Бу, гәтијән доғу дејил. Орада, нizamмәдә јазылар: әскәр мән Ватанә хәјанат етсам... командиринг әмри данышыгсыз, сөзүз јеринә јетирилмәдиләр вә саирә. Бу, ахы әлиндә силаһ олаи, һәрби иш, һәрби тә'лим көрүш әскәрә анд едилмәдиләр. Сизинсә әлиниздә беддир, бетон гарышдырмагды, бердур дүзмәкдир. Буну командир әмринә нә дәхли? Һалбуки, ади фәһләлији бир нөв һәрби гәјдә-танула көрдүрүрләр. Узүз ишчи гүввәсә токи, һәрбчи ады атында дүнијаны ишини көрдүрүрләр. Анарыр апарсын, амма һәрби билик версин, силаһ атмаг өјрәтсин.

— Өјрәтмир... Стрәотјрајды да, — гонаг етијаты учутмурду, јахын достуну атасынын сөһбәтини дилләјир, арабир данышырды.

— Гатар ишләмир Нахчывана?

— Мәинчә, блокада көтүрүлүб. Гатарлар кедиб Минчивандан гадилдырар. Тәјјарә илә кедәрсән. Өрәнәрик, көрәк тәјјарә учурум.

Аһа јатаг отагыны әскәрләрә верди. Јорғундулар, кетдиләр јатмага. Умуд евдә иди, Зэфәр јолда, динчәлмәлијди. Онлар орада, булар да бөјүк отагда әјләшиләр. Атанын да, ананын да гулаглары бојаз галынын о үзүндә галды. Бир ширин әскәр јухусу, догма очагда, доғулул боја-баша чатдыгы јувдада бир хош ујғу.

Телевизор пис көстәрди: Баки ишләмир, Москва тор ичиндә чырынарды. Республика телевизия мәркәзинин енержи блоку паргәдәландан бәри белә иди. Ја да антеннаја күллә дәјмишиди.

Оғлан јатаг отагындан бәри чыхды, голсуз көјнәкдә; гол-ганадлы бала арыгламышды, дәрсин дә солғуиду.

Сүфрәјә бахды, кечди туаләтә. Орада бир гәдәр јубаныб кәлди, көрүңүр, сигарет чәкимшиди.

— Адамын јухусу кәлмир, — деди астадан. — О да јата билмир.

— Әјләш бизимлә, бир аз сөһбәт елә, оралардан.

— Нә сөһбәт еләјим... Мән сабаһ нә кејим. Тездән чыхмалыјыг. Зэфәри јола салмалыјам.

— Мә'зунијәт кағызына да кәрәк кәлмәјин бәрәдә гејд еләтдин, еләми?

— Һә.

— Һарда?

— Бахым дә.

— Сабаһ һәрби кејимдә кет. Бирдән гәмиш гојарлар, нијә ади кејимдә кетмисән һәрби идәрәјә.

— Өш-ши, кимдир бахан. Тоғмам да јохдур.

— Тоғгасыны Москвада патрул алыб, — билдирди бөјүк гардаш.

— Нијә?

— Белә дә илширләр. Һәр јердә елә о тогга илә кәзирик. Неч нә демирләр. «Дембил»ләр бир аз енли тогга гуршајыр.

— Нечә олду?

— Аеропортда, јахынлашдылар, үч нәфәрди. Неч вәсигә-зад да көстәрмәдиләр. Деди... апардылар комендатураја. Дедим, бу саат мән тогга тапарам. Јохса, бу тогга илә бурахмајачагды.

— Бәс Һардан тандын?

— Тапдыг.

— Зэфәринкини дә алдылар?

— О орада јохду, Һараса кетмишди.

— Бах, көрүрсән, илшин сән олурсан. Бәс, билмирсән, кер-кејимин кәрәк тәләбә ујғун олсун.

— Илшидиләр. Гәмишдиләр.

— Һәммин тогганы бәс нејләдн?

— Гајтарыб вердим, орада әскәр варды, Һараса кедирдиләр.

— Јахшы гуртарымысан. Апара биләрди. Өзү дә онларын гауб-вахты пис олур, һа.

— Билирәм.

— Јухусуздү, нәдәнсә ганы гаралмышды.

— Балкә, ачлығын вар, — киши јығылмамыш сүфрәјә ишарә еләди. Колбаса варды, черәк дә көтүрүлмәмиши.

— Јахшы колбасады, је. Орада јемәкдән корлуғунуз олмур?

— Јох. Комбинатта кедондә хиртәләјәчән јејирик. Колбаса, сүд, сметан. Сметанын дејирик бүкүңкүң кәтир.

— Сиз бәјәм, комбинатта да иш көрүрсүңүз?

— Јох е. Чәзә токи. Губвахтда олаида ора ишләмәјә апарырлар. Мащын јүкләјирик, нә билми, нә десәләр, ону. — Пүфүлдәди, сорғусуалдан чох да хошу кәлмирди.

— Сојуг олар сәнә, — анасы дилләнди, ев саринди, чәнуб олса да, гышды. Гыздырычылар ишләмирди.

— Отуз дәрәчә шахтаја чыхырыг белә.

— Нечә адам јатырсыныз бир казармада?

— Чох. Ора да кечә, бирдән саат икнә, үчәчән отуруруг. Чај гојуруг, сөһбәт еләјирик. Бирдән елә олур отопленје ишләмир. Кәл дә, ешикдә отуз беш дәрәчә шахта, бүрүңүб адјала јатырдыг.

— Чавансыныз, нәфәсиниз гыздырыг.

— ...Јахшы, сабаһ мән... нә кејим чыхым?

Бөжүк гардашын «варјонка» шалвар-курткасыны көзү алмышды. Амма чүрөтти чатырды, истосын.

— Бир шеј тапшылар. Шалвар вар, австријски, куртка да тәптәзә. Инди шәһәрдә чаванлар елә о чүр кејинир.

Галхды, атасынын отагына кеңди, нәјсә бахыб калди. Кетди гапма. Дурухду, балка, гонаг јатмышды, елә ачсын ојанмасын. Јохса, өзкә ишә көрә дурухду. Атасы деди:

— Истәсән, мәним гәстумум вар орада, ону кејәрсән.

— Сабаһ бахарам, — дејиб, устуфча јатаг отагына кирди.

Ана атаја бахды, ата анаја.

— Бууну һәм дә, ахы, анадан олдуғу күн олачаг. Он үчү.

— һа, доғрудан. Һеч мәним ағлыма кәлмәјиб. Өзү дә бурада, евдә. Ијирми јашы тамам олуp.

— Он доғгуз.

— Ни доғгуз нијә? Дүлдүз ијирми. Бүтөләнир јаш. Гејд олунмалы јашдыр, — деди ата, амма дедиң сөз кәрә өзүнү гынады.

Галы ачылды; елә бил үстәдн бир илә сәккәз әј кечмәмишди, әскәр оғул заманы сојундуғу палтара бүкүб атды јерә.

— Сабаһ саат сәккиздә ојадарсан. Шалвары да үтүлө. Атанын дедијини... Крават јумшагды. Өјронмишк салдат тахтына, бөрк. Јахшы! — дејиб, даһа јатмаг илчачы илә гапыны гапды.

Дәһлиздәки асгы галынламышды. Бир-бирини гучмуш икя тәзә, өзә әскәр шинели, һәр биринин голунда гара нишан; үст рәфдә икя боз, гашга-гулағлы папаг. Ана боз-гылпын шинелләри дуз төки јатамаг истәди. Јанашыча дајанмыш икя әскәр папагыны гучуб, үрәјини једиртмәк истәди...

Дәһлиздәки гоша шинели бири кетмиш, о бири галмышды, үст-доки пал-нишанлы папағын да јолдашы јох олмушду.

Ана отагла дәһлиз арасында доланыр, дурухурду. Һушу өзүндә дејилди, ешини динләјирди. Шәһәр өзәриндә доланан вертолјотуну угултусу дама дүшүр, ичәри кирди. Һарадаса тәк-тәк таппалты голду, атәшди, јохса нә сәда иди.

— Көрүрсән, — деди киши. — Нә гәдәр хәрч чәкиб ушағларыны Бахкада сахладылар. Салјан казармасында галдылар. Бах, оиларын башына нә калди. Ким әлду, ким галды. Һеч демәдиләр. Салјан казармасында бизимкиләрлә русларын атышма-дәјүшмәси нечә битди, доғру идими?

— Харич верирди. Мирзә Хәзәр сәјыначан билдирмишди... Ордубаддан биринин анасы кәлибмиш. Тәк ушаг, алты ајы баша кәлибмиш. Кәлиб мејидини апарыблар. Өмүр кәсилсән Јазовун. Јазыг бабалар, галдылар орда... Дејир, бүтүн әзәрбајҗанлы әскәрләри миндириб тәјҗарәјә Азәрбајҗандан чыхарыблар. Сибирә көндәрибләр.

— Аглабатан сөһбәтдир. Горхурлар.

— Бу һарда галды?

— Јолдашыны јола салмаға кеңиб? Кәләр инди. Аеропорт јолу...

— Елә орадан никаранам да.

— Кәрәсән, билет тапа билдирми? Оғлан дирибашды. Кәнд ушагы еләдир. Көзүачыг бөјүјүрләр. Билет пулу варды?

— Һарадан варды. Алды мөндән бир әллилик дә. Он манат да Сумгајыта кәдән јолдашына вердим.

— Ејби јохдуp.

— Деди дајысы вар, Алатавада. Ону көрмәјә кетдиләр.

Вертолјот Дағусту парк сәмтдән галыхб кәлир, шәһәрин ортасындан стадион рајону, Салјан казармасы өзәринә јөнәлир, оралардан дөнүб Нәриманов күчәсинин көјү илә гајыдыр, һәр фырлананда Јасамала јанашыр, нәрилтисн пәнчәрәләрә дүшүрдү.

Зәнк чалынди, ана ачды гапыны. Үрәји атланмыш өзүнү ичәри салды. Ағ, «навалы» плаш әсл бунун әјини имши. Нечә јарашырды. Башы ачыг, шабаллысы сач деч дајаныб, үзү Бақы күлјөтиндә даһа да алланыб; доғрусу, бу оғлан әскарликдән јох, еләчә көјләрдән ениб кәлмиш махлуғду. Плашын кәмәрини дә чәкиб бағламышды, асгы күзкүсүндә бир дә өзүнә көз јетириб, көнүсүзчә плашы чыхартды.

Бөжүк гардашы нишә кеч кедирди. Јанашды она. Деди:

— Ону нијә кәчмәсән? Сән кеј, сонра да мән? Гошчу-филан бојәм көрмүр?

— Нә олар, көрсүн.

— Өзү дә сән ону кенәлдирсән, сонра јығышмыр.

Сөнбешк оғул бөјүкдән он јаш кичикди, амма о, бундан бој-бухунду иди.

— Бир дә кејмә, ешитдинми?

— Олду, — дејиб отаға кечди.

— Јола сала билдин?

— Һәри, — деди. — Кетдик Алатаваја. Орада дајысын тапды.

Ону машыны илә кетдик аеропорта. О, галхды, мән дә гајыттым.

— Билети ким алды? — сорушду анасы.

— Һм. Мән, өзүмүз.

— Бәс, дајысы?

— Гырагда дајанды, машынын јанында. Јахынлашмады.

— Ејби јохдуp. Алатавада јашајыр дедин. Ора ијирмисиндә бөрк атышмаја дүшүб. Онлара бир хәтәр јетмәјиб?

— Јох, билмәдәм, сорушмадым.

— Аеропорт јолу нечә дармадагын...

— Башым гарышыгды, бахмадым јола.

— Бәс, нијә кетмәдиниз Шәһидләр һијабанына?

— Инди чатдыра билмәздик.

— Кәрәк Бақыја дүшүн тәки биринчи ораја баш чәкә идиниз. Бүтүн халг ораја баш чәкир. Һарадан ким кәлирсә, онлара кәлиб бәшағлыгы верир. Вәтән јолунда шәһидләрдир. Чаван ушағларды, еләчә сизин јанда... Јолдашларыла күнү бу күн јығылын кедин ораја. Күл дә апары!

— Кәдәрик, — деди, билмәди отурсун, јатаг отагына кечсин. Сонра кәлиб телефон дәстәјини көтүрдү, дурухду. Һансы нөмрәни јыгачагыны дүшүндү вә тапанча дүләси тәки узун шана бармагыны регомләрдән биринин дәирәсинә кечириб фырлады...

Оғлун колишинә әтә эсл киши базарлығы еләди. «Шүшә базар»дан дөрд кило тәзә мал әти — дана дөшү, «Гызыл Әһмәди» —

сечма, портагал — једди манат kilosу, көјөрти, гоз-фындыг. Ики долу кағыз торбаны бешинчи мөртөбөжө галдырып, арвада верөндө көзү огланлары арады, ашагы бакса идиляр, һеч олмаса бу јүкү галдырмага дүшөрдилөр. Амма һе ејби барды. Алэһини гэм жејиб, кәдәр улдуғу бу агыр күнлөрдө гој, бу базарлыг опаналаи олсун, бады.

Дајылар арвад-ушагы кәлдилөр. Әскәр бачыоғлуну өндүлөр, сарыдаңлар, саташдылар. «Гара Паря» деди Умуд һеч дөјнимөјиб. Елө һөминкиди. Бир аз арыглайы. Көдөндө һөр бири огланы жанлајып, хәрчлик гојдулар чыбино.

Јејир ичир, јатып галхыр, телефону көтүрүп тәк отаға — атасынын чарпајысына кечир, јатага узанып, шакирд, мәктәблин чағларындакы тәки сөһбәтө ујурду. Вәдләшир, ушагылыг, јенијетмәлик сирдашлары илө көрүшүр, гајыдап кәлирди. Каһ атанын күдрәнки јун костюмуну кејир, дүлдүз әјнино иди, каһ бөјүк гардашыны «вар-јонка» костюмунун шалварын, курткасыны арадан чыхарып, кәзиб долаңдырды.

— Сөн ишинлө дө мәшғул ол. Гајыданды сиздон һесабат истајө-чәкләр. Орада јолдашларыны евтәриндән, ата-аналарындан бир сорағ алмағ истајөчәкләр. Бәс, бу үнванлар на вәхт баш чакәчәксон? Күн кечир, бир дө көрчәксон... — буна демәјө дили кәлдиди. Ушаг чәми үччө күндүр кәлиб. Кетмәк күнүнү нијә јалда салырсан?

Кәмијә бәнзәјөн — бүлдүр габын ичидиокы кағыз парчаларыны әлигә сорвуду. Бирини галдырып бахды, күлдү.

— Көр нечә јазыблар. һеч бир дүз үнван... баш ачмағ да олмур.

— Елөчлик итиб батар. Сөн бүтүн о үнванлары бир айры кағызга сәлигә илө көчүрт. Чәми нечәдир?

— Вар дө. Үчү Әһмәдләндиди, бири Јени Сураханы, бири дө... Приморскидир, нәдир.

— Бәл һәр бирини. һәр күн нечәсина кәдәчәксон, планлашдыр.

Ағлына батды, кағыз парчаларыны гармалајыб, кечди мизин јахынлығына, гәләм көтүрүп, көчүртмәјө башлады. Зәнк олду, ону истадиләр, дәстәји өзү көтүрүшүдү, хејли данышды.

— Сөн о шалвары кејчәчәксон? — сонра гардашындан сорушду.

О да астача билдирди:

— Һә. — Һәм дө аилатды ки, тәкчә шалвара јох, онун башга һеч бир кејиминә тохунмасын. Отагдан отага кечди, вурнухду, ата деди:

— О тифтикли шалвар вар һа, чәх јашхышдыр. Шәһәрдә чаванлар, абырлы адамлар кејир. Мән әјнимә тапмадым, әсл гыш малыдыр, ләбдир, ону көтүр, кеј.

Кетди, кејиб чыхды, белини дартышдырды:

— Арыгламышам. Габағ дар колән кејим, инди дүшүр. — Тоғга ахтарды, шифонердән ашырма тапды, бағлады, сонра јенә тоғгаја кечди.

— Чәк бағла. Кендир, тоғга илө сых.

— Онда бели гырышыр.

— Һә олсун, галачағ алтда.

— Һөјин алтда? Пlover вар?.. Сөн о пloverини кејчәчәксон? — гардашындан сорушду. О, евин истакли өвладына бајатдан јалныз «јох», «олмаз» демәкдән хәчаләт чәкдијиндән динмәди. Јенә зәнк.

олду. Бу дөфә һансы интизарданса сыхылыб, лала чиһазла далдады далда отаға.

Чыханды анасы бәрк-бәрк тапшырды:

— Бах, вахтында кәл һа. Комендат сатына дүшәрсөн. Шәһәрдә гарышыгылыгды. Көрүрсөн, күндә нечә адам тутуб апарырлар.

— Кәләрәм, — дејиб беләчә һәр дөфә кедирди. Гоһумларә баш чәкир, һәнәсилә көрүшүр, әмиоғлу-халаоғлу тонағ чагырырды. һәр ики дајысынпы «видео»сы варды. Онларда тәзә «касетләр» бахыр, гајыдып кәлирди. Бир гәдәр үзүлмүш, јорғун көрүшүрдү.

Бир ахшам ата ананы сорғулады:

— Бунун о гызындан на сорағ вар? Онунла данышыр?

— Гызы, дејәсән, верибләр, башгасына. Буна билдирмир. Орхан билир.

— Верибләрса, бәс нечә јенә данышырлар?

— Данышымыр. Гыз кәлимир телефона. Евдә ола-ола дејибләр јохдур.

— Лап јахшы дө. Өзү дө, бундан јашча бөјүкдү.

— Бир јаш.

— Анасы, ја һәнәси дө мән биләни ермәни иди. һеч вермасәләр дө, мән әсла разылығ вермәјөчәкдим. Бирчә елө ермәнин кәм иди.

Көрүрсөн, арвады ермон оланларыны башына һолор кәлди. Чаван, јашлы аиләләр парчаланды. Галдылар ол-аманда.

— Мән дө елө дедим. Јох, ермон гаты јох имини. Күлүр, дејир ермәни нәдир. Амма дејәсән нишаилајыблар. Бу да һеч вечина алмыр. Дедим, сөнин киши оғланлардан өтүр мнск гыз тапылар. Өләрләр дәрдиндән. Бах, бир ләјагәтли јерин, јүксәк аиләнин гызы илө евләнәрсөн. Дејир, бәс кәлин кәлөндә — бөјүк гардаш евләнәчөк — һара кәлчөк? Дејирәм, онлара мәнзия тутачајығ. Дејир, бәс мән? Дејирәм, сән бизимлә олачагсан. Дејир, јох.

— Верәрик бу еви дө она. Чыхыб кәдәрик кәндә. Онун ад күнүнү нечә еләјок. Шәһлик вахты дејил. Амма бир јункүлчә аиналашығ. Ијирми јаш! Көзәл јашдыр, чаванлығын лап белә шаһлыг чағыды.

— Билдирсөн нә дејир? Дејир, мән ад күнүмү јолдашларымла кечирчәм.

— Олсун дө.

— Јох е, дејир јыгышачајы башга јерә. Өзү дө дејир, атам пул вәрәр. Мән нә лазымса аларам. Өзәләр.

— Бу, дејәсән, ордан бура бу лотулары једиртмәјө кәлиб. Әс-кәрликдән кәлән, мәзунинјәтә колән буаур. Бу нијә гонагылыг вәрир? Гонагыды, гој јолдашлары бунунчүн тәшкил етсинләр.

— Һә дө.

Ахшама доғру шәһәр үстә вертолјотлар долаңыр, Салјан казармасына чәкилмиш танкларын узәғ уғултусы сезилир, евләрдө, мәнзилләрдө сәксәкә ичиндә атышма, өлүм-итим сорағы көзләјирдиләр. Хәзәр киноптеатрынын гаршысында һадисә баш вәришиди.

Гуда кәлди, гардашыны јенә көрмәјө кәлмиш бачыны-кәлини, тәвәссини апарачағды. Кишинин рәнки бүтүн авазымышды.

— Дејир, «Хәзәр» киноптеатрынын јахынында атышма олуб.

— Елө мән орадан кәлирәм. Өзүм шаһидәм. һеч киши јахына

бурахмырды салдатлар, эли автоматлы дајаныб машыны габагыны саклајыблар. Милләт төкүлүб ораја. Дедим, јох, кедиб көрмөлијәм, но баш вериб. Сүрүб машыны аралыда сакладым. Дүңүб кеңдим. Өз көзүмдө көрүшүм. «Нол соккыз олин алты», нөмрөси. Арха отурачаг... бу јан, сүрүчү сөмт, лахта ган көлөңмишиди. Такси, гара такси! Таксини нуруб өч...

— Нијо ахы, нечо олуб?

— Эши, карбуратору харабыш машынын. Орадан кечөндө партыдајыб. Салдат да, үрүкүб чөкиб автоматы архадан бир очерде! Јазыглар эр-арвад, икиси дә...

— Бу, харда галды? — апа гонаглара чај-чөрөк вериб, багылы пөчөрө шүшөсиндөн ашагы, кириша, күчөјө көз көздирди...

Апасы мәктәбө, бөүк огул ниш јолламышыды, галмышыды икисини ата-бала. Јатаг отагыдан чыхыб калди, голсуз көңүк, ата-сынын ғармызы-көј золагы алт тумынында. Мајка бир аз бөүккүдү, голтуғунун алты салламышыды. Ғычлары дуз, тонугдан балдыра нарын ғыл басмышыды, палыд јармачасы төки мөһкөмди бөдөнн. Нөрдөн атасы илө мөзөлөмөји варды. Ону голлары арасына алды, сыхды, ғызмады, даһа ата да о чанда дејилди. Күлүб әјлөнди, алт-үст азачыг сарытөһөр иш чөкмиш сыпсых, дүзүм дишләри бөбир аяклары төки ғызчанды.

— Бир аз көкөлдө идим...

— Чавансеп, көкөлмөк нөдир, инди чамаат арыгламага чалы-пыр. Ниј басын, чаванча чагында?

— Јох дә, бир аз.

— Орхан кими?

— Орхан пазөвөкди.

— Дишләрини гулуг елө. Нијо сарыды, јумурсан?

— Јујурам.

— Сигарети тушла.

Долагыны сыхды, сигарето ачыгла.

— Сөпө мөн нө деминдим. Деминдим, ғардаш, Умуд, бах пејлө-јирсен, елө, нө илө әјлөңирсен, әјлөн. Бирчә, сигарет чөкмө. Јерү-үдидө бундан әчләф иш јохдур. Вилирсен, нечо шөрдир бу. О гој-мур сөни артасан. Инди сөнин елө вахтынды ки, һөр күн бој атачаг-сан, галхачагсан.

— Һә, бөјүм бир аз да галхса иди.

— Бөјүн јажышдыр. Амма сигарети атсан бах, орајачан галха-чагсан. Учалачагсан, көкөлчөккөсн. Күчөлөпчөккөсн. Һәр шејө зи-јандыр. Адамни дөрсөңдөн, агзыдан гоһу сачыр, үст-башын исе. Бирјөлүг, бир көрө тундур, ат кетсин. Нојө лазымдыр, ахы, бу эә-һөр! Һөр күн, Һөр дөңгө чан-чиярны олдајырсан. Анан сөһөр туалөтдөн бир хөкөндөз көтүк сунуруб.

— Һә, јажыш атачам, — кечди күңлү отага, атасынын мөтөсиңә. Јердә, диварда синашды, карате, брек ојуну чыхартды. Өтөндө дөһ-лөңө көзү саташды.

— Јахшы, сөн мөнө пул верөчөккөсн? Биз ушагларла јыгыша-чајыг.

— Сөнин ад күңүнә?

— Белә дә.

— Гардашым, гој, ону өвчө евимиздө кечирөк. Нө лазымса, анан биширсен, алаг, көлөңиләр јолдашларың да. Гоһумлардан да кәлөн олар.

— Е-е, јох. Гоһумлар? Пејнирәм мөн дајышы, бишини? Калиб, мәнә нө? Биз ајры отурмаг истөјюрик.

— Нечо?

— Нө билим. Јемәји... өзүмүз торт алачајыг, көтирөчөкләр. Бир беш доңо дә конјак.

— Сиз ички ичирсиниз. Ахы, сөн ичирсән. Беш конјак нөдир?..

— Беш олмасын...

— Умуд, ғардашым, көрүрсән шөһөр ган аглајыр. Ики елдөн би-риндә јасдыр, анлазәр кәдәр ичинләдир. Белә күдүмүздә ахы, нө шөңлик, нө јыңағды бу? Бир дүңүш. Башга јердә олса да, орада бәлкә елө бир гөңшүнүн баласы шөңид олуб. Сөнин јолдашларың-дан өлүб-итәни јохдур, онлары јажын адамларыңдан?

— Нө билим. Бирини әмсиңоғу өлүб.

— Дүңөн кәлөн оғланың? Саггал гојмушду.

— Һә.

— Унванлардан һансына кетмисән?

— Эши, һеч тапмаг олур. Кетдим «Монтин»ө. Дедиләр бурда һеч елө күчө јохдур.

— Соңра, о бирләр.

— О бирләрләр, биринә кетминәм. Бириндә телефонла данаш-мышам.

— Чатдыра билмөјчөккөсн... Сиз, сөнин јолдашларың Шөһидләр хијабанына кетмисинизми? Дүңөн чүмәәхшымы иди, бүтүн милләт ораја ахышмынды.

— Кетмишидм... амма... — көрүңүр, адам чөкүш, көлөмө-јибләр.

— Олмаз, ахы, јарамаз, ахы. Адам јалныз өзүнү дүңүшмөз. Ни-санын карөк ичиндә бир һәссасыг олсун. Халғын, Вәтәнин... Ким-дир инди кер-кејим гайгысына галан. Бах чаванлара. Һамы јае ичин-дә, јохдур о дамаг. Сөн дә, јолдашларың да карөк индијөдөк бир нечө көрө шөһидләрө баш чөкө индиз. Кет көр о гөбирләрди. Сөн јашда... чаванча оғланларды. Онлар гејрәт, һамус јолунда чанла-рыңдан кечдиләр. Гојмадылар јад-јагы онларың бөүрүлдөн кеңиб, торпағмызы таңдасын. Мөңдөн, бөүрүмдөн кечди, кимә дөјир-дөј-син — јарамаз, ахы, белә әхлә!

Һеч нө сөјлөмөди, кыримшичә чөкиди јатаг отагына.

— Сизин адыңыздан башсағлыгы јаздым. Кәлөн һөфтө чыхачаг. Апарарсан полка. Амма, элдөн-әлө дүшмәсин. Орада елө шејләр вар, командириниш көрөс, штабдан билеләләр, кыришләрләр сизә. КГБ ахтарар. Адыңызын баш һәрфини вердим. Чөх ачыг кетмәсин.

— Билдим, — деди ачыг тапмадан, үзүгојлү өзүнү атды чарнајыја во јүрүк төки јырғаланды.

— Ад күнүнү дә гејд әләјюрик. Сакит, сәссиз. Нө олар, јолдаш-ларыңда олрасан. Биз дә бурада әјлөшюрик.

Јанвар феврала кечди, кичик чилө түкөңди, боз аја азча галды.

Күндүзлөрү Бакынын көңүндө алчагдагача вертолёт доланыр, көдөр думанына бүрүнүмүш шөһөрүн гаштабагы ачылдырды. Чүмзакша-мылар миллэт Шөһидлөр хижабанына ахышыр, экранда көрүнөн гөбирлөрүн үзөрүнө гоюлмуш көй саппагы күүлөр бичилмиш көрпө зөми төки сызлажырды. Гышын көдөк күнлөрү нече тезчөкөк өтүшүрмүш. Елө бил дүнөндө. Оглан агсынын үстдөн папагыны көтүрдү, башына гоюду. Балача или, көзүнүн үстүнө басды. Шинели алды, кейди, көмөрү жохду.

— Икича айын галыр. Өзүм көлөчөм. Өмр чыхан төки командирдө дөнышыб көлөчөм. Бирликдө көлөчөйик.

— Өзүм көлөрэм. Сөн, ата... көндөрөрсөн, мөн ордан өзүмө эжинбаш аларам.

— Елө дө олар.

Дүнүн анадан олдугу күндү. Елө һөмин күн дө гөзөтдө бунларын адындан кичик бир мөктүб чыхмышды. «...Биз Вөтөндөн узгада һәрби хидмөтдө олан азөрбөйчаныл өскөрлөр шөһидлөрүн руһу гаршысында диз чөкүр, онларын ата-аналарына дөрүн һүзилө башсагылыгы һөририк...»

Ики бөгләмэ, бири өзүнүн төлөбө чантасы — ағ мил-мил парчаденди, мутөккөбө бөзөйрди, о бири дө кардон гугу. Анасы ат гызартмыш, тогүр биширмиш, мөйвө, ширнижат гојумшудулар. Орала өскөр жолаашларыны гонаг едөр, вөтөн тамындай пайларды.

Ендилөр, танкларын чөкилиб кетдији тиндө бир ағ «Волга» — такси сахланды. Голуну атасынын бојунуна долајыб өлдү вө эјилб маншын арха отурачагына кирди. Кетди, гардашы апарды. Аеропортдан бөик чалды, анасы никаран галмасын.

ДӨРС

Јасамал төпөсидө тикилмиш икимөртбө, ејванлары шүшөбөнд мөктөб атышма алтында галмаса да, бу мөктөбдө чалышан мүөдлимлөрүн, орада охужан шакирдлөрүн ев-ешији, һөјөт-бачасы јайтым атошлөриндөн титрөмөн, Алатава јаман күнө галмышды. Галыкөлдү о тәјиндө јерлөшөн мөйлө ајры-ајры еллөрдөн көчүб кәлимиш аилаларын јурду иди, өзларичө јасты-јапалаг дахмалар гурашдырмыш, бабатча доланышыг дүзөлтмишдиләр. Мәһлә Сәлјан казармасы илө гөнушу иди, Шөһбө кечеси башланмыш һөмләзини одлу бир ахышы орадан, торпага көмүлүмүш төки алчагда, чөкәкдө бөзаран мөһләзини арасындан кечмишди.

Мөктөбүн директору чыхында пилләкан башында дајаныб, көзүнү дарвазага дикминди. Синифлар бошду, јахын евлөрдөн бөшөн шакирд кәлимишди, онлар да елөчө дөһлиздө, һөјөтдө кирлөниб һараса итдиләр.

Мүөллимили, шакирдли мин бөш јүзлүк бир аилөнни һимајадары директор, елө бил үч күн кечө-күндүз шаггылдајан атошлөрүн сөдасыны ешитмөмишди, бу мөктөбин дө һижө белө бош галдыгы, јүз-

ләрлө доғмасынын, чалыб-чагыран оглан-гызыйын сөсинин кәсил-мөји инанылмазды.

Ичәридө бир нечө мүөллим варды, будур икени дө кәлди. Рәнк-руһлары гачмышды, Орасы ајынды һижө. Һәр ики мүөллимө үст гапыдан кәлди. Он-он бөш дөһигә гәбәг орада, Шөһрөфәздө күчәсини Күјөв проспектилө кәшишдији јердөн автомат атоши голмушду. Нәглијат ишләмирди, автобус жох иди, демәли, ајагла кәлибләр.

— Нә атышма или? — директор соршуду.

Мүөллимонни дилли-диләвләри сөјлөди:

— Танкдан атырдылар, танкын үстүндө салдатлар варды. Јердө дө атырдылар. Кимө атырдылар, нә үчүн атырдылар, билмәк олур ки? Бир «Жигули» өтдү, ону вурурдулар, јохса күчәдө кимисә...

— Һара кәлди атырлар, — деди бу бири мүөллимө.

— Һеч ағлымыза кәлмәзди. Күндүздүн күнортасында бу гудур-мушлар... белө иш тутарлар. Бир дө көрдүк, лап јахынлыгымыздача ишлөдиләр. Гачыб биртәһәр јахындакы евини блокуна кирмишик, нечәси дүкана, мағазәга сохлуду.

— Хәтәр јетирмәди?

— Валлаһ, билмөдөк. Өтүб кетдиләр, биз дө евлөрүн арасы илө горха-горха кәлимишик... Лап гудузлашыблар. Ағына-бозуна бахмәдан атош ачырлар. Гуртармады, гырдалар, үркөлөр сојумалы?

Директор чөһүб кетди вө сифарши көндөрөб мөктөбө котирдији мүөллимәлөрүн бу һала дүшмөјиндө өзүнү тахсыркар билсө дө үстүнү вурмады.

Бөстөбөј мүөллимонни көзлөрү, чаван олса да, чалламыш директорун сачына диклиди: куја, бајаг үстләринө шыгыјан танкын тыртылыны көрдү. Бајагы чашгыныгыны үстүнө бу да бир долашыгыг котирмәсин дејиб, директорун ардында ичәри кетдиләр.

Отаглар бошду, мүөллимлөрүн бир нечәси алт мөртбөдө, бир гисми үстдө — синифләрүн гаршысында, дөһлиздө кәзинир, бош синиф кирмөјини мөһнасыз олдугуну аиләјиб, пөичөрөлдөн һөјөтә, мөктөбүн гаршысында кечөн күчәзә, су албарынын үстүнү өртмүш, бөүк футбол мөјданчасына бөзәјин чөмәлине көз дикиб галмышдылар. Мөктөбүн јүздөн артыг мүөллимин, тәрбијәсини, техники ишчиси варды. Һәр бири шөһөрүн бир сөмтиндө јашајырды. Һәр кәс бир сорәг јетирди, бундан да Шөһбө кечеси Бакынын башына нә кәлдији барадө көрүб билдикләр артырды. Мөктөбүн шакирдлини өскөри Алатава ушагы иди. Онларын башына нә кәлимишди, бирчө буну дүрүст билмирдиләр. Она көрө дө, директор «ләрсө давамј-јөт» ады алтында бир ајагүстү јыгычгаг јапанда, ики рөһиғәнин бири дилләди:

— Нәглијат ишләмир. Јоллар гаршыгыг. Белө һалда көрпө ушагларын мөктөбә кәлмөји төһлүкәлилдәр.

— Һәлө атышма да келпә бәзи јерлөрдө.

— Алатавада бәрк атышма олүб. Елө ев јөхдур ки, она бир хәтәр чатмәсин. Нечәсини Шөһидләр хижабанында доһи едилбәр...

— Мөктөб ишләмәли, дәрс кечилмәлидир. Мәсәлә белө гојулмушдур. Халгымызын башына мусибәт кәлимишдир. Һәгсыз јерә ган төкүлүмүшдүр. Евлөрдө јасдыр. Лакин бу бизим руһумузу өлдүрмә-

мәслиди. Һәҗәт давам edir. Мәктәбин ишләмәҗи нә демәкдур? Республикада, Бақыда бир чох мүссәсәләр иши даңдырмышдыр. Мәнә, буну јалныз зияны ола бир. Биз, әкәр республикамызын суверенлијино напл олмаг истәјириксә, онда вар күчүмүзлә чалышыб, ону итгисадијатыны, кәнд тәсәруфатыны мөһкәмләндирмәлијик. Еләчә дә, бизм мәктәб гапылары бағы гала билмәз. Сабанамыз, кәләҗәјимиз бу күн бизим елм вәјратдјимиз, тәрбијә вердјимиз кәңсләрдәи, ушағлардан асылдылар...

Даһа нәләр сөјләди, амма о, данышдыгча јашлы, чаван, гадын, киши мүәллимләр директоруи өз һалыны дүшүндүләр. һамы билдирди: комендант кәскии шәрт гојмушду. Бүтүн маариф мүссәсәләри, ушағ бағчалары, көрпәләр еви ишә башламалыдыр. Ушағлар мәктәбә кәләли, бахчаја, көрпәләр евинә верилмәлијди ки, валидејиләр вәзәдләра, дәкәһ архасына кетсинләр. Хәбәрдарлығ едилмишиди: ким, һансы мәктәб ишләмәсә, Бақы комендантлығы буну итаәтсизлик тоқи гиймәтләндирчәк өз һәмни мәктәб, һәмни маариф шөбәли барда өлчү көтүрүлчәк.

Директор, комендантыи бу көстәришини бағртмаса да, онуи бөгүлүб-ғаралмағы дүшүндү һалын, алдығы әмрин кәскинлијини апајдын чатдырды. Доғрусу, мүәллим-тәрбијонин һәмкарлар онлара башчылығ едән директорун һалына да јанырдылар.

— Евләра зәик едип. Баш чәкии, сорат тутун. Гој, күнү сабаһдан һамы мәктәбә кәлип. Дәрсләр башлансын. Биз дөзүмлү олмадыр. Неч бир дәрд, гүссә бизи сарытмамалыдыр. Башга мүссәсәләр дә ишә башлајачыдыр. Ишләмәҗини неч бир фәјдәсы јохдур. Шәһәрлә иш, фәалијәт нә гәдәр тез јолуна дүшсә, фөвгәләдә вәзијәт дә о гәдәр тез көтүрүлчәкдир.

— Неч көтүрүлмәсин, — деди директоруи кеиш отағындан чыханди дилли мүәллим. — Бундан сонра, аллаһ вара, чөкүб галыңлар! Халгы гана гәлтан едәдиләр. Гырдылар, төкдүләр күнаһсыз инасилары. Инди дә, бизнәи шәрт кәсирләр. Ишләјин. Дәрс кечип. Ики гоишудан бири јас ичиндәдир.

— Хәстәханалар төлијидир јаралы илә.

— Јаралыларын чоху галыр.

— Ај буларын аллаһ диваныны елсин! Атыдгылары күлләләр зәһәрлә имини. Јеријә күллә имини. Бизим гоишуда бир атанын, бирчә инанын бирчә мадаранын гичына дәјиб. Јеријиб јухары. Икнә күн галди фагыр ушағ. Әскәријкдән алты ајды кәлмишиди.

Кийбир, үчбир һәрә өз сәмиҗи јөнәли: јол боју көзләри кәһ дәстә-дәстә сәкиә алдымајан автоматлы салдатларда, кәһ кеңиләри кәскини ЗТР-ләрдә, һамыја шүбһә илә бахырдылар; бу, адичә бир бахышдан дуулан шәккәкәлг дејилди, әлсләрдә дәмбир, пазгундагы јавә автоматлар, хәзнәләр долу, тәтик һимә бәндиди.

«Ләлә» кафеһсини туишунда, бәрбәрхана гарышысында кечәндә мүәллимләрдин көзү шүшә-пәнчәрәдән ичәри дикилди; бир-кии аялды. Кимдир башына-үзүң бахан; һамы јас ичиндә. Сонра шүшәјә чәкилмиш кәчипи шәклии дигрәти сахлады; көј-гәһвәји огланын тағ айрылмыш тели јенә танк тыртылыны јада салды. Куја, ән јени дөбди бу. Елә бу андача бир елә һадисә баш верди ки, һәр ики

рәфиғә — мүәллимә һансы күндә, нә һалда јашадығларыны орадача аялды. Күчәнин ортасында бир нечә салдат дајанмышды. Кәлиб кечән ағ-боз «ГАЗ—24» шығыды салдатларын үстүнә, бирини бурду, галанлары чашды вә... автоматлар шаггылады. «ГАЗ» јаһында дајанмыш автобусун архасына кечиб, арадан чыхды. Автобус аташә тутулду. Ичәридәкилорни, күчәдәкилорни чығартысы учалды... бири өлмүш, икиси јараланмышды сәрнишинләрин.

Ди бах! Ушаға нечә дәјәсән, кәл мәктәбә.

Ертәси күн биринчи нөвбәја јакындакы евләрдән хәјли шакирд кәлди. Амма мәктәб дәһлизини, директоруи кабинетини кандарыны дәрәс кәмиш балачаларын јох, гаг-гарыш топланмыш ата-аналарын сәдасы башына көтүрлү.

— Белә күндә едән ушағ бурахмағ олар?! — Алатаванын һәр тининдә бир так дајаныб. Ушағларымыз үрәкгомпасына дүшүб. Пәнчәрәдән бахыб, гаңыч кирирләр тахтын алтына: «Салдат кәлди!» дејиб горхудан тир-тир әсирләр. Милләт мәтәм сахлајыр. Аналар ағлар галыб. Сән исә дәрә кечирсән. Кимни гулағына кирәр о дәрә?! — Бу, сатғынлығдыр. Халг чәһәси халгы тәтилә чағырмышдыр.

Нә гәдәр ки, бу чоллад гоишун пајтахтымыздан, республикамыздан чыхмајыб, неч киш ишләмәлијдир! Директор кандардача дајаныб ағыр башыны ашағы салмышды. Булар сөз дејилди, елә һидәлгә сөјәндрди ки, валидејиләрин одлу нәфәси, гәзәби јумруг тәки дүјүмләниб онуи сипәсинә, башкөзүнә чырылырды. Сөз зәрбәсәлә гуртарса, шүкүр.

— Утанмырсан?! һамы әлбир олмадыдыр. Бу әчләфлар белә бир рәј ојатмағ истәјирләр: Кәлди, гајда јаратды. Фабрик-завод ишләјир, мәктәбләр тәлим кечир, асајиш барға едилмишир. Јаланса, буларын әли гуруусун. Јүзләрсә инасанн ганы төкүлдү, будурму сакитлик?! Вақы күчәләриндән сел тәки ган ахды. Будурму динчлик?! Кәләмәҗәк. Бирчә ушағы да бурахмајачығ. һара кәди атырлар бу гудурумулар. Бир ушағын башына бир гәза кәлди, сән чаваб верәчәксән, јолдаш директор?! Бах, Алатавая кетми-сонмын?! Кет көр, ган дөкалорни һәлә инди да галыр. Гејртиниз, па-мусунуз олсун. Сәнин голун бојда јенијетмәләр гуру алла таңларын табағыны кәсдиләр. Шәһид оладлар. Сонса онларын чәлладын әмрини јеришә јетирисән! Ајыб олсун!

Директор ичәри кечмирди. Гој десниләр, гынамалы дејил; дағ устанда дағ чәкилиб. Ичәри кечсә, даһа да ачығланыб, әл галдырар, мәктәби дә алт-үст еләјәрдиләр. — Шәһидләрин руһи биздән ону тәләб едир ки, јенилмәјәк! Нә гәдәр ки, бу гудуруш ишгәлчәлар бизим күчәләриндә кәзир, мејдан сулајыр бу чәлладлар, неч киш ишләмәлијдир!

Сөјүб-сөјләниб һирәли-һаналы чәкилиб кетдиләр.

Ахнах Комендант идарәсинин полковники јенидән маариф ишчлоринә көстәришдә булууду: мәктәбләрдә дәрсләрә башламағ лазымдыр. Әкс төғдирдә...

Сәһәри рајкомдан кәлдиләр, маариф шөбәсиндән јолухдулар Мәркәзи комитәдән, Бақы партија тәшкилатындан шөбә мүдирин

өзү буюрду. Директорун отагында, дөһлиздөрдө, һөжөттө мөөллим-лөрү дилә тутдулар, баша салдылар. Һарада иди бу рөһбөрлөр, МК габагында милләт һөкүмәти һараҗаһында.

— Халгын балалары шөһид олды. Буларын бирчәсинин бала-сыннын, өзүнүн бурну ганамады.

Телевизијадан репортёрлар јортуб, камералары беш-үч ушагын гомушдуғу синифләрә тушладылар. Һарада иди бу камералар, дәст-тә-дәстә мөктәб.ин «Аллаһу-әкбәр!» чағырыб, әлләрини көҗө галды-рараб, кечәнин бағрыны јаран танк ишығларынн ичиндә пәрванә тәки чырыһында, јағыннын үстүнә јүрүҗөндә; фәләҗин чархында әмансыз төкөрләрин алтына кирәндә?!

Директор мөөллим-ләрдин рича етди, јалварды. Горхурду; вәзи-фәдон чыхар, партбилетини алардылар?

— Ај јоллаш директор, сән ниҗә эсерсон? Партбилетләрден Мәр-кәзи Комитәнин габагында тонгал галамышдылар.

Бәли, бир вар тонгал галаҗасан, бир вар алалар.

Мөөллимләр нејләсин; биринин төҗәдү вахты јахынлашыр, јах-шы кәсимәт алмағ истајир, балкә, беш-үч саат дәрә дө вөрөләр. Өз-кәсинин бир өзкә умачағы варды.

Һарадаса атышма олур, автомат шаггылдајырды. Кимисә өтдүҗү јердәчә күлләҗә гурбан едирдиләр... Һәр күн Шәнбә кечәсинин би-ри-бириндән мүдһин сорағы сөйләнирди. Бунунла белә, ара бир аз сәккишиди. Тиндә, кечидә сахлаһынш БТР-ләрин салдатлары әһали илә сөһбәтдән бојун гачырыр, чаванлар салдатлары өчә-шир, оилары һәтта тахырландырыр, мәһлә ушағлары «Ганлы кә-кәҗини дөһиһәтини көрмәзин, иштирак етмәзинш јени көлмиш ачы-ләр» синарәт дө вәрирдиләр.

Иккинч ивәбонин ушағларыннын кәлиши даһа чәтинди, ахырычы дәрә гаранлыға дүшүрдү. Күлзәр мөөллимәнин синифи иккинч ивә-бә иди.

— Сәнин ушағларын кәлибләр! — деди директор, үрәјиндә мөөл-лимәҗә миһнәтдәрләғ ојанды. Тапшырыг белә иди: сөһбәт апарын. Ушағлары сәкитләшдириң. Гаранлыға сахламајын.

Куја, ушағлар һамасы бирлән итириләрдә, куја онларын бәстә-бој, истаәкли мөөллимәләри бир јағын күлләдән өләр, јараланарды. Бәс, ниҗә сорағ тутмајыблар бу нечә күндә? Нә оилар буидан, нә бу онлардан.

Отуз ник ушағдан он сәккизи кәлишиди. Кәлмәҗиләрин јери бошду, синиф, бош галмыш парталар аһ чәкирди елә бил.

— Нечә кәлдиниз, ушағлар! — сорушду мөөллимә. Елә бил нә гапны атышмалар олмушду, нә бир һәфтә мөктәбә көлмәмишдиләр. Мөөллимә һәмнинкә кәјиминдә, суал да һәмнә әһәнклә. Она көрә дө ушағлар чашдылар.

Мөөллимә синифин ән данышһан огланына көз гојду. Һә, бу башласа гатыб гарышдырарчағды. Амма һәм билерди ки, мөөллимә оңу чох истајир, һәм дө синифдә һачан нә баш версә, Күлзәр мөөллимәҗә чатдыран бах һамача бу чыбылдыз Мәҗсәд олурду.

— Мән, Ајдын, Санубәр бир көлмишик, мөөллимә.

— Сәкитликдирми, сизин мәһләдә?

— Мөөллимә, мөөллимә! Бизин гапынын лап ағзында... бир танк дајаныб.

— Бәс, Сона ниҗә кәлмәҗиб? — мөөллимә Мәҗсәдә бир партада отуран гызы сорушду.

Кимсә дилләнди, гәһәрәними, гөрхунаимы синифә көз долан-дырды. Мәҗсәд дил-додағы тәһминш һалда тәччә деди:

— Оңун... мөөллимә, Сонанын гардашы елә-үб!

Илк партада тәччә әјләмиш Зивәр сорушду:

— Сиз Шәһидләр хијабанына кетмәмишиниз, мөөллимә? Сона-нын гардашынын орада дәфи едибләр. Шәкәли дө габриниш үстүндә.

Бундан сонра һамы сусду. Мөөллимәнин инди ағлына кәлди; оңун ушағларыннын әкәр јахын бир кәси һезәк олмушдуса, ја елә һамынны, халгын дәрдинә шорик олмағ ризасы илә көрөк ивәри кир-чөк бир дөғигә сүкутла ајаға галхыб дајана идиләр. Бах, бу дүз оларды.

Инди мөөллимә башга бош парталара бахмагдан чәкинир, со-рушмагдан јајынырды.

— Гәдирин дө әмис Тифлис проспектиндә танкын алтында га-лыб, — деди Мәҗсәд. — Кери гапырылыб архасындакы бош партаја вурду әлини.

— Гарахөбәр! — пычылдады Мәҗсәдин сағындакы оғлан. О да Алатаваданды, Мәҗсәдин чатдырдығыны да бәлкә, ондан јер-ја-тагы билерди. Амма бу моғамда, һамыннын кәдәри, јаслы олдуҗу бир вахта Мәҗсәдин јенә өзүңү көзә сохмагданан ачыгланмышды.

— Отур ашағы! — дејиб, ачыгландылар. Чөкдү партаја.

Ушағлар бахдылар мөөллимәҗә, мөөллимә галды на десин. Ба-лалачаларын үрөкләри долу иди, көзләри ушағ гәлбинин чокә билмә-җөҗәни ағрыдан, гөрхулан бөүјүүб, еләчә донуглашмышды. Диндир-сон, ган ағлајачағдылар. Бәс онда нечә олсун? Елә ет ки, мөөллимә, оиларын губары азаһсын. Сән адича бир шөјдән сөз ач, гој, ушағ үрәјинш долмуш гөрхү-үркү сәккисин.

— Ушағлар!..

Тамизлик комиссијасынын башчысы — Әфсанә лап архадакы партадан ајаға галхды. Ағыр, азданышан гызы, синифдә һамы оңу сәјырды.

— Мөөллимә! — деди, — гәзетләр дүз мә’лумат вермир. Јалһыз Бақыда өләнләрин сајы үч жүздән чохуғ! Комедант кизиләрди. Атам дејир, әкәр тоғгушмада өләнни сајы жүздән артыг олса, көрәк бу ишә БМТ-дә бахыһсын.

Мәҗсәд тәччәкәк јериндән атылды:

— Мән өз көзүмлә көрмүшәм, мөөллимә. Бизим... атамла вәјән-торга кетмишидик. Көрдүм, — ушагын көзләри кәлпәснә чыхды, дил-додағы пөштәлонди, онсуз, интиг ајдын дејилди, инди дө лап полтәкәдәи — бизин гоншу мөһләдән... ушағ, балача оғлан чыхды ешиҗә... о јанда бир танк дајанмышды. Оңун јанындан бир гынгыр-мызы салдат автоматдан атды. Ушағын атасы гышғарыб һарај салды. Оғлан јыхылмышды, күллә дөјмишиди. Киши јердән даш кө-үрдү, гышғара-гышғара јүрүрдү салдаһын үстүнә... салдат оңу да вурду. Сонра мөөллимә... кишинин арва... ушагын анасы сәс ешидиб

өзүнү сийпө атды. Көрүдү орада киши да жыкылып ушагын жанына. Икиси да өлмүшдү, валай, алаада анд олсун, мүөллимө!.. Анасы доли кими жүрдү. Оңлара чатаа... бир күлөдө да она вурдулар. Дөңдөдө жыкылмады, жериндө фыр-фыр фырланды. Соңра о да үзү үстө дүшдү онлары үстүнө...

-- Коңладын ба!..

-- Мүөллимө, атам чаны, анд олсун аллаһа, өз көзүмлө көрдүм! Жалан демирэм. Ниңө жалан дейрөм? Будару... -- дейиб чантасын дартышдырды. Элини сохуб, орадан гөзетө бүкүлүмүш бир шеј чыхаргды. Бир элини күчү чатмады, ики элиңлө жалышды; чантагарышыг, бирликлө көтүрүб партадан чыкды. Ичазасиз чумду мүөллимөни масасына. Элээрини сохуб бүрмөнн чыхаргды, таггылыты илө гојду сийиф журналынын үстүнө.

Намы бојланды, мүөллимө еһмалча гөзет бүкүлүсүнү аралады, аңды.

-- Бу нөдир, Мөгсөд?

-- Булары танктан атырдылар! Иө, бизим күчөдө чохдур. Елөсн варды, гана буланмышды. Ону кәтирмәдим. Евдә нечаси вар. Мөһладан жыгышыг.

Догрусу танктарын даш атымагы мүөллимөжө дө үйдурма төки кәлд.

Алатавадан башга ушаг Мөгсөдин көмөјинө чатды:

-- Атырдылар, дүздүр. Бизим мөһләдө дө диварлара дөјиб дешмиши.

Бир гарын үзүнү, билакдон јогун дүдө-лашды. Ики башдан мишарла кәсилмишиди. Мүөллимө ону төрлөтди, галдырмаг истади, агырды. Бир даш парчасына төк элө галдыра билмөжөчөјиндө утаныб, ики эли да галдырмады. Намар даш дүлөсн төкөр төки маса үстө дыгырланавда. Мөгсөд јениндө атылыб дашы сахлады. Дүшө, бирчө адамын ајагына тохусна сандырачагды. Чох агырды, елө бил ичинө гурушн долдурмушдулар.

-- Мүөллимө! Ону мон кәтирмишөм... -- билирди, мүөллимө икаранды. Мөгсөдин бу агырдыла дашы чантасына гојуб, үзүн јолу пидалача кәтирмәкдө мөгсөдини сорушчагды. Бу ушаг сорушмадан чаваб вериди -- ...сөркмиңгө гојачајыг!

Иө, мөктөбөдө һор сийфин сөрки күшөсн варды. Тапдыгылары, дүзөлдикләри марагыл оңилары ораја гојур, сахлајырдылар.

-- Бир дө мүөллимө, мон бир бајаты јазымшар.

-- Кет эјләң, -- деди мүөллимө. Мөгсөд даш-мәрмисини масанын үстө гојуб гајытды јеринө.

-- Участвокумузу да өлдүрүблөр, мүөллимө!

Мүөллимө истади десени билирәм. Бајаг кимдәнес ешитмишиди. Ушаг елө бил гөздөң, бир дө сөјлөди:

-- Бизим мөктөбө кәлирди, һа! Көк киши иди. Бураја бахырды, бизим мөктөб онун саһөсн иди.

-- Мүөллимө, билирсиниз, нечө олуб?.. Бир оглан кечирмиш. Салдат јакынлашыб, габагыны косиб. Автоматын гундагы илө елө вуруб ки, орадалача жыкылыб јерө. Саһ мүөккили өз машынында өтүрүмш орадан. Сахлајыб машыны, дүшүб кәлиб, Көрүб... Салда-

та дейиб нијө вурдун ону?! Салдат автоматы чевириб, участвокунун да ортасындан... ики күлөб вуруб.

-- Дүнән олуб, мүөллимө.

Мүөллимөни гынамырды ушаглар, билмөжө биләрди. Амма әкөр бу гөтл дүнән баш вермиңдисә, демөли, мүөллимө анламалыјды ки, хата совушмајыб.

Ахырыны дөрсләри кечмәдиләр ки, ушаглар гаранлыга дүшмөсин. Белә дәрсин бирчаси да бөсди.

Чөң-чикинди һавада мүөллимө өз сийфилә биркө чыкды. Дүшдүләр, мүөллимө онлары бөјүк ишлөк јолун о тајына кечирди, денәдөнө тапышырды.

Алатава ушаглары кечмиш даш карханасынын јериндө төрөнмиш Ганлыкөвдү јакынындан кечөн торпаг чыгырта узаглашдылар. Тез кетдиләр. Јүнкүлдөмишдиләр. Нам үрәкләри бошалмыш, һам да чанталарында кәтирдикләри килизләри, гәлпә гырыгыларыны, даш мәрмиләри бурадача төкүб, вермишдиләр мөктабө. Директорун кәстөрини варды: атынмадан нө дүшүб, ио галыбса, кәтирсиләр.

Бир нечө дө машын кәлишиди мөктабин гаһысына. «Москвич», «Жигуль»ләрин ганады эзлимиш, бурун овулмушду. Саламат олан да варды, амма онларын да елө бил ичн дүшүмшдү. Зәдәлонмиш гол-һанада, гаһыја астар јакылымишды. Күн өтөчөк, гурујачагды. Үстдөн өз рәңки чәкиләндө сезилмөјөчәкди.

ГАРА БАРАГЛАР

Кенерал Јазова билдирөндө ки, шәһидләри Дағүстү паркда дөфи едөчөјик, о деминши: «Мон сизни өзүңүз орада басдырарам». ССРИ Али Советинин Бақыда вә Азәрбајҗанын бәзи рајонларында фөвғәл'адә вәзијјәт јаратмаг барөдәки әмрини о, јеринө јетирмишиди. Бу әмәлијјәти башлајыб битирмәкдөн өтрү өзү Москвадан Бақыја кәлмишиди. Јазырын он доғузундан ијирминснә кечөн кечө ишөһри гана гәлтан етмишиди. Һәлә атышма кәлирди, танктар Бақынын баш күчләрилә мәркәзә јүрүјүрдү, өләнләрин сајы дүрүст билимирдн.

-- Јолдашлар! Тарихдө исләи көрүнмәини бир хәјанәт олмушдур. Азәрбајҗан һөкүмәтинин рәји олмадан, бизим бүтүн е'тиразымыза бошмајараг, Горбачовун әмрилә Бақыја јеридилмиш ишғалчы совет гошуналары јүзләрдө динч инсане мәнв етмиш, танктарын тәкәрләри алтында әзмиш, автомат вә өз мүәсир сийлаһларла халгы гырмышыр. Вәтәнимизин азадлыгы јолунда чанындан кечмиш икидләрин фәдакарлыгы гарыгында баш әјир, онларын шәһид руну өһүндә дүз чөкүрү. Биз һалак олаңлары дофиниш дө онлары мүғдәлсә риязәна ләјиг кечирмөлијик. Бу дөфи Азәрбајҗан халгынын сатгын вә хәјанәткар һөкүмәтә, ишғалчы ордуја бөјүк е'тираз мәрәсими олачагдыр!

Нәлә тутту башламамышды, АХЧ-нин башчылары МК гаршысында трибунадан шәһидләрн дэфинни әсл халг матәмнә, издиһамлы нүмајишә чевирмәжә сәсләјирди.

Трибуна гара кејмишди, күрсү үзәриндә ики јандан гара бәјраг асылмышды.

Фөвгәл'адә вәзијјәтә јараданлар төрәтдикләри вәһишилији һәр вәһлә өрт-басдыр етмәжә, ғырыб төкдүкләри әһалидән өләнләрин сајыны азалтмаға чалышырды. Мејидләри кизләдир, арадан чыхарыр, зирәмиләрдә, казармаларын әлјетмәз анбарларында өрт-басдыр әдирдиләр.

Кенералн, комендантларын һөкүмјүлә дэфн ади гајдада, сојуг кеһмәли, һеч бир чошунлуға, гәзәбә јол верилмәмәлијиди: «Без кахих-нибүд ексспенса». Әслиндә, онларын үрәјинчә оларды ки, һеч мәрасим дә олмасын. Һәр һансы јығынчаг, нүмајиш, ахи гадаған иди. АХЧ исә көрүнүр, шәһидләрин дэфинни һәм дә халгын һәрб-чиләрә, фөвгәл'адә вәзијјәтә ғаршы илә етиразы төки гижмәтләдирди. Ајдынды ки, милләтә өз өвләдләринин иткисиндән јаныб гәзәбләнәрәк, онлары ләјгәртәлә торпаға тапшырмаг истаји милли һејсијјәтәдә вә буна ғаршы чыхмаг ағыр һадисәләр төрәдәди. Кенерал буну анлајырды. Дэфн мәрасимини габағыны алмаг горхулу иди. Јени ғыргын төрәјәр, төкүлүш ган гурумамыщ, ондан артыг сәл ахарды. Олсун. Амма белә: һарајсыз, сакиг.

МК гаршысында сәһәрин гаплы көзү јеничә ачыланда вә һәлак олмушларын на'әсин, ғыштырғы сәдасы һәлә шәһәр үзәриндә дола-ишда кенерал бир ишә мат галды. Ону, МК-нын мәрмәр ејванынын өнүп, һамынын көзү габагына чәкилмищ көтүк-балта, Мәркәзи һөкүмәтә, Москваја ғаршы чыхан ифша јазы-шәкилләрдән артыг, сүраһынын бәләндјији гара парчалар ачыгландырды. Бунлар бу ғыргында һечә дә чатдырыб бу ишләри көрүбләр. Гара парчаны һарадан алылар.

Шәһидләр, гурбапларын илк чәркәси Дағусту паркта басдырмалды. Дәғма баласыны, атасыны, ғардашыны болкә, өз јурдунда, мәһләсиндә дэфн етмәк истајәнләр «Шәһидләрн һамысы бир јердә торпаға тапшырылачар», — чағрышына эмәл етдиләр. Тәле бир котирмишди, јиртычы танкларын өнүпә биржә чыхмыш, чийиң-чийиңә дајанмышдылар. Торпағлары да бир сүра илә, чәркә илә. Кенералы бәлкә, шәһидләрин Дағусту паркта дәфи едилмәјиңә ғаршы чыхаран бу јерин гәһнәр олмасындан артыг, Бақынны ән көрүмү јериндә учалан вә бүтүн шәһәрин ән јүксәк нөгтәсин сајылан бир һејкәлә гисәнчлығы иди. Онуң мејданына, онуң учалығына шәркики кәлпидиләр, ону көзлән салачардылар, јохса?

Халг истајини јеринә јетирмишди. һејкәл мөһүрү вурулмуш парки иди Вотын јолунда чапларындан кеһмищ инсанларын, күнаһсыз гурбанларын ады илә чағрыларды: «Шәһидләр хијабаны».

Кенерал һеј дүшүнүрдү: «Бу гәдәр парча парча һарадан?»

Ахи, шәһәрин төкчә партија, дөвләт идарәләри јох, тичарати, базар-дүканы да онларын иһтијарында иди. Анбарларда, мағазаларда алыны сатылгандан да сораг тутмалы, баш чәкмәлијидиләр. Дэфн мәрасимини позмаг гәсдилә бәлкә, кизилчә көстәрши дә ве-

рилмишди. Һарада, һансы тичарәт мөссисәсиндә гара парча варса, јығышылын.

Бу куја, әһалинин матәмә батгыб галмамағындан өтрү иди. Нәјә лазым бунча јас!

Шәһәрин күчәләри башдан-баша гара бәјрагларды. Ән уча билаларын дамында гара матәм бәјраглары јелләнрди. Аеропорт јолу, Тифлис проспекти, Ленин күчәси, јашајыш сәһәләри, троллейбус јолларындакы диірәкөл, уча ишыг дајағларынын миллиндаки чырағлар — һамысына гара бәјраглар санчылмышды. Јатағхана, тәләбә јурдаларынын гапы-пәнчәрәләри, ејванлар, бағларын кириш-ләри гара парчаларла бәзәнмишди. Танкларын һәмләсиндән гуртулмуш ири, хырда машыпларын гапысында, радио миллиндә, гапаг үзәриндә гара јеләнләр дүјүлүмшүдү.

Баш кеңидләрдә дајанмыщ кишишләр, чаванларын әлиндә гом-гом гара јеләнчикләр варды. Кечә танкларын, БТР-ләрин шумла-јыб кеңдији колларын алтында топ-топ матом нишанәси, гара лент-ләр, кизилмищ сач төки дүшүмш һөрүклөр көзә чарпырды.

Кәлиб кеңән машыпларда кимни матәм нишанәсин јохдуса, сах-лајыр, алыр, орадача бағлајыб кедирди.

— Гардаш, ондан бирини дә мәнә!.. — дејирди гара тапа биләмә-сини, мачалы чатмәмши гардаш. Тојларда, шәһликләрдә мејдан долаған севимли машынын дунја илә данышан радио миллинә өз әли илә гара бағлајырды.

Республиканын фабрик-заводлары ишләмирди, али мөктәбләр-дә, орта мөктәбләрдә дәрс кеңилмирди. Истеһсал ифтич олмушду. Нефч чыхмырды дөһнздән, гурудан. Әзәрбајҗаны једөк гулуша чевирмәк илдидасы илә јүзләрлә инсаны өлмәк чатдырынын кенералит-тә «гајда јарада билмәмишдән». Мәркәз мөһүслә истајирди. Халг матәм ичиндә, бир ишә әл гатмаг һәвәсиндән узады. Јох, бу ади јасларда көзләнен ишисләк дејилди. Бәлкә, шәһидләрин көләлијә ғаршы етираз һајгырығынын тимсалы иди, гара бәјраглар.

Кенералар күндә бир һечә кәрә ичләс кеңирир, мөссисә, сәна-јә башчыларыны дивара гыснајыр, ишә башламағы тәләб едирди-ләр. Һәр күн казармалара баш чәкиб, шәһәри казон кенералын көзү евләри, имарәтләри долаңырды. Бәјраглар күн-күндән артыр, шәһәрин ән уча јүксәклијиндә јелләнрди.

— Ахи, бу но гәдәр чәкчәкәч?

— Ән азы ғырх чыхынчајадәк. Һәр чүмә ахшам!

Чүмәахшамлары керидән-ирәлидән һечә горучмсу олан зирәһли машын Дағусту парк — Шәһидләр хијабаны истигамәтиндә бурул-ғана дүшүр, күтлө илә үзләширди. Телевизија гүлләсиндә, Доһиз-ғырағы буварда, кәмилләрдә, истраһәт күшәләриндә, бүтүн хәстә-ханаларда гара бәјраглар јола чыхыр, сәкиләрә баш әјир, матәм јерини илә өтән әһалинин јасыны тәзәләјирди.

Бу гәдәр гара парча һараданлы? Халгы јас ичиндә дәзкәһларә, буруғларә, нәглијјатә, әмәјә чыхармаг һөкүм илә диниң кенерал куја, бүтүн бу ғараматын банси төки гара бәјрагларә һиддәтлә-нрди.

Онуң көзү күрсүләри, мејданлары, шәһәрләри-кәндләри ал ган

ранкинда, гырмызы көрмөжө алуда иди. Гырмызы Hakimijjät, ағалыг, хошбахтыг тимсалы иди. Инди һәмнин гырмызы шуарлары, байраглары ондан гат-гат артыг гара байраглар өзөз өтмишди. Кенерал гысанчылыг ичиндә одланьдырды. Куя, бу гара байраглар онун севимли нишанәси, онун рәзми — гырмызы јелкәнләрини говуб чыхартмышды.

«Ахы, мән демидим. Ахы, мән ташырымшдым. Бу гәдәр гара һардан?»

Бакы дәли күләкли шәһәри, јағышы, гары чылғынды. Дәфидән бирчә күн сонра ачы, шиддәтли јағмур чырпылды. Бу күләкләр јүксәк биналарын башында гаралан парчалары гопарар, јағыш боран онларын гара бојасыны вуруб апарар, гырма тәки чырпан алачарно дешәрди назик јеләнләри, јајлыглары. Кенералын ағлына бу да кәлмишди. Она көрә дә, тәдбирли тәрәпниш, сырадан чыхан гара байрагларын өзәзинә јениләри кәлмәсин дөжә гара парча тәхри-баткна год кәмишди.

Кенералын һәмйри гәила јоргулмушду, сифәти гыпгырмызы иди. көзләрини әт басмышды. Елә бил Кремлин гырмызы көрпичиндән үјүнүб гатылмышды. Бәлкә, бир нечә ил бундан габаг Бақыда оларкәк, јејиб-индијини галгыгы чыкмышды үзүнә. Онда бој-бухунлу кенералы «давалы филмә» мәсләәтчи кими дө'вәт өтмидиләр; кәлмиш, бир нечә ај Бақыда јашамыш, алаһын вердјиндән үзүнә јәхшы бахмыш, һәр чүр гулуд көстәрмишдиләр. Ону да унутмушду; кечәләр јухусуна чызылтылы балыг ишшәләр јох... гаранлыг ичиндән гопан инилтиләр, гышгырыглар һарам гатырды. Кенералын јухусунда гара байраглар јелләнирди.

Бакы күләјини — хәзини өмүр боју унутмајачагды кенерал. Бу дәли рүзкар, һәтта јисгамәт верән олса, бөјүк бир ордуңун габагыны лазер пүскүртүшдән артыг сахларды. «Этот хәзри... — тәбиин, кенерал өз диләндә дүшүнүрдү — адымы пагонларынны гопары. Әјинилә кеймәни чыыр. Күлләбәтмәз јиләти аз галыр дәлсин». Амма гара матәм байраглары гопмудур. Оилары ким тикмиш, сәјсәз-һесабыз ејванларә, уча биналарын дамына, тахтапушларә ким билд өтмишди?

Күләк, јағыш Ијирми јанвар кечәсини мүдһиш изләрини солдурур, күчәләрин бөјүр-башында топанымш ығынтыны сөкүб дагылар, шәһәр үзәриндә, мәһләләрин башында гаралан парчалар чырпылар, дөјүнүр, алаһын чагырыб јалваран гары әлләр тәки әсирли. Зирәһли машыны көрүш шүһәсиндән салдатларын көзләри кәшиб кетдикләри хижабанлары, күчәләри, далдалары долаңыр, јүксәкдә гаралан дөрдүкүн парчаларә диклирди. Гара парчаларын о үзүндә көј ишарыр, сүзкүн ипәкләрин сәрт күләкләрә таб кәтирмәји һејрәт ојадырды.

Шәһәр гара кеймишди, адылар бөсүбүтүн гара либәсдә иди. Бу гәдәр гара палтар? Чәван-јашлы һәмисә сагал бұрахмышды, гап-гара сач-бирчәкләри төкүлүб, үзәрини бүрүмүшдү. Елә бу инсанларын өзүчә гара байрага чеврилишди. Јерјир, машындарын, танкларын өңүндән өтүр, Тифлис проспекти, «Мәтбуәт» күчәсиндә шығыян һәрби өглијятә күдүрдүләр. Көзләр гара, гашлар гара;

шәһәрин һәр тин, һәр даланында гәзәб сачан гара бәхышлар диклирди. Бу бәхышлар гүлләләрәкәни гара байраглардан гопмушду. Күләкләр, ачы јағышлар ејванлардан, дамлардан, биналарын үстүндәки уча дәмйр борулардан асылмыш, арамсыз чырпынан зориф түлләри солдурмазы?

Бакы өвләрини кәниш дамлары дәмйр милләр, борулардан гурашдырмыш сәјсәз-һесабыз антәнналарды; телевизја иншәләләр халчә бәнәјир. Чөнүб шәһәри, мүсәлман өвләрини үстү елә бил хәчпәрәст гәбирстанлыгыды. Көјләки коркаһлардә јатанларә санки торпагдә јер верилмомишди.

Бу идими кенералын ганыны гаралдан? Аләм гара кеймишди, бирчә тәәллиси варды онун. Гала тәки габарыб, јаслы шәһәрин диварларында доланан танкларын, ЗТР-ләрин бачасында дәмйр башыны чыхартмыш салдатлар, күчәләрдә топа-топа кәзинәи кешикчиләр гара кеймомишди. Онларын нә сир-сифәтиндә, нә көз-гашында гарадан әсәр-әләмәт јох иди.

Шәһәрә јиләләрин сәркәрдәләр күчәдә, өвләрин кандырлар, мәһләләрин дәмйр чопәрли һөјәтләриндә гадын-зәнан көрүрдүләр. Мүсәлман өвртәләрин һәмисә гара өрпәк ертмүшдү. Өрпәк алтдан гара сач-бирчәк сезилди. Ханымларын гара һөрүкләри белә еркәми ағармышды?

Јохса... Кечәләр автоматлар сәләнәр, вертолјотлар дамлардә долаңырды. Салдатлар чәдра-байрагларә атош ачыр, одлу күләләр матәм байрагларынны јандырар, диди парчалајырды. Бу атошн һарәјә сачылдыгыны әһали сөһәрләр антәјялды. Күләкләрини дөјүб солдурдуғу, јағышларынны хал салдыгы байраглардә Бакы аналарынны, бачыларын бир кечәдә бајазымш сач-бирчәји ејни әлә, һансы сәһрә сүләнмишди.

Күләк сәнкијир, јағыш арам олур, байраглар гуртулур, чөнүбүн чанды шуаларыјдә охшанырды.

Кефли салдатлар кечә әјләнчәдән галмырды; дамлардә чырпынан байраглар ишыглы күләләјә тутулуруду.

— һәр һалдә, мән анлајә биләдим. Бу гәдәр гара парча һарандыр?

Машында ики кенерал кедирди. Онларә бир «гара» да варды. Ондан сорушдулар.

— Евләрдән кәтирибләр, — деди јерли, өзүндән узаглашырды.

— Евләрдә бу гәдәр гара парча, ипәк, сәтин һараландыр?

Бу марағын архасында ағыр иттиһам дәјанмышды: «Ташырыг веришмиш! Мәтәми гуртармаг! Ишә бәшламаг! Гара байраглар нијә јығышылмыр! Јохса, сырадан чыханын јеринә јенисини асырлар! Буңча гара материал һарадан тапылар?» Јерли һакимјјәти һәрби назирә итаәтсизликдә тахсырландырачагды.

— һәзрәт кенерал! Байраглары гадынлар кәтирибләр.

— Анламадым. Гадыларын танкларын гаршысынә кәдјини билирки. Амма онларын байраг сачмағы тәәчүблүдур. Јохса, јенә тохунмарыг, гадина әл галдырмарыг дөјиб, онларын бојнуна атмаг итәјирсиниң?

— Һәгигәтән, беләдир. Шәһәрдә көрдүјүнүз байраглар бизим гадынлары баш өртүү, чадраларлар.

— Мәкәр чадра көтүрүлмәйб? Мәкәр јетмиш илдә Азәрбајҗан гадынлары гапалылыгдан чыкмајыб? Ахи, мән бу шәһәрдә јашамышам. Гызлар, гадынлар ачыг кәзир. Чадра һәр јердә авамлыгын, ачизлијин галыгы тәки јох едилмишдир. Бах, будур! Сизин өзүнүзүн учалтдығыныз «Азад гадын» һејқәли! — зирәһли маһын, космик көми токи учуш мејданчасинда диқалмиш, бу ан сәмаја милләнчәк абидиниң јахыллыгындан кечирди. «Низамиз» метро-сууну гарышында әскәрләрә ағаш ачылымшды, кеңерал ораја баш чәкмәја кедирди.

— Гочалар сахлајыблар. Хејр-шәрә чадра өртүрләр.

— Һи. Билirmiшләр башларына гәза кәлчәк.

— Болкә дә. «Чадра дала» дејиб, һалә ијирминчи илләрдә күтләси оларег чадралары атмышдылар. Көрүнүр, һамы јох. Саңдыгларда. бохчаларда чейиз тәки сахламышдылар.

— Чадралары ләгә етмиш һөкүмәтин нечә гәрнинә сонра төрәдә-чәји фачија ағламагдан өтүр. Матом чабрағы олсун дејо.

Бу, доғрудан, белә олмушду. Гирғынын ертәси АХЧ-нин матом шәһәсинә хејди гадын кәлимишди. Онлар гара чадралар көтирмишдиләр. Кәлишлик јадикары тикниш маһыларыны тој кејими јох, шәһидләрнин јасына ишләгдиләр: гара байраг, ағ көһән.

АТЫЛМЫШ БИЛЕТЛӘР

Назим гага ичтелефонла зәнк чалыб, мәнни отагына чағырды. О, мүссәсәмизин илк партија тәшкилаты катиби, мәнсә онун мүнәвини иңим.

— Кәл әлән! — кичикчә отагында тәк иди. Архам дивара, үзүм оид отурдум. Деди:

— Едлар, гардашым! Бүтүн коммунистләрә хәбәр еләјирсән. Сабаһ партија јыгынчагы кечирмәлијик. Тапшыр һамы партбилетини өзүлдә көтүрсүн.

— Баш үстә, тапшырарам... Анчаг, Назим гага, билмәк олармы нә мәсәләдир?

— Мүрачнәт гәбул едәчәјик!

Доғрусу, мән даһа самбаллы тәдбир көзләјирдим. Ики күндән бир мүрачнәт гәбул едирдик, нәтиҗәси һеч нә. Һамынын чаны богаза јыгынымшды, чавал коммунистләр зәңчир көмирирди. Дунән, срағакун нечәси отага долуб мәнни сыхылдырмишдылар. Бәс, «иңдә-рәләрлә, фабрик-заводларда партија билетләрини күтлөви атырлар. Биз һәзи көзләјирдик?»

— Назим гага! Мән өзүмә борч билирәм сизә чатдырым. Көнч коммунистләрдән бир нечәси мәнним јанымә кәлимишди. Онлар гәти билдирдиләр ки, партијадан чыкмаг иңијәтиндәдиләр. Тәләб етдиләр ки, ичләс чагыраг.

— Һә, елә о да вар. Она көрә да һамы билетләр кәлмәлидир.

— Һараја јыгынамалыјыг?

Мүссәсәмиз шәхәлијди, шәһәрин нечә јериндә шәһәмиз варды. Бәјүк тәдбиримиз олайда һамымыз јыгышыб, бирликдә кечирдик.

— Өз клубумузда олмаз, — дедим. — Бәјүрүмүздә комендантыг јерләшир. Салдатлар көрсәләр јыгышырыг, шүбһәләнәчәкләр. Февгәл'ада вәзијәтин тәләбләринә көрә һеч бир митинг, ичләс кечирмәлидир.

— Јер тапарыг.

— Назим гага, мән коммунист јолдашларымыза ичләсын һарада кечириләчәјини билдирмәлијәм.

— Көмакчи көтүр. Башлајын зәнкләмәја. Һамы кәлмәлидир... Әчләфлар әлләриндән кәләни еләдиләр. Халгы јаса багырдылар... Дунән вардымы дөфидо?

— Бәли, орада иңим. Јахшы ки, салдатларла тоғгушма олмады. Дубинјака галса иди, дөһнә ичәзә бермәзди.

— Халгдан ит токи горхурлар. Биз дә онлара өз гәтијәтимиңиз көстәрәрик. Тапшыр, мүтләг һамы, партија билетилә кәлсин.

Назим гагаја бәјүк етнимәдиз варди, аһма бир дә киришдим:

— Назим гага, сирр дедилсә, сөјләјин, нә мәсәләдир?

— Партија билетләрини тәһвил верәчәјик. Сән һеч кимә өзәлдән билдирмә. Ичимиздә һәр чүр тип вар. Үркүб гачан тапылар.

— Баш үстә, көзүм үстә. Һамынын кәлмәјиндән өтүр нә ләзим-са едәрик.

Бу, јағыш јох, гарды, гар олмалыјды. Адамнын үзүнү дидир, әтини кәсирди, сөпсөјүг, ити бир јағыш башламышды. Дедим: «Дәдә вәј! Бу һавада кәлчәкләрмиңи». Бизимкиләр әркәјүндү, хош һавада әринирдиләр јыгынчага, кәл көр, бу јығмурулда...

Сағ олсун кишләр! Мирас гојуб кәдидләр. Бақынын бан күчәсиндә учалан бу бина ешикдән баһанда көз охшайыр. Милчюну мулкунуң тикилдәји күчәнни кечмиш ады «Николајевски», биз гојан адеа «Коммунист» иди. Һаһпарам дашларын сир-сәфәтини сонралар бизим ишыг-газ-телефон во башга усталарымыз чил-чопур дәлиб деисәләр дә, мүлк әзәмәтин итирмәмишди. Һүндүр тарбанд пәнчәрәләр, уца палыд гапылар, дивар боју ојма нахыш во һәшијәләр... Ичәри кирчәк ики чәр мәрмәр пиллә галхырды, ондан о јанә мејданчадан кенши мәрмәр пилләкән башлајыр, ортада һачанларды. Бирн сағдан, бири солдан үст гата диқланрди. Шәһәримиңни, республикамыңни он умда мөчлисләри, бејнәхалг мәһијәтлән јығынчәглар әксәрән бурада кечириләрди. Инди, бизимкиләр бураны алмышдылар. Назим гага гүшу көзүндән вурмушду. Болкә, елә өм-күстәлә бирчә көрә бу тамашалы елдә јыгынчагда иштирак етмәк етәјилә говрулан, лакин ораја дүшә билмәјән бизим һәмкарлар һаманча арзуунуң пәһәјәт, һансы үздән олур-олсун баш тутмағындан јана бураја чан атачагдиләр.

Илк пилләләри галхыб, ајаг сахладым. Билмәдим сағдан галхым, јохса солдан. «Сағ», «сол» бурада сәмтлән артыг, снјәси мәннә көсб етмәкдә иди. Иши јолдашларым, әмөкдашлар сәјрәчә кәлмәкдә идиләр. Һалбуки мән, биз, Назим гага һамыдан илкин кәндәрда

көрүмөлүдүк. Ичарисында бир мөбдө рүһу долашан бу мүлк арты бизим ихтиярмызыда иди.

— Кал. Тез кал. Елдар! — Назим гага үст гатдан, мөрмөр сүрөһи үстдөн ашағы өңлиб мөнн өслөдү.

О, элинде сигарет дөһлиздө кезинир, ити, көскин давранышы, жеринилө һаманы дөһләйрди. Үгылыч токи огланды, назик, гыбраг. Дөһлиздө хөһи алам варды, ичаридан да һөһир колларди. Һамы колмәлијди, дунан бирчо-бирчо, кечәдөн кечинчәдөк нөһрө јамғыны, сөрәг чатдырмышдым. Кәһмәјөнлөр саттын төки даһгалана чагды.

Ајагалты көбәлөр сүпүрүлүк көтүрүлөс дө, дөһлизин кениш мејданында кезинир, ики бир-үч бир әһваллашыр, кимин кәлиб, кимин кечкидијини билмөкдөн өтүр вүрүхүрдүлат.

— Биз һәмишә кечкидири. Бизим төшкилат нәји көзләјиб индијәлөк? Халтын агыр күңүдә биз онукла һәмрәј олдугүмузу һамыдан габаг билдирмәлијдик. Милләт көзүнү зиялылара дикиб.

Салона баш вүрдүм. Кениш јығынчаг салонуун ора-бурасында үч-ләрдә топа гәдәһ-киши әлөһшмин, план-палтоларыны чыхарыб јан-жердә атымышдылар. Уча, кениш пәһчорөлөрдөн асылмын тор-балы һөрлөлөр саралмын, һис көкминди. Зүмрүдү һахышларла бәһ-һиниш гүббәвари таван да гаралмыш, зәриф бурма-ојмалар тутулмышыды. Бурада гәдәм мөһлисәләрин бөјәт һөһири, бир нимдәш һәзә, агырлыг сөһиләрди. Күрсү, маса јербөјәри. Рајәст мәсәсы үзәринә гырмазы өртүк чөкүлминди, микрофон да гојумлушду. Назим гага, иш биләнди.

Аһагыда гапы тәггәләдәјир, кәлән бу сәлә илә јухарыдакылары һәбәрлар едирди: «Мән кәлдим!». Сонра һилләкәһлары галхыр, араһла кенич гата јөнәтир, кимн сәг, кимн сол һиллөләрдә јығынчаг салону јерлөһөн мөртбөбә чатырды. Бурада бахышла, әлдә сәләм-сағалашыр, киминки киминлә тутурдуса гошалашыр, көтүр-гоја кечирдиләр.

Мәһним баштыча иһиш үзвәләримизин овгатыны өјрөнмөк вә дүјүг сәләмдә кимлә истәдијимиз сөмтө јөнәлтмөкдөн ибарәтди. Бу иһиш мәнә кимсә тапшырмамышды, амма јазымамыш гаһун вар. Назим гагаја мұәһиниләримин әһ өфәзд шөһтинин бунунла бағды олдугүну ләһ сифтәдөн, мұәһиниләк шәроғфин бојунма көтүрәндөн аһламышдым. Одур ки, комадан комаја, дәстәдән дәстәјә баш чөһир, сөз-сөһбәти иләјәйрди.

Ондан сөз ачымышдылар ки, республикада партбилети вермөк тәһһәббүсүнү биринчи ким башлајды, һарада?

— Сәһи! О, јарым милјон һисанын гаршысында, Азадлыг мејданында гырмазы партбилети чибиндән чыхартды. Деди ки, мән бурјаја јәһныз бир иһјәтлә кәлиһшөм. Сизин көзләриниз гаршысында бу мөһфир партијанын билетини јандырчағам!

— Ондан сора да башлады кәндләрдә, рајонларда билетләри аһмаг.

— Сәһи! Гәдәр дө аһан олмушду.

— Јох! Олмушду, ССРИ-нин башга јерләриндә. Биздө биринчә

Сәһи! атды. Доғрудур, јандырмады, амма билети көјә галдырыб, күтләһин көзү гаршысында парча-парча чырады.

— Онуң партијадан чоһдан сидги сиврилишиди.

— Елә дө дејилди тамамн. Елә һәмичә Сәһиг һеч олмаса он биринчи катиб һаггында мағалә, очерк јазыб. Хрушшовдан, Брежневдән гырх көрә јазыларында ситат котириб.

— Һамы елә иди. Партија да, ахы, белә әчләфлыг етмәмишиди. Бәс, әлијаһын әһалинин үстүнә көндөр танк-гоһуну. Әмр вар, денәһ бәс, кеч! Әз, төк, гана галтан елә динч халгы.

— Бу иш Али советин форманы илә баш вериб.

— Партијанын да. Али советин да башында о дүрүр. Һәр ики јүкскө вәзифәһи әһлиә кечирди ки, истәдијини јеритсин. Һөһм-дардыр.

— Горбачовун ичүзү Бақы һадисәләриндә олдугүичә ачылмамышды.

— Гатилдир!

— Онуң башчылыг етдији партијада галмаг чинајәтдир.

— Көрсөһн, бурда да һәмич мәсәләдир? Елдар, сән биләрсән...

— Вәллаһ, нө дејим, гардаш. Назим мұәһлиһ мөнә нечә деминди, мән дө сиз — коммунистләрә елә чатдырышам.

— Әкәр билетләри төһвил ирәһәһкәһ, онда көрөк һамы бир нө-фәр төки версин. Јохса, јарысы вериб, јарысы сахласа, иш кортлана-чаг. Көрәчөккән, јухарыдан дөһилөр ки, сывраларымыз тоһиләһнәр. Әһ коммунист партијада галәһләрдыр.

— Доғрудур. Һамы чыхмалыдыр. Ондан сонра дејә биләрик: даһа биздә бирчө коммунист дө јохдур. Һеч бир үзүв олмајан төшкилат кимә сөјкөһнәр? Демәли, төшкилат ләғв олмалыдыр.

— Әһ јахшысы булду ки, бүтүн республика партијадән чыхсын. Рајонлар, кәндлар, шәһәрләр партија билетләрини гәјтарсынлар. Креһм билсин, бизим республикада партија јохдур. Јохдур Азәрбајҗанда Коммунист Партијасы! Көрүм, сонин әһли даһа иһјәтлә көндәрдәһини биринчи катиб кимә башчылыг едәчөк, кимн төһсил едәчөк!

— Литва дүз еләди. Бразаускас деди, биз она көрә ајрыча партија јаратды ки, коммунистләр Коммунист Партијасындан күтләһи чыхардылар.

— Бәс Москва нејләди? Дәрһал Литвада Сов.ИКП нәздиндә компартија јаратды. Әкәһри дө руслар.

— Парчала, һөкм елә. Көһнә сөһләстдир, бәркә дүшән төки она әл атылар иһперја сәһибләри.

— Бир бах, Молдовада, Естонијада партбилет нә гајрыыр: «компакт јашадыгүмыз әразидә биз мухтарияјәт јарадачајыг. Естонија ССРИ тәркибиндән чыһса, биз чыһмајачајыг». Һәјәсызлыга баһ! «Јерсиз кәлди, јерли гач» — булду.

— Сол ијирми иләдә Балтик республикаларына о гәдәр рус ахыдыблар, иһди әһалинин гырх фаһзи руслардыр.

— Оранын парчаланмаг горхусу вар.

— О сарыдан биз јахшыјыг, руслар тәрәнһири.

— Гардаш, жашамаг эстөмүрөм сөңинлө. Эл чөк! Паһ атонна! Эши, бу жетмиш илдэ биз не күнө гоуб сөни партижан? Нэ өзү жашаја билир, нэ милләтлэри гојур, һәр кэс бачардыгы тэки жашасын.

— Бизим башлыча дәрдимиз Даглыг Гарабагдыр.
— Алтынчы маддэ лөгв едилсэ, бөлкэ асудлошәрик.
— Межрегионал дәстэ дагыдачаг партократияны!
— Оңларын сәси аздыр, чөми үч жүз элли һәфәрдир. Горбачови азы мөн үч жүзү сөс вәбир.

— Ичиндэ бизим мангуртлар олмагала!
— Мүсәлман республикаларынын һамысы онун сөзүнү дејир. Биз белэ эфәдик. Башымызы косонин ајагындан өпүрк.

— Литва нүмајиләси јакшы деди. Деди, кичик милләтләр Али советин ичләсләриндә, гурултайда иштирак этмәсә дә, олар. һәр һансы мәсәлә, йитта бирбаша онлара анд олан ишләр дә чохлағун сәјсиндә кеңирлир. Биз исе демократияға әвәзинә, бах, бу галыр. — баш бармагыны сохду икисинин арасына.

— Ону да күзәл деди. Деди ки, башымда бир сөз доланыр, ону сөјлөмәсәм дә, сиздән үзә истәјирәм.

— Демокдон ағырдыр!
— Прибалтикаја өһсөн!
— Оңлар ағыллыды, ыгзышмыр, емосияја ујмурлар. Күчлү монтигләри вар, конструктив данышырлар.

— Тәчрүбәләри вар. Руслар ораны тутунчајадәк өз дөвләтләри олуб, азәд јашајыблар. Демократиянын дадыны билдрләр. Авропады, сјјаси мәдәнијјат вар. Биздә исе, елдэ бишмәјиб, гоншудан кәлмәјиб. Оңлар ајрылачагалар. Дәрд бизим дәрдимиздир.

— Бизим депутатлары агзындан шорба төкүлүр. Амма, Литваны, Эстониянын нүмајиләси елэ ағыллы торлонор, ала тутарлы дөһилләр сөјлөјир. Лујјанов галыр мат. Елэ Горбачов да онларла бачармыр. Кетли Литваја, һәјә чатды эли. Узугара гајытды.

— Атамалы кәлди!

Рәнсимиз көрүнүр, јан гапыдан кирмишди. Назим гаға баяг ағыллы бир иш тутду. Күчәдән кириши бағлатды, ешикдән дигити чәлбә этмәсин, сәлдәтлар вурнухмасын. Бәс һарада сојунмушду үстүнү бөү? Күман, бу бинанын эел јиләторини отағларындан бириндә. Бөј-бухунулу рәнсимиз елэ бил матомә колмишди; әјиндә нимдән гәра кәстүмдү, бәдрәк кәјнәјини јахасы ачылды, дүймөләр ишәйрди. Галды, саныры әјилмиш һалда сүраһынни өнүңә топламиш чаванлара, әмәклашлара доғру јөнәлди. Елэ бил чамыра батмамаг үчүн аралыдан голуну узатды, бизимлэ ол тутду, дајанмадан өтәд. Ону баш киришин габагында Назим гаға гаршылады, әјјолу саламлашды, ичәри апарды.

Пилләләр, дөһилләр чаплайды, елдә отуранлар да сораг тутуб, ахшыб кәлдиләр.

— Назим гаға јеиндән гапыда көрүндү, бөј чәкиб дөһлизн һајлады: — Башлајырыг. Кечин ичәри, јолдашлар!

Һамы дөһилди, елэ бил нөјә кәлдиқлорини унутмундулар. Назим гаганын чағрышыны ешиткәдә аңладылар ки, иш керчәкләди.

Гапыдан кирон ичәри көз кәздирди, арајыб ахтарырдылар: филәкәс бурдадыр. О да кәлиб. һә, бу һеч он ичләсдән биринә бујурмазды... Гадын чохлау. Гадын һара, ај гардаш, партија һара. Отур евиндә, шилә-шорбадан бишир, балаларынын гарны дојсун.

Сојунур, өзләрини саймана салыр, һәм дә елэ бил һәр биришин ичи әсрди. Куја, киши-гадын һәрәсинин голтуғунда бир дараг патрон варды, ентјјатлы тәрпәндриләр.

Ешикдә сырсыра, бумундә јағшы, ичәридә һикаранлыгыды. Билмирдиләр, мүрачнәт охунчагады, јохса партија билетләрилә худә-һафизлошәкәдиләр. Чаңларына үштүмә дүшүмүшдү, куја буңларын да комендант әскәрләрн тәки әјинләриндә зирейли чанлыг варды; онуңа бурада сојунмаг, өтчәбала чыхачаг, һарадан бир күллә выјылдасә дәлиб кечәчокди.

Јухары, рәјәсәт мәсасы архасында икнәчә инсан көрүндү: Назим гаға вә Атамалы рәнсимиз. Даһа ашагы-јухары јохду. Балкә, өмүрдә илк дөфә иди, ашагы јухарыја һосәд апармыр, кимсәнин көнүлдән јүксәклик кечмирди.

Назим гаға ајағ галды, салона көз кәздирди. Дејәсән, адамларла палтарлары долашдырды; һәр бири үст-әјинни чыхармыш, бөјүр-баша атышды, отурачағлар долмуш, ара түнүкәләнмишди. Әксәријјат — «кворум» дүз косонин дејә Назим гаға, балкә хәз палталары, гундуз папағлары, ичли плашлары да сәјмәлјјәди.

— Тәшкилатымызын һесабында, јолдашлар, сәксән ики нәфәр коммунист дајаныр. Әли сәккиз нәфәр иштирак едир.

Јеримдән дилләндим:

— Кәлирләр дә! — сөзүмүн чаны олсун, һәр гапыдан икиси, үчү кирди.

— Јолдашлар, биз бураја олдуғча чинди бир мәрәм үчүн топлашымыш. Әслиндә, јығынчаг бизим коммунистләрин истәјилә чағрылымышдыр. Бурада он чинди гәрәрлар тобул етмәјә сәләһијјә-тимиз чатыр. Кворум вардыр.

— Вар!

— Әксәријјат көлмишди!

— Кәлмәјән өзүндән күссүн!

— Биз мүрачнәт һазырламышыг. Атамалы... — билмәди «јолдаш» дәсин, «бәј» сөјләсин. «Бөј» ады, доғрусы, һамыдан артыг Атамалы рәнсимизә јаршырды, ичәни, гәначачагы ишәнди, даврашында тәмкин, ағыл варды.

Онула бирликдә өлүмә кәдәрди. Овгатындакы соришлик-кәдәр һамымызы көврәлтмишди. Адәтән, белә јығынчағлара дешүдолу кәлиб, «филәкәсини шалварыны чыхардачам, көрәрсиниз!» дејән чылғынлар да јумналмышды; гурбанлыг гојун тәки јалманыр, бахшырдылар. Мәним, ичи өзүм гарышыг, һамымыза јазыгым кәлди.

Атамалы рәнсимиз мүрачнәти охуду. Илк кәлмәдән аңладыг ки, өзү јазмышды. Биз онун дилинчә дүңјаја үз тутмушуд. Әлжәнин Али мәчлисини Бақыда төрдәлимши ганлы точануә сјјаси гүјмәт вермәјә сәсләјирдик. Биз шәрт гојурдуғ: ја чинајәткарлар фашист едилмәли, ја да Азәрбајжан республикасы милли гырғынын партија

сијасати теки јеридилдији бир дөвләтин тәркибиндә гала билмәдди. Биз анд ичирдик. Биз шәһидләримизни руһу гаршысында дыз чөкүб, азадлыг, истиглалиттә, милли суверенлик бәјрагы галдырыдыг. Биз...

Дәрд чәкмәкдән јаныб көсөвү чыхмыш лабораторија мүдиримиз тәклиф көзләмәдән хитабәтә чап атды. Биринчи чыхышдан чох шеј асылы иди. О деди:

— Мурачнәт јакшыдыр. Јакшыдыр, јолдашлар. Бурада һәр мөтләб әјдән өз гәти јазылмышдыр. Елә бу шәкилдә кәндәрәк кетсин. Јол... Гардашлар! Еј мәним өвәдларым! Белә вәһшилик һәлә тарихлә көрүмәјиб. Бу, гырғындыр, әсл неносид будур. Милләттимизә гәсл едилмишдир. Бу чинајәти өлкәнин Али органы етмишдир. Онуң башында Горбачов дәјәнир. Партијаның да башчысы одур. Мән түңдүрүм белә партијаја! Халгым, милләтиңи гана гәлтан етмиш бир партијаја үз олмаг сатгылыгыдыр. Партбилетини вермәјән нақишдир!

«Тосугулу» дедијимиз спонсорумуз јухарыда көрүндү. Орадаң уча сөслә сөјләди ки, нидичә комиссија ајыраг, бирликдә кедәк. Мурачнәти чап етдикәр. Беш јүз нүсхә: бөтүн депутатлара, Али Советни бәтмәләринә, дүңја-бејнаһалг чөмүјәтләрә кәндәрәк. Јер-бөјрдән дилләндиләр: ләзимдир. Онда, деди, Атамалы да мәнимлә кетсин. Бирликдә бу ши баша чатдыраг. Атамалы рәисимиз билдирди ки, о, бурада галмалыдыр.

— Јакшы, бәс онда ким мәнимлә кетсин?..

О, үч достуну да өзү илә көтүрдү, илашынын әтәкләри топуғунда јәллә-јәллә гәпыдан чыхды.

Һә, бу јердәчә далағымыз санчды: «Бәс партбилет?» Һәриф арадан чыхды.

Адамларын ичинә долап шүбһәни бизим мүһәрибә ветераны јох етди:

— Мән, — деди, — партијаја 44-чү илдә, мүһәрибәдә кечмишәм... — иңиә 41-дә, 42-дә јох, гырх дөрдәдә — Фашистләрн төрәтдији чинајәтләри өз көзүмлә көрүшәм. Авропада нәләр сләјибләр, онун да шәһидијәм. Фашизмлә вирушмушуг, дүңја азад нәфәс алсын. Амма, јолдашлар, бу күн бизин өлкәдә совет гошунунун төрәтдији чинајәтләр фашистләрн алчаг әмәлләриндән гат-гат дөзүлмәздир. Мән... — әлини арамыла урәк сәмтә узатды, голтуг чибинләр партија билетини чыхартды, ичи-үч әддим атыб, һамынын көрәчәји төрдә билетни Назим гагаја верди, — белә партијадан иттина едирәм.

Назим гага еһтирамла онун узвүк әсигәсини алды, әзиләндији үчүн јох, гајтарылдығыннан јана, аз галды өлүб көзү үстүнә гојсун. Дурухду, салондакылар да чашдылар. Бәс ондан габагык — «вермәјән нақишдир!» — дедән чәчә? Одамы билетини верди? Бурасы гаранлыг галды. Лакин ишин кәдишинә әнқәл төрәнмәди. Төрәниш башлады. Ики јолла кәдирдик. Бир гисимиз хитабәтә галхыр, иштг дедир, нечәси бирбаша салондан рәјасәтә јүрүјүр, боју чатмадығыннан дартыныр, ајаглары учунда дикәлиб, партија билетини, јаздыгы әризә илә биркә Назим гагаја чатдырырды. Хитабәт

курсусу ордан ишләјирди, рәјасәт бурадан. Назим гага билетләри алыр, үстүнә бир әл чәкир, ачыб өчмәк көз јетирир, јаймаја лүкә-кабаб бүкүрмүш тәки, гызаран партбилети әризә варагына бүкүб үст-үстә јыгырды.

Бу гәршышларда, бир дә көрдүләр рәисин дәрд мүвини дәрдү да галхыб отурублар јухарыда. Һә, бу олмады. Јохса, кәләкбазлар бизи сынајырымшлар? Орадача сағдан, солдан гурамыш, әмәлчилә тохдамышдылар. Чамаат онлары күдмәјә үз гојду. Аз сонра анлашды, бабал јумаг јакшы дедилди. Гәһшәрдә, һамынычә көзү гаршысында гәләм, вараг көтүрдү, јазмаға башламшыдылар, јәгин партијадан харич олмаг әризәси.

Елә бундан фәрәһләмишдик ки, салонун биринчи, һүндүр, агыр гапысы еһмәлчә араланды. Бизим ата сајыб, баба јериндә билдиримиз, ән мөтәбәр коммунистимиз, асгаггаллар шурасынын сәдри кандара ајаг сахлады. Онсуз бир тәдбиримиз, бир тәнтәнимиз кечмәзди. Дагдан агыр киши өзүчә өз ајагы илә колмишди. Мән, допусу, оиа зәнк чалмаға, сорак чатдырмаға чурәт етмәздим. О, канларда ајағыны сүрдү, јухары галхсын, јохса... Һеч вахт ашағыла әјләшмәмишди. Јухары үз тутуб, Атамалы рәисимиз, Назим гынады.

— Белә тәдбириниз варды, мәнә нијә демәсиниз?

— Бујурун. Вағышлайын...

О, сәһнәјә галхан јыгчам пилләкана јөнәлди. О вахт иди ки, ичиндә елә бил сары сик кечирилмиш бизим һүгүг мәсләһәтчимиз кәчәк коммунистләрн ирадәсини јеринә јетирирди. Онун бир шиң јаманча һөјәчән төрәтди:

— ... Мән өзүмүн билетимлә јанашы дәдәмиңи дә партија гынаж-касыны кәтирмишәм.

Адо, ај гыршыман! Дәдән өчнүр боју партијаја хидмәт едиб, өмрү боју партијаның чәрәјини јејиб. Соһин һаггың чатырмы роһмәтлик коммунистин севимли әсигәсини кәтириб тәһвил версон? Өзү дә, ахы, коммунист өләндә онун билетни верилмәлијди?!

— Дәдәм...

Бу анда архадан Күлүзә ханымың чыр-чылғын сөдәсы учалды:

— Јолдашлар, мән бахырам, көрүрәм, бурада, бизим арамызда еләләри вар ки, көзләјир, билетни вермир, фондкпрлик едир. Ар олсун еләничәк коммунистләрә! Биз халгымыза гәсл етмиш бир партијаја гаршы ән кәскин еһтиразымызы билдирirik. Бу, бизим вәтәндашлыг борчумуз, инсанлыг чаргышымыздыр. Бу чаргыша гошулмајан, далдаланан кәсләр гејрәт, намуз өз шәрәфинә нечә сығындырар! Ган төкән бир партијаја үз олмаг хәјәтәдир. Нәји көзләјирсини?! — дејә һајгырды, бир дөврә фырланды, кимсонн бармагы илә нишан вермәгә дә, һорләнмәјилә дөрдә һәндәври галдырды.

— Дүз дејир Күлүзә ханым! Иңизүлүк вар. Еләси дә вар ки, башга тәшкилатда, илк тәшкилатда һесабадыр. Амма бураја кәлмишдир. Орада елә анладачар ки, билетини куја бурада вериб, бурада да өзүнү елә көстәрир ки, куја орада харич олмушдур, — буну мән дедим.

Күлүзәнин чаргышындан сонра ахышма башлады. Мәнсә еһиңә

вардым. Көрүм дөһлиздө нө вар, нө жох. Ичөрдөкилөрдөн икибир-үчбир чыхан олурду. Көрүм, онлар неча, билети вериб варыр, жоха өкүлмөк һанкиндөдирлөр. Чыхачыда Назим гагага көз жетирдим, агласын ки, иш далынчагам. Керду, кулүмсөди, элини гызарышкан китабчаларын үстүнө басып сыхды. Елө ондача гөлбим сыхылды: «Назим гаганын өзү нечө?»

Ешикдө, дөһлизда ичарини үз-астар чевирирдилөр. Кими мэрмэр сүраһыга сөжкөниб сигарет фыстырдыр, нечөси гол-бојун һөрлө-нирди.

— Бош әризә илә иш битмир. Билетләри вермөлидир чыхыш едөллөр.

— Еласи вар, әризә верир, билети вермир; кими дө билети верир? әризәни сахлајыр. Сонра да дејчөк билети үзвлүк һагыннан өтрү веришмөм.

— Мән, индичә ичәри кириб, Назимә төклиф верәчөм ки, бүтүн билетләр бурадача дивар собасына атылсын вә яндырылсын!

Мән баша салдым:

— Тәһвил верилмиш билетләр жыгынчагын протоколу илә район партија комитәсина чатдырылмалдыр.

— Фүзули районунда партбилетләри базар башында тонгал чатыб яндырыблар.

— Дүз еләмәјибләр.

— Чәлилабадда һамысыны бир хашага јыгыб, кәтириб верибләр. Мәркази комитәјө. Дејиблар, биздә даһа рајком јохдур, кәтиб көндөрмөјин.

— Шәки! Једди мин ики јүз коммунист чыхыб партијадан.

— Бу, Вәтәндаш мұһарибәси, Бөјүк Вәтан мұһарибәсиндә адамларын күтләви олараг коммунист партијасына кирмәси тәки бир-шидр.

— Интәһәси, тәрсина!

— Маһијјәтчә ејиндир. Неч нө дәјишмир, һәмничә адамларыг.

— Орасы сонра көрүнөчөк.

— Билет нәдир? Кагыз парчасы.

— Нө даншырсаи? Новруз мұәллим о билети баласындан артыг истәмирдисә, мөним көзүм чыхсын.

— Јенә дө бабага келән одур. Нәсон кечәл, Кечәл Нәсән!

— Jo-o-o-x!

— А гардаш, билирсаи, рајком кәтибләри нө сөјләјирмишләр? Дејибләр, ејби јохдур. Билет истомәјә кәлиб јалваранда, онлары партијага кечириндә алдыгымыздан икигат артыг алачајыг.

— Ај бәрәкаллаһ!

— Бу гәндән сонра бир кимсә јахын дүшмәз.

Дејиб-даншырдыг; бурадан ешик көрүнүрдү. Орада нө бағ верирди? «Јағырдымы? Атышма јохду ки? Салдатлар биздән шүб-һәләммәшидиләр ки?

Галмышдым ичәри илә ешијин арасында, бир чаным да Назим гага илә иди. Достум Үрфәт кәлди, баһыловлу:

— Шәһәрдә атышмадыр. Салјан казармасы әтрафында автоматлар курлајыр. Достума зәнк чалмышдым. Деди, дәстәјө гулаг вер-

Жөр, нө партапартдыр. Истәјим дејем елә биздә дө партапартдыр. Көрдүм, јох, орада эмәлличә кулајырлар, автоматларын шаггыт-тасы аз гала телефон дәстәјини партладырды. Саламат кедиб чыха билсәк евимизә, аллаһына шүкүр елә.

— Орада бизмикилөр дејүшүр. Салјан казармасындакы азәри әскәрләр үч күндүр ишгәлчы гошуна вурушур.

— Нә, бах, оғул она дејәрәм ки, бураданча бир дәстә бағлајыб, тәрпанак дүз ораја. Елдү вар, дөндү јохдур. Кедәк балаларымызы, гадасларымызы гуртараг лардан! — елә деди, чөндү салон сөмтә, ики аддым атды. Делим индичә гапыны чәкиб чумачаг салона, партијадан чыхмагда олар јарыкомунист јолдашларә үз тутуб багы-радик: «Галхын, гардашлар! Намымыз бирликдә кедирик әскәр балаларымызын көмөјинә. Бир шагыб гәндән горхан мұһәннәтдир».

Бу анда рәјәсәт сөмтдән гапы тәкәнала ачылды, Новруз мұәллим бусбүтүн ганы гара ешијә чыхды, кимсәнин үзүнә бахмадан јериди, пилләкана доғру, индичә ајағ сүрүшөчөк, мөрмәр дашларын үстүндә баш-ајаг келәчөкди. Сач-бирчөји авазымыш, рәнки бусбүтүн гачмышды, додағлары өдү токи иди, көзү мөни сечди, деди:

— Еллар, бала, паһағым, шарфым орада галды. Отурулғум јердә, табагдан икичии чәркә. Зөһмәт олмаса кет ону кәтир мана. — сонра да, ичәрини јаманлады:

— Бусбүтүн ријакарлыгдыр! Вәзифә давасыдыр. Дејирләр бәс, Совет һөкүмәти јухылар!..

Чан-башла Новруз асгагалымызын тапшырыгыны јеринә јетирмәјә кетдим. Ичәридә ара итмиш, мәзһөб гарышмышды. Партија јох иди, даһа партија интизамы дө јохду. Кими јериндән нитт сөјләјир, нечәси отурачакларын арасыла ирәли-кери вар-кәл еләјир, партијадан чыхмағ әризәләрини ушағларын тајырдыгы гуш тәки рәјәсәтә учурудулар.

Назим гағам ајағ үстә галмышды, баш верән гармагарышығы ајыгчасына изләјир, атылан билетләри, учан әризәләри кәјдә гапырды. Көзү мөни алды, ону төк гојмајыб, јүјүрдүм үстүнә.

Нәһајәт, Назим гага чәхнашмаја сон гојсун дејә күтләјә үз тутду:

— Нә...әрат! — ортадакы һәрф мөни дө чашдырырды: «з» деди, јохса «ш».

— Гардашлар! Даһа бизим партија тәшкилатымыз јохдур. Бу-рахылымыш... ДЫР! Битди һәрб, битди сәфәрбарлик. — Сонра да мөни јахана чөкди. — Еллар, гағаш, ал буңлары сахла сөјфдә. Сабаһ, бирикүн апарыб тәһвил верерик.

О, јајма-лүлө бағламасыны мөнә өтурдү. Әлләрим өсди.

— Назим гага, бир аз хатаыдыр. Итиб еләјөр.

— Итсин, чанын сағ олсун. Нә итәчөк?!

Үз гојдулар дағылшымағ. Дәстә илә чыхыр, һәр кәс өз тајынын тапыр, јиләшир, имләширдилағ. Әјни-башлы кишиләр галын пәлтә, дағыр папагад гов тәки јүңкул көрүнүрдүләр. Нәрчөнд, кәләндә елә бит ајағларындан күрә асылмышды. Мөрмөр пилләкана јөнәлир, ајағларынын алтына баха-баха сөдәф пилләләри сиир, әлләрини јелләдир, ешијә, күчөјә јолланырдылар.

Төлөм-төлөсик өтөнлөрүн арасындан нечеси мени жанлады: «Елдар, огул, меним билетимдө сон аяларын мөһүрү вурулмайбы. Ха-ниш едпрөм, билети төһвил вермаиши, ораја мөһүр басасан. Соңра шөрлөжөрлөр ки, бу елө автоматик чыхымышы». Догру сөз иди. Бир аярысы кедө-кедө килелдөирди: «Дүнөң дүз отуз манат үзүлкү наг-гы вермишөм. Балаларымын рузусу иди».

Күвөндийим дағлар, сана да гар жагамыш. Агламам истөйрдим. Ешикдө жағым чырпыр, шөһөри чөң-дуам бүрүүрдү. Күчөжө чыхан дөңүб, чыхдыгы бинаја бахырды. Бир дө тағбанд панчөрөлөрө, мөһкөм даш-дивара ишаро илө сөйлөди:

— Капиталист галыгы. Онлардан бу галыб, биз бичарөлөрдөн галан не?

Топөлөрүнө жағмур дөжө-дөжө, һәрө баш көтүрүб бир сөмтө га-чырды.

ВАГИЭ

Һамы кичик вагонлара жүклөмишиди. Устуачыг вагончуғлар ушаг дөмир јолундакы гатарлара бөзөйирди. Гатар мотороллөрө гошул-мушду. Јохуш күчөјлө үзүјухары галхамалығды. Мөн дөдим: — Га-тары мөн сүрөчөм. Мотороллөрдө әјлөшөдим вө ону төртөдөм. Јола гөмбөр дөшөмишиди, мотороллери вагонлары чөкмөжө күчү чат-мады. Мөн гатары сөкијө галдырыб, ора илө сүрмөжө чалышдым. Мотороллөр сөкијө атылды, вагончуғлар бири-биринө тохунду, релс-сиз күчөдө аз галды ашыны. Онда мөнө ачығландылар. Дөдилөр сөн сүрө билмирсөн. Дүш, гој башгасы сүрсүн...

Буңдан сонрасы... Ичөрнөшөрөдө, бир мөһлөдө, алт-үст узун еванларын олан сөдө идим. Тахта ејванда дајаныб, ашағыда нө баш вердијини излөйрдим. Һөјөтдө «УАЗ»лар, һөрби машиналар дајан-мышды. Мөңиллөрө сохулар, адамлары чыхары, машиналара мин-дириб апарыдылар. Буңлар кестәпо аскөрлөри, фрислөрдө. Алман дилиндө ғышгырыр, талана, галыплара чумур, јахалајыб, ешијө чө-кир, көнтејнерлөрө басыб, чөлд апарыдылар.

Мөн үстдө, ејванда дајаныб, эмәлијатын кедишино бахырдым. Көзлөјрдим, инди галхамачдылар јухары. Бизим отага чумача-лар. Бир мөн идим, бир гардашым. Гардашым отагда үзү дивара јатмышыди. Јатагы бөмбөјаз, үстүнө чөклини јорган солгунду, дивар дибиндө гојулмуш тахта үзү о јана үјүүрдү, көлкө тәки.

Күчө илө енишө ики киши дүшүрдү. Онлары таныдым. Учабој, көрүнүшлү адамдылар. Архајынча, өз арларында сөйбөтлөшөрөк кедир, көрүнүр, дөңиз ғырагына јолланыдылар. Дүшүндүм, ахы, буңлар тутғуја мөруз галмыш инсанлардан даһа артыг эмәллөрдө булунимушдулар. Бөс, нечө олду ки, онлара тохунмадылар?

Алт мөңилдөн бир адам чығартдылар. Бу, сары дүймөлөрү ачыг-узун шинелли, јашлы һөрби хидәмәтчи иди; милис рөңсидө дө бөң-зәди. Голларыны бурараг, ешијө чөклилөр. Гарабөңизди, быгы вар-

ды, бөлкө азәрбајчанлыды. Фуражкасыны нечө кәлди басмышы-лар башына. Голтуғундан галдырыб, ајагы јөрө дөјмөдөн миндирди-лөр астанадача сахланмыш машина,

Һө, инди галырдыг биз. Гардашым әһөңкли, јалын отагда үзү дивара јуумагда иди; отагда көһнө бир миз, диварда тутғун шөкли, онун јатдыгы тахт. Һөјөтдөн гојулмуш ағач пилләкәна бир нечө салдат јөнөлдө. Пилләкан ортада бир нечө јөрө ајрылыр, енисз, дар һардиван бизим ејвана дикланирди. Бу дафө алманлар бизе гал-хырдылар. Орада, Һөјөтдә тутғун давам едир, јашыл дөбилгәли, дө-мирғундаг автоматлы, чөкмөлөрү маһмызлы фрислөр иши баша чатдырдылар.

Дөрд-бөшт фритс бизим пилләканла дырманмагда иди. «Гој, галх-сыллар. Көрөк нечө олачар».

Онлар ејвана чыхдылар. Бири-биринин ардынча бөјрүмдөн өт-дүлөр, мөнө тохунмадылар. Бирбаша ораја, гардашым јатан отага јөнөлдилөр. Дүндүз көлмишдилөр, ұваны билирмишлөр. Назик, ағ гапыны ачыб, бири-биринин ардынча отага кирдилөр. Устуғ төрлө-ниб, сөслөрүни чыхармадылар. Јатмыш инсаны ојатмаг истәмөјиб, онун чарпајысы өнүндө димөзчө дајандылар.

О, арама дивардан ајрылыб, бөри дөңдү. Сопсолғунду, үзүндө бирчө килә ган галхамышды, гашлары сезилмирдө, көзлөри ишыг-сызды. Ачыг башында бир әлчим ағаппаг сач дөңүб галмышды. Бир ан бахышдылар. Дөрһал таныдылар. Нө исө сөйлөјиб, көлдиклөрү тәки бири-биринин ардынча дөңүб чыхдылар. Чөлд пилләканлары еидилөр.

Ашағыда бир гара «БМВ» көрүндү. Дөңүб Һөјөтө галхды, пил-ләканын јахынында сахлады. Онун алачг гапышындан бир кенерал чыхды. Гамәтини дүзәлтди, эмәлијатын кедишино өтөрчө көз го-јуб, јөнөлдө бизим пилләкәна. Ардынча ики кешикчи кәлирди. Ке-нерал сарымтыл плаш кејмишиди, чинилериндө ғызыл-сүмбүл па-гонлары варды. Тирмөздөн тохунмуш енисз пагонлар жүксөк рүтбәли вермакт забитлөрино верилдири.

Мөн јөңө дө тахта ејванда дајаныб, һүндүрдөн ашағыны, совуш-магда олан тутғуну сөјр етмөкдө идим. Кенерал көһнө тахта пиллә-канла галхыр, көзүнү ајаг-басдыгы пилләдөн ајырмаыр, сураһыдан да јалышмырады.

О, ејвана галхды. Ағбөңиз, синли адамды. Көдөрли бахышла мөнө салам верди. Гара әлчөкли элини узатды, гапыны астача бас-ды. Башыны әјиб, еһмаллыгла отага кирди.

О, дивар дибиндө гојулмуш тахта јахынлашды. Үзү дивара јат-мыш инсан бу көлишдөн дјууг дүшүбмүчү. Бу дафө јатағандан ди-кәлдди. Чөһрасиндә күлүш сезилди. Кенерал онун јатагына әјилди, голларыны онун бојнуна долады, өүшүдүлар. Соңра кенерал диклә-ди. Неч данышмадылар. О бир руллу, фөзадан енишиди. Көзлөри дөлғынчысына бахды. Чотмасында ики-үч ғырыб бүкүлдү, додагы-ны сыхды. Бу, кенерала ишарө иди: «Белә ләзымдыр. Әһсөн!»

Соңра кенерал тәэзим етди, чөнүб галыја кетди. Кәндарда бир нечө әскәр көрүндү. Кенерала јөл вериб, котирдикләри гутулары, пешкәшләри отага дашыдылар, пәнчәрө габагына, масанын үстүнө

гождулар. Агыр чөкмөлөрүн таппытасы ешидилмэдөн дүшүб кетдилар.

Онлар чөккүлөндөн сонра мэн гардашма жахнылашдым. Сорунду ондан ки, није данышмады, керералла бир кэлме кэмэди. О, солгунча күлүмсөди, сөйлөди: «Онларла данышмаг лазым дейли. Онларла садэча белэ — чатмасы жыгылды, додагалары сыхылды — «Белэ лазымдыр. Эһсон!» Бу, кифајетдир».

Чөндү, үзү дивара ујуду.

ТАЛАН

Шөһөрдө талан башламышды. Бу ишэ гошулан башлычасы «жерпаалар»ды, Ермөнистандан көчүрүлүшү азербайжанлылары Азербайжандагы азербайжанлылар бөлө адландырылды. Көчкүнлөр төкүлүмшдү Бакынын күчөлөрүнө. Бир-бирини сораглајыр, ев ахтарыр, таныр, дөјишир. Алатавада, Хуторда, «Воровски»дө мөксунлашырдылар. Баш көтүрүб шөһөрдөн кетмиш ермөнилөрүн мөзнилөрүнн көчкүнлөр тутмага иди. Москваја, Ленинградда, Красноводека, Ставропола, Сочија, Кырма, Русиянын ојалөтлөрүнө үз тутмуш ермөнилөрүн жахшы мүлклери галмышды, чоху елэчө гурулду гојуб арадан чыхмыш, бакылы гошшуја, үрөји гызыан доста тапшырмышды ев-ешијини. Көчкүнлөр ермөни үнванларыны дүндүз өјрөнөр, кечэ-күндүз дэстө-дэстө кэлиб, орадача јерлашир, тезчөнөк ев адларыны јазыб дивара, киришэ, һөјөт гапысына јашышдырырдылар, басгынчылар, таланчылар онлары ермөнилөрлө чашдырмасын.

Чохусу Ермөнистандакы дэдэ-баба јурдундан бирчө бохча илэ чыхмышды. Көјчэдэ, Басаркечердэ, Гафанда, Меһридо, Корус кэндлөриндэ абад өвлөри, мал-мүлк, сүрү-сүрү гојун-давар галмыш, чаңларыны гуртармышдылар. Јурд-јувасы дағдымыш гушлар токни шөһөр арасында перикмини һалда доланыр, сыгымага күш, черэк газанмага бир иш-күч арајырдылар. Орада онлары дөјүб сөјмүш, алчалтымыш, галын-гызыларын башына ојун котирмишдилер. Кэлиб бурада, догма Азербайжанын пајтахтында көрмүшдүлөр ки, ермөнилөр арын-архажын јашамагда, кен-бол доланмагладырлар. Гэлби изтирабадан гаң-гаң, шаң-шаң олмуш дилэркиилэр бэс бу ситэмэ нечэ дөзөјдилэр? Ермөни ахтарырдылар, шөһөринн бир күчасиндэ, вагазала, аеропортада ермөни көрдүлөрми, «гисас» дейиб үстүнү көрер, ајаг алтына салыб тэпиклэјир, өлүчө вурур, һајиф чыхырдылар...

Көндөдөн бөјүк шөһөрө дүшүшкө көчкүнлөр бамбашга бир шөрантлэ үзлөтмишдилер. Өмрү боју мал-һејван бэслөмиш, өрүш-өрөндө чалымышкы өмөкчи инсан инди дөрд дивар арасында чырпынмагда инди. Аваданлыг гајгасы чокир, элэ кечондон дөшүрүрдүлөр. Гаши-гошунда, радд олуб кетмиш Бакы ермөнилөрүнн монзилди, мүлкүндө нэ галмышдиса, јарајаны-јарамасы көтүрүрдүлөр. Милис ишчилери, комендантлыгдан галмыш салдатлар шөһөрдө баш ве-

рөн талан мөзэрсинэ тамаша едир, һэлэ десөн, өвлөри дэ ширни-кирдилер.

— Гардаш, «јеразлары» гынамады дейли. Ики јүз элли мнн азербайжаныны ата-баба јурдундан дилэркин салыб ермөни. Бэс, о, дөзөрми кэлиб көрсүн ермөни онун пајтахтында, Азербайжанда раһатча нэфэс алыр? Көчкүнлөр аилмаг лазымдыр.

— А киши, ағ еләјирлөр. Једдинчи мөртбөдөн фагыр бир гадыны көтүрүб атдылар. Онун нэ тахсыры варды?

— Тахсыры одур ки, үч күн габаг кэлиб тэпиниблэр: чых кет. Кетмэсөн, пис олачаг. Кэлиб көрүблэр, јенэдэчэ отуруб, кешик чөкир. Онларын башына ермөни сагаллылары, о ојуну кэтириб, аллаһ көтүрмэз. Нэ елэсэлэр, һагдыр.

— Ермөнилэр сыртгылды. Көрөк өвлөри гана идилер: сөн мөним милэтимини гышын күнүндэ эсир-јесир еләјиб чөллөрө салмысан. Бу гисас јердэ галмајачаг.

— Келэн дэ мөрдимазара ләһөт јагдырыр, калэн дэ Ермөнилэр өвлөри еләди. Өвлөри башлады, алтыны дэ чөкөчкөлөр.

— Сохум онларын бојуну јерэ. Күл кими јашајырдылар. Одур, төкүлүблэр Русиянын гапыларына...

— Сифтэ онлар башлады.

— Көрөк көмөјэ иди бизимкилер, — деди «фургон» москвичли мүэллин. Машыны аралыда сахтајыб, «Нигилаб» күчөсиндэ, беш-мөртбө панел евин дөврөсиндэки дашымаја тамана едирди. Ораја хејли јолдан өтөн, бекар топланмышында, «јеразалар»ын таланчылыгына ровач веридилер. һөм дэ, астадапча гынајырдылар. Ешитсэ идилер, буңларын да ашынын сујуну верөрдилер, чыртма вурсан, ган дамарды. Белэ һаллар олмуш, кэлэлэрлэ јерликлөрүн арасында өчөшмэ, чөкишмэ баш вермишди.

— Ермөнилэр Вақыдакы мүлклөрүнн бир-эки сырыјыб бизим мүселмана, пулларыны да нағ алыб, чыбилоду кедирлөр.

— Һэлэ десөн, дөвлөт өвлөрүни, ЖЕК мөзиллөрүнн дэ сагырлар. Фырылдагчы шөјдилер, һәр чүр кэлэк гурулду. Сахта көбин...

— Онлара үстэлик көчүрмэ пулу да верирлөр, бизим республиканын бүдчөсиндөн.

— Амма бизим јазыглар орадан, Ермөнистандан бирчө кибрит чөпү дэ көтүрэ билмэјиблэр.

— Аман вермөјиб эчлафлар!

— Гој алсынар пајларыны!

Панел евин мөзиллери исэ сөкүлүб төкүлүрдү һөјэтэ.

«Фургоилу» мүэллин гајтдыз кери. Минди машына, чыхыб кэлди евинэ. Орада гарышмаммышды, елдэ ачылды:

— Талан бүрүлүб шөһөри! Дағдыдилер, апарырлар. Ол вуруб, јандырдылар. Хуторда, «Воровски»дэ алан ким, дашыјан ким, Машыла бүтүн доланмышам. Бахмышам, көрүм по гајырдылар. Эшин, узун ишди.

— Јахшы еләјирлөр! — деди автотрансда ишлэјөн оғлу: јатыб дурмушду, икинчи нөвбөјэ кедөчөкди. — Бэс онлар еләјөндэ, билмирдилер бунун бурасы да вар.

— Эч-чаб еләйрләр! — деди арвады, — онлар зүлм еләйб бизимкиләр. Инди дажансылар габагында. Лап эчөб еләйрләр.

— Елэсинләр е. нэ дейрлэм. Амма гоча гары, ажаг үстө күчлэ дажан бир агбирчөк до үчүнчө мортөбөдөн бош шүшөлэри дүшүрүб апарыр. Дейрлэм. ај хала, нејртсән онлары. Дейр, апарыб гөһил верөчөм. Бу, олмалды.

— Бизим паркын архасындакы евләрэ до чуммушдулар, дүнөн. Эшигэ телевизор апарды бири, рэнкли.

— Киши өз телевизорларына көз гојду, ишләмпрди. Тезчөнөк дашынды:

— Кисиф малды, ондан хейир кәлмәз.

— Калды, кәлмәди, гој анарсыңлар. Бакынын газанчы илө алыб ону ермәни. һалаалдыр. һэлэ нэ гәдөр дөвләт евини ганунсуз сатыблар.

— Көрөк алмаја иди бизимкиләр.

— «Деразлар» елэсини кечә-күндүз ахтарырлар. Ким пул вериб ермәшијо! Дәрисинә саман төләчөкләр.

— Бос евләри алмыр? Сатылан мәнзилләрин чохуну онлар евләри алыблар, дәјишиблар.

— Онлар ашагы гижмәтө алыр. Горхурлар онлардан. Алмаса бизимкиләр, гојуб кедәсидирләр. Чатачаг бизим евсизләрэ.

— Ким евсиздир, гој о алсын. Орада ев-ешијиндән чыхарылмыш јурдулар гој алсын, — деди арвад.

Кетһакетдә оглан дилләнди:

— Кешләдә, кетдијиндән үч күн сонра ермәни еви елә партлајыб, јаныб күл олуб. Эчлафлар газы ачыг гојур, канализасјаја барыт басыб, партладычы јерләшдирир... Көрөк, диб-дәһнәдән јохлансын.

— О-о-о-о, онлары көрүм, партам-партам дидисилләр.

Киришдә сәс-сәдә гонду.

— Бу нэ һәнкамәдир, — арвад кириш гапысыны ачачыг аралајыб, башыны блока чыхартды. — Дејсән, онларланды.

Киши агрынараг дивандан галхды:

— Чашыб бизим үстүмүзә кәләрләр, һа.

— Јох, дејсән, Көһәри диндирирләр, — астанданча кишијә аңлатты. Киши чөкәләји тахды ајагына.

Киришин агзында ики оглан дажанмышды, бир бапгасы да Көһәри ичәрдән ешијә чыхарыды. Көһәр дил төкүрдү ки, о, ермәни дејил. Онуң рафигәси дә огланлары инандырмага чалышырды ки, Көһәр ермәни дејил. Бу јердә бир борк шапылыты гонду. Огланлардан бири азербәјчанлы гыза сөрт бир силлә чөкди:

— Сән она гаһмарлыг едирсән?!

— Бу күн рәдә олмасан, сабаһ мејидин чыхачаг бу гапидан! — дејиб кетдиләр.

Гызын әли үзүндә галды, көзләриндән јаш киләләнди. Огланлары ардинча һөдәләди: «Танапчәг сизг. Гој кәсин гардашыңар. Сонра гошшу мүәллимо бахыб ачы-ачы килејәнди:

— Көрүрсүңүз бири дөјүрләр, тамаша едирсиниз.

— А-а-а, вәллаһ мән көрмөдим.

— Нечә көрмәдиниз? Силләнин сәсини ешитмәдиниз?

— Јох.

Үз чевириб кирдиләр отага. Гапы-гапыја мүәллимкиллә јашарды Көһәр. Азербәјчанлыја әрә кетмиш, бошанмыш, фамилијасыны сахламышды. Изинә дүшүб кәлмишдиләр. Бу сајаг, аилә тәркибинә, ушаглара көрә келә билмәјиб галанлар варды. Еләси дә варды, кетмәјә һеч бир јери јохду.

— Биз нејләрәк? Дедиләр чых кет, кетсин. Сабаһ кәлиб мејитини сүрүсаләр, мән чаваб верөчөм?

Арвад гошшу сарыдан тутулду, нә елә, нә белә:

— Бахсын дә. Башы саламат гәлә биләчөкмиң?

— Јахшыча дүзәлтдиләр евләрини «јерәз»ләр. Ев алдылар нә гәдөр. Инди дә мүфчә мебел, аваданлыг, телевизор, сојудузу, газ пиләтәси, кәбә, килим, зилли. Ермәниләрин эчөб фираванлыгы вармыш.

— А, шөһәр онларын әлиндә иди. Биринин он јердә мәнзиле варды. Бири он беш отаг верирди бизимкиләрә кирајәјә. һала билмәк олмәз, гајыдачаглар. Елә үз көрүмшә мән онларда. Әл чәк-мәзләр.

— Чөтин. Бундан сонра онларың Бакыја кәлмәји кетди Нһуһ! гајытмагына.

— Онлара еләчә Нһүһ гәним олсун. Өзләрини дә авара еләдиләр, бизи дә. һала көрөк бунуң ахыры нечә битчөк. Кедиб, кетдикләри јерләрдә динч отурачагларымы бу зијанхорлар. Олур, Москва һај салыб ки, Бакыда гирырлар, чатырлар. Талан едирләр. Бос бизи о күнә саландә, гызларымызын габагында ермәни дыгалары лүт сојунуб... ајыбларыны көстөрәндә, онлары хочид едәндә, автобуслары сахлајыб, башларына јүз тәңгир кәтирәндә, онда һарда иди сәнин Москван?! — деди арвад, — чанлары чыхсын. Нә төкәрсән ашына, о да чыхар гашыгына. Кен газ, дәрин газ, өзүнчә дүшөчөксән гујунуң динбинә.

— Јахшы, јахшы, арвад, гызышма. Бир стоқан чај кәтир көрүм мәнә. Лап гәним гаралды.

Кишинин гап гаралмагы төкчә шөһәр күчләриндә үлөшдији танападан дејилди. Буиларың да гајысы варды. Анлә артымшыди, мәнзил чатышмырды. Бөјүк огулуң бир илди салондирмишиди, бир севимли нәволори дә варды. Нәвә дүңјаның дәрдини унутлаурмушду буллара. Амма ушаг бир јашына чатымшыди, һала имләкәмирди, һарада имләксән, јер вар? Рајон мәнзил идарәси онлара вағзал јахындыгында бир отаг вермишиди. Ора чыхыб кетмиңи бир јәһудинин еви иди, һамамы јох, туалети шарикли. Әл кәздирмиңи, сувамшы, дөшмә-таваны баркитмиңдиләр. Апарыб ораја бир јорған-дөшөк дә гојмушдулар. Кичик оғлуң ишдән дөһәндә, кедиб орада кечәләјирди. Һәмин мәнзилниң гоңшулуғуңда бир отаг да бошалмышды. Ермәни кетмиңи, мәнзил идарәсиндән вәд вермиңдиләр, әкәр ермәни гајытмаса ораны да гатарсыңың мәнзилиниз; дүшүрдү адамбашы. Арада бирчә диварды, ону көтүр, олурду бүтөвчә, кәсин. Кишинин гапы она көрә гаралмышды ки, бир дә «көрдүн «је-

разлардан бири сораг тутду, кетди мөһин о ток отагы тутду. Нә дөжөккөн? Ермәни мәнзилләринини һалачча вәрәсәи онларды.

Амма бундан көдәрләнемә дәрјердим? Онда ки, бир кеча Бақы автомат, топ атәшләриндән ләзәлҗә кәлтмиш, танклар нечә киришдөг шәһәрә шығымыш, әзиз төкмүшүдәр, инсаны дә евләри дә. Кечәләр атәш алтында ятмыш, сөһөрләр танк нәрилитисиндән ојанмышдылар. Әлбәттә, белә һалда бир отағны, мәнзил даркешлијинини дәрјин чөкмәжә дәрјәдди.

Буилары, һалә итсиси сојумамыш дөјүш-басгынлары хатырлајыб, киши өзүнә тәсәлли верди, деди:

— Ермәниләри һаффыны алдылар. Кәләг гошунун ичиндә ермәни олуб. Таныйрлар. Бири данышырды ки, танкы бачасыдан бир ермәни башыны чыхарыб ғышгырымыш: «Алын пәјнынызы!» Биринә ијјирми күллә вурублар. Белә гәддарлығы ачгаг ичини кин дидән гәддәр ермәниләр еләјәрди.

— Јазову көрүм көзүңә бир күллә јох, јүз күллә дәрјин. Бәс адам белә алчағлыг тәрәдәди. Бәс, билмирсөн ермәни азербәјҗанлынын һанына јерикләјир? Онлар дә гатыб гошуна кәтирирсөн. Өзүн ғырысан, она дә ғыргыдан пешкәш вәрисән, ај өмүрүн кәсилсән сонин! Ону тапшырмашам Сејидин чәддинә. Дәјан, көр ахыры нечә олачак.

Ертәси күн киши ево бир өзкә сорагла кәлди:

— Балам, инди дә салдатлар башлајыблар. Шәһәрдә сојгунчулудгур. Салдатлар сохулу дүкәиләра, мағазалара. Нә кечди әлләринә, пул-зад вәрмәдән јығышдырыб кедирләр.

Оғлу дә ахшам онун сөјләдијини үстүн дүзәлтди:

— Күчәдә ғызы-гадыны сахлајыб салдатлар. Куја сүмкасыны јокләјир. Нәји вармышса, пул, үзүк әлиндән алыб бураһыблар.

— Кијир дүкәна. Дејир, бураны ағасы бизик. Гол-гол колбаса, консерв, чөрәк, јағ-пендир, нә кәлди, долдуруб торбаларына чыхарлар.

— Ај онлары көрүм елә ачынданча көпсүнләр. Бәс, дүкән-базар јијәси дилләнмир?

— Дејир, дөвләт мәнәм. Ики күндүр, базара нечә нә чыхартмыр сатан. Чумублар, ит ола, әпкәк ола. Мандаринни, апелсинни, алма-армудун сөмәлисини јығышдырыб, кәндчи-күндчүнү автоматла һәдәләјиб, апарыблар јазықларын малыны. Нә, дин! Чевириб автоматы, күлләни долдурсун гарнува. Ким чаваб вәрәчәк, һарај һара чатачак. Тамам өзбашыналыгы.

— Онлары көрүм өмүрләри кәсилсин. Ғырдылар, үрәкләри сојумды. Ја һәзрәт Аббас, онлары тапшырмашам Сејидин чәддинә. Сән бах. Көр онларын ахырыны. Кетмәз белә. Онда дә тапшырдым онлары Сејидин чәддинә. Бир кечә сөһәрчәг јатмадым, аллаһа јалвардым. Вер, дедиң бу ермәниләри чөзәсини. Көрдүн, сөһәри күн бир елә диван еләди, Спитак, Ленинкәан, Ермәнистанын јарысы алт-өст оладу. Инди дә...

Елә бурадача киши бир әһваләт данышди. Профилакторјадан кәлирмиш. Јолда аз галыб күлләјә тугулсун. Машын азачыг бүд-

рәјиб, орадача салдатлар чөвүб, дөндәрибләр автоматлары она сары.

— Дүкәндән чыхардылар. Әлләри, голтуғлары долу. Автомат јаддан чыкмышды. Бирдән девикдиләр. Куја мән онлара бир хәтәр јетирмәк истәјирдим. Нә борчума галыб онларла мәнни, өзүмү ганхатаја салыб, һавајҗача өлүмә кирәм.

— Бирини лап ачыгча көрүблар, ермәнини, — деди оғлу. — Кәлиб, дөрдүнчү микрорајонда, бешмәртәбәни габағында бир БТР дајаныб. Ичиндән ики салдат бир забит дүшүб, үчү дә силәһи-автоматлы. Забит бүтүн мөһләјә үз тутуб ғышырыб: «Мән ермәнијәм. Кәлмишәм. Кимин һүпәри вәр, дурсун габаға». Сонра дә автоматла чумуб үчүнчү мәртәбәјә. Дејиб мәнни мәнзилни вәр бурда. Көрүм орада ким јашајир. Инди мән онун дәрсини сизин көзүңизүн габағында вәрәчәм. Јахшы ки, ораја көчән јохмуш. Орадән автоматы јелләдиб, чағырыб: «Һејф, — дејиб, — Мән сизә көстәрәчәм». Рус салдатлары илә миниб ЗТР-ә, сүрүб кедибләр.

— Көрүрсин буиларын һәјәсызлығны!

— Најир мүәллим дә бир гошәк сөһбәт данышды.

— О нәдир? — сорунду арвад.

— Дејирәм. Кәлиб јенә бир ермәни, ики рус забитлә. «Ингилаб-да».

Быхыб, евини тутублар, ичини дә сојублар. Сорунуб, өјрәниб, дејибләр дөшәји гошшудақы «јераз» арвад апарды. Биротағлы мәнзил и тутубмуш «јераз» арвад, биринчи мәртәбәдә, алта. Етин онун гапысына. Зәнки басыб, чағырыб. Сорунуб, орадән јорган-дөшәк көтүрүшәм. Дејиб көтүрүшәм. Дејиб инјә, дејиб, јатмаға јатағым јохду. һамысы галыб Ләмбәлидә. Сәнин сағгаллыларынын иштија-рында. Дејиб, сән о дөшәкләри вәр мана, ал, бу дә сонинчүн јатаг, аваданлыг хәрчи. Чыхарыб пул вәриб. Арвад көзүнә дөнүм, чөкиб тәзәчә отурушмуш јүкдән ики дөшәји, салыб јерә. Ермәни лејтенант дөшәкләри чыхарыб һәјәтә. Орадача чөкиб бычагы, чырыб төкүб дөшәји ортасындан. Нә-ә-ә?! Демә, нәји вармышса, ғызыл, брилант, орада имини. Көтүрүб миниб машина, тәрпәниб шад-шалајын арадан чыхыблар.

Киши буну дедиңни көрүшүб, арвад: «Ај аман!» ғышырыб, өзүчү атды јатаг отағына. Орада кәлин динчәләрди, ики көрпәсилә.

— Киши, додәвүп еви јыкылмасын!

— Нә олуб, нолду, нолду?

— Дур, галх. Тез ол, машыны ишә сал!

— Нә олуб ахы, сана? Нә олду?

— Јубаима! Нәјин варды, орада. Бүтүн, һамысы, нә вардыса!

— Бир тохта. Баша сал көрүм мәнни, нә баш вәриб?

— Бүтүн мәнникләр, колниникләр, гојмушдам, көј миләмил дөшәји ичини, тикнишәм астар!

Һә, архасыны сөјләмәжә һачәт јох инди. Мәнни дөшәји бу киши өзчә «фургонуда» апармыш, гојмушду һаманча тәзә алдығлары мәнзилә.

— Мән јатан дөшәк а!

— Бәли, — дејиб арвад ев халатынын үстдән палтосуну әјиннә

дартышдырды, башыны элинэ кечэнлэ өртүб чыхты. Киши дэ ар-дылча.

Күчөдө, тиндэ, даландан салдатлар долашыр, магазалара кириб-чыгырдылар. Көкөлмишдилэр, көзлэри ойнайырды. Киши, машыны еңиңгиталса сүрүр, дөрд жаны күдүрдү. Арпад арха отурачагада иди, киши ошун экинчи эл бойда күзүкүдө көрүрдү. Арвадын бот-бонизи галамышыды, дуа едир, жалварыр. Сејид чөддини чагырырды.

— Тез ол, тез ол. Таж мөңдө чэн галмады. Ај аллаһ, көр бир мән ноји унутмушам. Сүр! Бу чанаварларын элинден саламат ев галар? Ким кәлди, ким кирди? Дүз бир һәфтәдән артыгыды... ахырыныча көрә һачан кетдиңиз ора? Кирдилэр, сөкдүләр, мөңм дөшөјимичә...

«Фургон» лагым-даландан кириб, һөјәтдә дајанды. Әр-арвад дүшүб, дал-габаг икнини гата, чеврәләнә еванда дигримандылар. Гапыны киши ачды, јахшы ки, ачары чыхначыкда көтүрмүшү. Чум-дүләр отага, арвад өзүнү јетирди тағбонд пөңчәрә өзүндө гојудамуш чарпажыга. Туллады мигил јорганы гураға, балача, топлуш әлләрини ишә салыб, башлады мигил дөшөјин ора-бурасыны әлләмәјә.

Бирдәңчә донду, дөшөји гучуб, гәһәрәдән боғулараг дилләнди:

— Бурдадыр!

ДӘНИЗДӘН КӘЛӘН СӘДА

Әзиз ана!

Әһвалда, салам. Иккинчиси әкәр эһмәт чәкиб, мөним әһвалымы хәбир алмаг итәсән... Мән инди Дәрбәнд јахынлыгындајам. Чискинли-думанлы бир һавады. Әсла никаран галма, бирчә килә үшү-мүрм. Дәнизә гар јагыр, амма вачмо дөјил. Мән тәк дөјиләм, чан ана.

Јахшымы будур, һәр шеји олдуғу тәки сәнә сөјләјим. Билдирәм, кечән-күндүзүн јокдур. Билдирәм, шәһәрин бүгүн хәстөханаларыны, мөјитханалары долаңмысан. Бирчә саат кечикәндә, кәлиб көрүр-дүм ајағьыдан асылмыш гуш әнә евандасан...

Һеч бир оғул өз аңасына мөним данышчағым маңараны да-нышмаз. Амма сәни итизарда гојмајачам. Һәр шеји билмәлисән...

Бир дөјигә... һуј, һуј!

Јанварын он доғузундан ијирмисинә кечән кечә, һаман гарамат кечә мөни сөдән бурахмаг итәмәдир. Сәни өзүндүрүб иһандырдым ки, һеч һөдөн гөрхма. Достларым орададыр, кетмәсәм иһиңгәләр.

Биз Тифлис проспектиндә, Биләчәри јохушунун шәһәрә ашдығы јердә дајанардыг. Гошун шәһәрә сохуланда биринчи бизмәлә гар-шылашды. Танклар јериди үстүмүзә. Һеч биримиз иһанмадыг. Де-дик, бәс, гөрхүдурлар, чатыб дајаначаглар. Танкларын ардында кәлән салдатларын автоматдан атығы күлләләри фишонк сандыг...

Бир дөјигә, һуј-ј-ј! Дәниздә нә чох сунти вармыш, ана... Өтдү кетди, башга ошун үстүнә јөнәлди.

Һә, әзиз ана! Һөндәвәримдә нечә оғлан јыхылды, јенә иһанма-дым.

Онда иһандым ки, сипәм күлләләр олдады.

...Танклар өтдү, автоматлар хјабанбоју курлады. Бичиб төк-дүләр. Ардында јени досталәр, машыңлар кәлди. Күчә фанарлары сөндүрүлмүшдү. Нә баш јеридини, јолдашыларымы башына нә кәлдини өјрәнмәкдән өтрү дикәлиб, бойланмаға чалышдым. Јахында бир нечә һәрби-санитар машыны дајанды. Орадан салдатлар дүшдүләр. Јыр-јығыш башланды. Араларында саггаллы, гарасифат чаванлар варды. Бунлар шәк ил пасафәздиләр. Коллары арасына чумур, күчәјә сөрйилмәш иһандиләр үстүнү алыр, автоматдан, та-панчадан атош ачыр, чан верәни јенидән күлләјә тутур, өләни бир дө өлдүрүрүләр.

Сәсләрини ешидирдим: «Быстро убрать!» Чтобы до утро ничего не осталось. Чисто!»

Күрүдүләр, топладылар. Очаг чатыб јандырдылар...

Бизи өртүдү машыңлары миндириб, арадан чыхартдылар.

Шәһәрин бу јанларына јахшы бәләд дејилдим. Амма анладым, машыңлар дөниз көрүлүрнә кедирди. Торпагдан чыхыб, тахта дөшәмә илә сүрдүләр.

Јахынлыгыда бир нечә һәрби катер долаңмагды иди. Көрүјә ики «Һидрограф» кәми бағланмышды. Ардымызча «Урал» автомобилла-ри, БМП санитар — «тәчили јардым» кәлмәкдә иди. Јүкү тезчәнк кәминләрә кечириб, архадан чатанларә јол верилмәлијди.

Бир дөјигә... бу дөниздә нә чох сунти вармыш. Пиршагыда бир кәрә бир ушағы дишләмишди. Демә, гудурубуш сунти. Ушаг дәли олау...

Биз «Һидрограф»ны көјртәсинә көтүрдүләр. Саһналы тәрпа-пирдиләр, хәрәк-салачалары варды. Дүшүрәндә дөнә-дөнә јохла-дылар. Фанарлары үзүмүзә салдылар, көзләримизә тушладылар. Әјилиб, һәфәсимиз иһәсәлди. Төк-төк тапанчалар ачылды, бал-талар, кумбуллар ишә дүшдү; камбуздан ири бычаклар, кордалар көтүрмүшдүләр. Патрона гәнаәт едиләр. Там сакилик олсун дејә, әл-ајағы тәрпәнәни орадача битирдиләр. Көјртәдә үстүмүзә чалыр чөкдиләр. Хәјлсини бүкүб, кәндирлә сарыјыб, түрүмләрә ендир-диләр.

Кәми ачылды, көрпүдән араланды. Сәһәр ачылмышды. Сәфәрә јоллана чағымыз, амма һараја апарылчағымыз билмәдијимиз һалда, көјртәдә тәшвишә дүшдүләр. Демә, Хәзәр кәминчили идрә-си һәрби кәминләри бухтадан чыхмағына ичәзә вермәмишди. Би-зим нефтдашыјан, гуру јук апаран бөјүк кәминләримиз лиманын кириш-чыкшыны, каналлары тутуб дајанмышдылар. Көрфәз бло-кадаја алымышды. Радио-ратсја илә данышыға башламышдылар. Бумбуз дәмир анбарлардан нә сөјләндијини ешидирдик: һәрби долаңма Хәзәр кәминчилијидән тәләб едирди ки, јолу асыңлар. Бизмикиләр гәти етираз едиб, билдирдиләр: «Сизин кәминләрә бах-малыјыг. Апардығыныз һодир?» «Һәрбиңләрин иһәсәсини көүрү-рүк», — дедиләр. Хәзәр кәминчләри билдирди ки, бизим адәмлар

сизин көмилери жохламадыр. Экс हालда, бирчә һәрби көми лимандан чыха билмәјәчәк.

Үч күн өчәшиләр. Хәзәр көмичиләри һәрби көмиләрин ачыг дөниз чыхмагына јол вермәди.

Үчүнчү күн депутат һөјәти кәлди. Олар бизимкиләрин јерләшдији «Сабит Оручов» танкеринә кечдиләр, горакаһ орада иди. Депутат комиссиясынын бүтүн сәјинә бахмајараг, олары һәрби көмиләрә бурахмадылар. Донама катерләри јакынлашды. Бизим көмиләри һәдәләдиләр: «Јол вермәсәниз, атош ачачајыг». Хәзәр көмичиләри дадыклариндә дајаныб, һәрби команданлагыа билдирдиләр: «Сизин көмиләрә мејит үкләмишидир. Кечә, гошу шәһәрә сохуларкан, һалак оланлар көрүпләрә дашимышыр. Сиз төрөтдијиниз чинајәтин изини итирмәк истәјирсиниз».

Кешикчи катерләриг теш дүлләри Хәзәр көмиләринә тушланды...

Јанварын ијирми икиси, сәһәр саат онда бухтаны тутмуш Хәзәр көмиләри фит вермәјә башладылар. Әллиндән артыг көминин көјәртәсиндән гонан һарај Бақы үзәриндә далгаланды... Шөһидләри дөфи едиләдиләр, ана! Микрофонла јаси охујур, көмиләр уларгы голарыр, сәләсә зииндән түрүмләрә чатырды. Ешиттирдик, шөһидләри Дағусту паркада басдырачадылар. Бизимкиләрдән кимсә гымылдады: «Бизә дә ора гисмәт олса иди, елә биләрдим, башымыза һеч бу гәзијә кәлмәјиб».

Дөрдүнчү күн, ахшам һәрби донама Хәзәр көмиләринә атош ачды. Бизимкиләр чаваб верди. Атышма дүшдү. Динч көмиләринизин һәрби донаманын топ атәшләринә дајанмаға күчү чатмады. Танкерләрин нечоси дөшилди, јангын дүшдү. Мүһасирә јарылды. Донамаға гурудан көмәк кәлмишиди, спесназ салдатлары көмиләримизә додушдулар. Хәзәр көмичиләринин бир гисми гајыгларыа миниб Зыг бурну, Әһмәди сәмтә үз тутдулар...

«Һидрограф» ачыг дөнизә чыхды... бир дөнгәгә, дарыхма, ана. Бу дөниздә сунги нә чохмуш. Аг сунгилорди, батыб чыхыр, көлирләр...

Сәһәрә аз галырды, бүтүн кечәни үзмүшдүк.

Бақы лиманында бизимкиләр јакынлаша билсәјдиләр, көјәртәдә, түрүмләрдә кимин нә көкдә апарылдыгына сезәчөкдиләр.

Алаторанда көјәртә кранлары ишә дүшдү. Түрүмләрдәки багламалары чыхартмаға әл гатдылар. Бәлкә, тонгал чатачагдылар. Јох, буналарын ишјәти өзкә имши. Брезент багламалары көјәртәтин гирагына сүрүдүләр. «Раз! Два! Взјали!» — мејит чатылмыш мафранлар дөнизә гуланды. Сонра... сайбиндән ары дүшүмүш голлар, гычлар, башлар толзланды.

Бу, бир мәшөгәтди. Бизи јандыран о иди ки, башымыза кәтирдикләри бәс дејилмиш, ардымызча сөјүш јагдырыр, тәпиклә вуруб, багырырдылар: «Вот вам Шахидјар хыбабаты!»

...Бир дә көрдүк, ана, үстүмүздә вертолјотлар долашыр. Көмәјәми кәлмишидиләр? Енди, аз галды далгалара тохунсуң. Гапы ачылды, орадан дөнизә атылмаға башладылар. Парашүтләри јох иди, далгаларын арасына дүшүр, батыр... чыхмырдылар. Нә, буналар

дөсант дејилмиш, еләчә биздәмишләр. Амма олары верталјотла кәтирмишдиләр.

Беләчә, башы һәштәрхан, ајагы Ләнкәран — дөниз олды мөзәрымыш, чан ана.

Истәкли анам! Көзүмүн ишығы ана! Јадындамы, бир ахшам бачыларым, сәң, гошу хала отурумшудг биздә. Јаз иди. итаһанларымыз башланмышды. Мән сәңә өз истәјини сөјләдим. Дедим, Одессаја кәлиб, али дөнизчилик мәктәбинә кирмәк истәјирәм. Разы олмадың: «Көзүмүн габагында ол, балам мәнин. Беш бачынын бирчә гардашы, евимизин кишиси сәңсәң» — дөним.

Тәләјин гисмәтини бах, ана. Өмүрүмдә илк дөфә сәнин истәјинин әксинә чыхдым. Дөнизчи олмушам, мәним анам. Үзүрәм... Әзәлчә суалгы гајыгларын көрүмсә, дәрин јоллары илә дүз беш күн доланды. Сонра һәрәмиз бир дијара туш олдуг. Кими Шаһ дилиндә үзә чыхды, кими Турканда. Ахы, дөниз өлү сахламыр; шаггаләјиб баш бир јана, бәдән өзкә јана атымышдылар. итйб батаг. Чыханса варды. Буллада вертолјотлар ачачаганча күллә јагдырыр, дөлиб деширдик, кетсин алта.

Туркан балыгчылары көрдү. Көнд дүјүт дүшдү. Балыгчылар гајыга миниб, кәлдиләр. Хәзәрә јијәләмиш кешикчи катерләр пусугда имши. Балыгчы да, оңун көрдүјү дә јоха чыхды...

Бир дөнгәгә. Ана, бирчә дөнгәгә. Бу дөниздә нә чох сунги бармыш... Көр сәнин дөнизчи оғлун бир гол, бирчә гычла нечә шүтүјүр!

Дөнизә гар јағыр. Кичик чиллә кирир бу күн. Кичик чиллә бөјүк чилләгә дејиб: «Мән сәнин вахтында кәлсә идим, кәлинтәрин әлини сәңәјин гулуида дондурардым».

Гаршыдан јаз кәлир.

Дөнизә гар јағыр, башыма гар әләннр. Хәзәр Дәрбәнд алтында нечә бурулганлы имши. Бизә даһа нә гар әсәр едәр, нә күлләк. Нә далгалар батырар, нә фыртына сусудулар.

Јамачда Дәрбәнд мајагы јаныр. Далгаларын гучагында саһилә үзүрәм. Аллаһ үзүмө бахар, гәдим Азәрбајан шөһәринин сақиналары көрәр мәни. Көрсәләр, хиләс едочакләр.

Бачыларымы өп, мәни көзләмә.

Сәнин дөнизчи оғлун.

1 феврал 1990-чы ил».

ГЫЗЫЛ ДИШ

Харичдән јеничә кәлмишдәм вә илк дөфә стоматоложи мәркәзә кирәндә елә билдим, јенә харичдәјәм. «Гранд онс», «Ројал отел»ни һоллары јадыма дүшдү. Көниш дөһлиз ағ мәрмәрлә дөшәниши, пилләләрә көбәләр дөшәнишиди. Кириб чыханларын да әксори јерлидән чох әңиәби сајаг кәјинмиши.

Давранышларда бир сақитлик, нәчиблик дујулурду. Бүтүн мәртәбәләрдә дөшәли һоллар, дөри чөкмиш диванлар, «јеријән» күр-

сүлөр гојулмушду. Бирчө адам хөстөјө бөңзөмирди. Диванларда эјлөшпир, күрсөјө јаджанур, нөвбө көзлөјирдилер. Арабир көј халатла техниклөр доһлизде көрүнур, алт гара дүшүр, эллөринде бири-биринө сыхымыш, ғычанымыш дииш аваданлығы, дамаглар көрүнүб, ишкүзарчасына лабораториялар баш вурудулар. Орала газ шамлары алованыр, техниклөр гондарма диишлери дамаглара гошуудуру, јонур, сазлајырдылар.

Мөним һөкимим до энтиге оғланди. Ики-үч кәлмө сөзүндөн сонра аилатим ки, бу, дииш дүзәтәтәкән саважы, һөм до сijasәти көзәл билдир. Шөһөрдә, өлкөдө баш верон аһвалатлары илзәјир, маргагы муһакимәлөр јүрдүрдү. Энтиге до кејинилри: көј халат, агзы јашмагы олса да, халат алтындан тәмиз көјнок, элван галстук, ајагларында көзәл туфлилар.

Отагда ики күрсө гојулмушду, буңлар до харичи чиназларды. Робөт-дөкәһлар шарычы рөнкө иди; гола учунда ијнө во ијилөр олзы үч бурманч-јај бағланмылды; бу хортумун үзәриндө галын аг шүшө кишида ишиг јашыр, күрсөдө эјлөшмиш хөстөнин агзыны, дамагыны күч төки шығаландырды. Јонан бургуларын вијалтысы сөслөпир, техниклөр чалышырды. Отагдан о таја бир бача барды, орала лидмөг дөстөс јерлөшпирди; көрәкли дәрманлары, кејидики ијиләлөр, сөмөти орадан алыр, элбирчасинө иши баша вурудулар. Арабир сijasәтгөн даншыр, республикада, Бақыда һөни во јердө олдуғуну өз араларында көтүр-гој едирдилөр. Шөһөрдө сакитликиди, Халг чөбөси күндөн-күнө даһа көскин тәләблөр гојурду. Бурада да, телевизияда өтөн көчө олмуш чыхышлары, гәзет мәгаләләрини арашдырар, бизим бармызда доз јазмајан, дүз көстөрмөјөн Мәркәзи гәзет во телевизиянын үнәнәндә до дөшөјирдилөр. Эллөриндөки ишлө јанашы, галын, ғыз, киши, һамысы һөвөслө чамшәтәт гајындарындан сөз ачырдылар.

Күрсүлөр һөнигө рөнкө, дөшөк төки иди. Отурдугун һалда ғычларында до үзәлдр, толуга гәлдр дөшөк үстө гојурдун. Отурачагдан ашагы гәтләндигиндән һәр ики күрсүнүн үзү парчаланмыш, гәт көсмөни, астарын тифтији чыхмышты. Бу, мәркәзин бүтүнүлдө сәлгә-сәлманәндә бир балача хәләл көтирсө до, гәлән һәр шөј үрөк-ачанды.

Күрсөдө отурдуғла сәл билдирди «селектрик стулудасан», көзүн өшүндө јухары гәлмөб дајанмыш робот-гола, она бағланмыш сәл-лағы ијиләлөр, дииш јоимат, «нерва чыхармагдан артыг, бир өлүм манәндә тәрәндө һазирланмышды. Бунда до гәрнөб бир хошлуг варды: селектрик стулудур, ләкин чөх хөјирхәһ бир мөгсәд үчүн дүзәлдилмишидир. Бујур, эјлөш; көр өлүрәни јохса диирисиңи. Техниклөр, эллөриндө кәлләрө охшајан гәлиблөр, аг кәтәна бүкүлүмш ишјалар, дамаг һиссәләри долашан устә во шөјирдлөр до куја бир өлүм чөбөхәһәсинин әмөкдәшләри иди во оларын сәл дејил, белә олмагы исанә иплеклөрдән, јартычылыгдан исанәсөвәрләр доғру сөсләјир, разылыг доғуруду.

Һөладә, диванда эјлөшмиш чаван әр-арвадла гаршы-гаршыја отуруб көзлөјирдим. Галынын өјиндө тәбин хөз манто варды, јумшаг сачлары хөз үстөн чийинә дараңмышды. Ајагларында зәриф

гара дикдабанлар, тор гара чораблар. Әрини охшајыр, онун јахасыны-башыны дүзәлдир, көз-көзә нәсә сөјлөјирди. Нечө мөһрибандилар, елө бил јенијетмө идилөр, әр азачыг јашлы иди, әркөјүнчәсинә ону охшајан көч хөчөсинин ғылгыларыны димзәчө синирди.

Бәстә бој, көј халатла, нәчиб көрүнүшлү һөким муәлицә отагынын гапысында көрүндү, көч әр-арвада, мәнә көз јетирди, элзәјилы, һөким гәначагы илө, ентирама онылары дөвәт етди. «Мәркәзин Шәрифзадә күчөсинә ејванлары да вар. Енисә галыдан ораја чыхмаг оларды. Личат эјлөшпир, гапы шүшөсиндән өшәјө, техникум биһәсына, онун архасында һансы бичаны дамында бәркидилямиш ләкатор гургусуна бөизөр антәнәја бахырам.

Нөвбәм чатыр. Күрсөдә эјлөшпир, ғычларыны роботун педәлына узатдығын һалда, көзләрин гаршыдагы пәнчәрөјө дикилер. Пәнчәрөлөр харичиди, ја да Москвада гурашдырылыб, һазыр көндәрәлмишидир. Гара пластмас тутачаглары вар, ики парчадыр. Бир көз ири, кениш, она битишиш во енисә; јухарыда һөфәслик гојулмушдур. Пәнчәрөдән шөһәрин дөрд-беш мәртәбә учгарлары бозарыр; арада Ганлыкөлдү, ондан о тај Алатва даһмалары, даһа архада... Сәлјан казармасынын сәһәси башлајырди.

Һөким роботу ишә салыб, шығы туңлајыр, мөним дииш-дамағымда сон «корректәни» баша чатадыр. Сонра элләрнин чөкпир, кәлиб јујунур, јахынлашыр. Јана чөврәтирәм, көрүм нөвбәти әмәлијјат во олачак.

Бурадада икимәртәбө мизин шүшө лөвһәсп үстдө аг тоз, шүшөлөрдө гөһвиј, шөффаг дәрманлар. Бир дө... үч күллә. Отурачагы үстө дик гојулмуш, јанашында дајанмыш өшјанын во олдуғуну дүшүндүрүм анда, ағлыма кәлән иләк күман будур — күллә. Бирн иһә-бөтән кишичиди — «көк», о бири икиси сәјтәл, лап автомат күлләсинә бөизөјирди.

Һөким до ишә башламаздан көзүн шүшө үстө дик гојулмуш үч гурушун парчасына дикмишиди. Куја күлләсн вар, ләкин силәһ јохду. Нә көнгуруја охшајан робот-чһиз, нө онун ијвалли јајлары бу күлләләри мәнзилә чаддырмага гадир дејил. Онда мөним чаван һөкимим һәр үчүнү көтүрүр, өвчүндә сәхләјыр, чөвпир, елө бил онун хәтәр-күчүнү өлчүб-бичир. Һм, белә сарсаг бөизөрлик, ахы, һарадан кирди бөјиним.

Сонра о, бир дииш мүтәхәссисиндәнсә, патрон, силәһ билчһисн төки онылары көтүрдү. Гапаглары гуруш көвдәдән чыхартды; инди даһа ашкар олду: гуруш күллә иди, онун башына кеңирләмиш мис гапагса ејнилә атылмыш күлләнин килизи. Һәмни килизләр мөним алт дамағымда бөнд алыб, сон үмид төки дајанмыш үч диишә кеңирлиди. Ики азы, бир кәсичи дииш, агзымдача јениндән гурушун-килизи патрон төки дадланды.

Мөним нәчиб һөкимим һәр үч гапагы бир-бир алт дамагдагы сон диишләрө кејдириб, јохсаламага башлады. Фырлатды, јеринә басды, бир до фырлатды, саға-солә бурду. Нөһәјәт, педәлы басыб роботу ишлөтди. Гурушундан доғулмуш илан, шәһмәр ғырманч төки асыл-

мыс жана алати көтүрдү, аста гызыла жок, мисе бөзөңдөн дишлэрин отурачагыны эмалача жонмага сөй көстөрдү. Оулан гызылдымы, жокса, жалпыз патронлара килиз үчүн жаражан ади мис. Оуну овунтуусу азачык, бир мисгалдан да азачык һөкимин дизиңа, халата алыңди. Соира женидон килизлэри оуну һөмишлэлик жеринэ, кишини сол дајагы, агзыын сон дады олан азылара салды, жохлады ва тохлады. Јенидон һар үчүну гуришуна кечирди, шүшө лөһһө үзэринэ гојуб, өз үст-башыны, жахасыны, мәним до костюмумун синэсини алиңдики чһназла һава пүскүрүб тәмизлэди...

Пәнчэрэдөн Гаптыкөл, Алатава обасы, Салжан казармасы, сечилдири.

Неч һа, неч һапыс мәизэрэ горху ојатмыр, фәлакәт сачмырды. Мәркәз дүңжанын он динч, сакит хејријјә очагы тәки гајнајыр, газ пиләтәлэриндә гајнагајр кедир. јүзлөрлө инсанын агыз чејнәми јенидон јаранырды. Башга нә ола билэрдн, ахы.

О оларды кн, бир кечә, чүмәлдн шөһбәзә кечән гарантыгда бир шөһэрини бүтүн киришлэриндән дишинчән силаһланмыш минлэрлэ салаат, јүзлөрлө танк сохулду. Салжан казармасынын дөмир ағызлары ачылды, орадан бир кечәдә алтмыш мин күллә сачылды, јүзлөрлө чаған, јашы гана гәлдн оладу. Ган су јеринә ахды, баш-көз, дил-дамаг хурд-хәшип оттуну. Јүзлөрлө икидин һарај содасы илэ ачылымыш агзы од сачан автоматлардан гопаи јыртчы күлләлэрлө гапанды, сөкүлдү; хыңчың-хыңчың оладу оғланларын сүр-сүмүјү әждаһа танкларын тыртыллары алтында.

Шидәтлн јагыш дөшәјыр, сопојуг дамчылар пәнчэрәлэрә чырчылыр, гышламыш ағачларын, әбришинлэрин гуру будағлары шаргытлы гопарырды.

Салжан казармасы һөндэрлөриндә атышма сәси кәлирди, күлләләр учур, бишаларын үзэриндән шөһэрин јашајыш саһәлэринә шүтүјүдү.

Академијанын көһнә бинасында кечән ичласдан чыхдым, гаршыдан чырпан ачы човғунда башјухары дикләндим.

Гапыны бөјүк оғлум ачды. Бәзинч гачымыш, шапырмышды. Палтому чыхарыб асдым, орта отага кирдим. Көј јеләли шүшә саат сервантын үстә иди. Дөнүб сааты билмәк истәдим. Орадача, сервантын үстә бир... күллә варды. Дик гојулмушду. Бу, ејинлэ шүшә лөһһө үзэриндә дајанмыш динә бөзәди. Дөнүб оғлана бахдым, динмәди. Әлими уздыб көтүрдүм. Исти иди, собалар јанырды, отаг сојугду, ијдә чөрдәјинә охшажан бу гуршун нарчасы бәс нечә һәрарәтлјиди? Көвдәчији гуришуду, башына мис гапаг кемшиди, күллэрин учу чалаган димдији тәки ојилмишди. һөкимин дүзәлт-дији гызыл көјлөк парламырды, ону соира чилалајачаг, осл алтун чиләсиклә парлајачагды. Бу исе, хам гызыл тәки ишылдајырды.

— Бу, һараданды?

Оғлан ејван гапысына јерди. Ардынча кетдим, гапыны ачды, ејвана чыхды. Солдакы шүһбәнд араксөмөнји јухарысына бахды, мәң до көз дикдим. Гошу илэ бозим ејванмызын араксөмсә лаг јухарыдан дешилмишди. Шүшәбиндиз бу тајыда чокылмыш гөһвәји кағыз өртүк чырылымыш, шкафын үстүнә шүшә чиликлэри төкүл-

мушду. Күләк әсир, кағыз өртүк тәрпәннр, чырылымыш јер каһ гапаныр, каһ ачылыр, суја дүшүмш ит күчүјүнә бөзәр бир шокил алынырды.

— Дајанмышдым бурада, — шүшәбәндин һөјәтә бахан пәнчэрәси агзында — орадан дәјиб, кениб көлиб бурага, отаг пәнчэрәсини диварына тохунуб, дүшүб јерә. Икинчиси выјылдајанда јерә јатдым. Бу, дүз башымын јанындан өтмүшду.

Күлләнин архасы чөкәкди, гуришун чапығына ағ маддә долмушду. Бу әкәр әһәңкисдә, онда архаја јох, күлләнин башына суашмалы, сүр-әтлә шыгыјан күллә дивара тохунаркон булашмалыды.

— Тохунма, — дедим — зәһәрли ола биләр. һәрби ишдән башы чыхырды.

— Гуришуна кејдирилиши мис күллә һөдәфә дөјиб кечәндә ичәридә парчаланыр, әтрафыны дагыдыр. Учу әјридир, әтдә-чаңда фырланыр, јеријир дэринә.

Оғлан өлүмдөн гуртармышыды. Амма агзынчачан јаралы илэ долмуш хәстәхәланларда, тәчлини јардым мәркәзлэриндә, чөһрәһајыг клиникаларында бу агзыәјири гуришунлардан нечәси чыхарылар, нечәси шөһид оғланлары иләдир, готлә чатдырар, әтә-гана сусамыш вәһши дишлэри тәки кәмириб јејирди.

Бир һәфтәдән артык кемшиди. Фөһгәл-әлә әмрин ичрачылары әзиб төкдүклэри инсан чөмдкөклэринин гојусу бурун-дамағларында шөһэрин күчлөриндә чөвләнләјыр, полад дишли тыртыллар Бақы хижабанларыны сөкүб дагыдыр; аналарын, бачыларын дил-додағы шөһид оғланлары сусдурмуш гуришунларын көјпөртсиндән од түтүб јанырды.

...Стоматоложи мәркәзә кедирдим. Хејли фасиләдән соңра ишә башламышдылар. Тинлөрдә, кениш күчлэрин синәсиндә зирәфләнкөјөк саладатлар топа-топа көзһин, дүкәнлара кириб чыхырды. Көмөрлориндән асылымыш гага Һырманчлар илан токи јалманырды. Биринчи таксо-моторуш хариылыгында әзилиб чөкөјә атылымыш, јансы гаралмыш «Икарус» автобусунун отурачаг дөшөкчлэрини чыхарыб, үстүндә отурумшуду саладатлар. Динчәлир, ајағлары алтына төкүлмүш, әллориндәки автоматларын дүлэсиндөн учуб кетмиш күлләлэрини килизлэрини ешир, гарчыма ојнајырдылар.

МАҒМУН РУҢ

Иш башласа да, һеч ким отага кирмәк истәмирди. Дөһлиздә бири-биринә јанашыр, шүһбә ичиндә дәрдләрдиляр.

О да өз отағынын кандарына чыхды. Бахды, јахынлашдылар. Оуну рәјини билмәк истәјирдиляр. Гапыны ачыг гојуб отага чөкди. Кәдиләр.

— Әјләнни, — деди.

Бу отаг һамыја сисарды, дәрди-оду олан ән нәһәјәт, онун јанына кәлирди. Инди елә һамы бир көкдә иди.

Отанда төк олурду, келиб кедон азды, данышыг үчүн ујгун јер дө бура иди.

— Тутту башланыб, — деди.

— Нә, јаманча туттатудр.

— Сиздин тутулан вармы?

— Икрам Халг чабосинин мәтбәәдә башчысы, дајаг мәнтәгәсинин лидери иди.

— Јох, — деди, — биздән тутулмајыб. Амма көзләнир.

— Бизимкиләрдән ким галыб, партибилетини вермәјөн?

— Бир Нијаз... бир дө дөјсөн, шеф вермәјиб. Шеф җеамијәтдә олуб. Ола көрә кечиләб. Амма Нијаз вермәјиб.

Нијаз шефин музалиниди, Икрамла үз-үзә отурмушду. Бир дүз, бир дө доланыш гојумлуш маса архасында габаг-гаршы идиләр, маса енисә олдуғундан лан да јакын, әлини чатачагында көз-көзә дајанмышдиләр.

О. Нијаз бахди. Нијазын бәнизи гачмышды. Сорушмады ондан, нијә билетини вермәмисән. Өзү дилләндә:

— Верәчәм, — ағлар-күләр һалда болһанә кәтирди.

— Мән дөһишәм. Партијаја кечәндә зомәнәти мәнә Самир вериб. Көзләјирәм, о версә, мән дө верәчәм.

— Мән биринчи күн вермишәм...

— һа, онда мән дә... верәрәм.

— Вердиләр халхын ашларарыны күдаза, — Дәмир һиккә илә ортаја сөз ағды. Чәхшид башга шөбәнизи мүдир иди, Дәмирин сөјләдији ону дүшүндүрдү.

Ғапы ачылды, чактарга әмәкдәш:

— Олар? — дөјиб, чаваб көзләмәздән ичәри кирди. Ашағыдан ојләнди.

Чәхшид кими о да шәһидләрин јасына саггал сахламышды. Јекә сифотини чөһәдә чалламын чод саггал бүрүмүшдү, әбрәш сачлары да узаныб, чифтиннә енишиди.

— Күдәз дәмәк доғру дејил. Онлар икид оғланларды. Күдаза кетмәдиләр. Бу сөздән онларын руһу ницијәр. Амма сатгышлыг варды.

— Бази, сатгышлыг олмушду, — деди индичә кирәп. — Лап елә сифтәдән сатгышлар варды арамызда. Башга јерә ишләјирдиләр.

— Аламы ағрыдан будур ки, АХЧ-нин башчыларындан бирчә ишләрини дө бурлу ганамајыб. Неч ким тутулмајыб.

— Нијә, јараланын вар. Мансур!

— Бәс, сән нијә јараланмамысан?..

— Әслиндә кәрәк Халг чабосинин. Сизин тәшкилатын — «Гуртулушун» бүтүн башчылары кечә-күндүз орада, баррикадаларда ола идиләр. Илк атоһин онлар гаршылаја идиләр... Бу, дөјүш иди, чаванлар, әһалија, сәдә гуранларга башчылыг етмәлијдиләр.

— Сатгышлыг варды. Он бәјүк сатгын Не'мәтин өзү иди. Гара «Волгә»... илә кечиләр кәзиримин.

— Мән деминәм, јенә дејирәм. Не'мәт чох савадсыз, сөвијәссизди. Үзүнә деминәм ки, сөһилә биз һеч јана кедә билмәрик.

«ГАЗ-31»-дә кәлиб. Чамааты үмид едиб ки, бәрк дајанын, сизә көмәк кәлдәрәчәјик.

— Олар, — деди Дәмир, — алдадыб. Кәрәк баша сала идиләр. Јазыг оғланлар, тәләбәләр. Азы үч мин елән вар.

— Үч мин олмас.

— ...Атамын чаны үчүн, ән азы үч мин ғырыблар. Ғәлә, адам вар, билир. Дахили ишләр назирлијиндә, о дејир ки, отуз мин өлүб.

Самир мұәллим онун дәлилләрини инанымырды, еләчә дәһлиздә, отагда данышмагла иши битмиш зәһн едир, бир кәрә дө олсуи мејдана кетмирди. Амма, әјранир, өзүнү јени сорағлар чарчысы тәки атырды ортаја. Ону бураыхыб, Самир мұәллим саггалыны — Оғу-зун үстүнә дүшдү:

— Ахы нечә олуб ки, сән саламәт олмусан? Тохунмајыблар сәнә. Бөјүк бир тәшкилатын башчыларындансан.

— Мәним тәшкилатым-задим јохдур.

— Вар. Бәс, сән өзүн нечә көрә деминән, бизим тәшкилат... «Гуртулуш», ғызылбашлар.

— Мәним тәшкилатым јохдур. Мән елә бир иш тутмамышам ки, чинајәт сајылсын. Нә пикетчиләрә гошулмушам, нә ермәни өлдүрмүшәм. Нә дө һөкүмәтә гаршы бир сөз деминәм.

— Һәр күн ишә коләндә, сән доланыб тәләсиң, башыловлу арадан чыхырдын. Кедирдин тәшкилата. Өзүнү елә көстәрирдин ки, куја орада бүтүн ишләр сәндән асылдылар. Елә кәлиб кедирдин, өзүнү елә көстәрирдин, куја республиканын тәлеји сизин әлиниздәдир.

— Мән әсла елә кәлиб-кетмәмишәм, — күлдү. — Нечә ки, кәлиб-кетмишәм? Мән ишдә олмушам, һара кетмишәмсә библибләр, деминәм, Нијаз мұәллим билир.

Нијаз мұәллим көзү илә дејил, елә бил үзүнүн јаны илә она бахды, додалары учунду, мызылданды. Куја, сөз деди, амма һеч нә аңлашылмады.

— Нијаз мұәллим сују үфүрә-үфүрә ичир.

— Нијә ки?..

— Башчыларын һамысы гачыб кизләнилбләр.

— Әлијалын, көмәксиз тәләбәләр, шәһәр чаванлары, абшерон-дулар дајаныблар танкларла дөһи-дөһи. Данышанда ағзына чулла довшан сығмыр. Мәнсур јараланыб дејирсән. Мәнсур гејрәтлә кишиди. Ону мән Халг чабосинин конфрансында көрмүшәм. Јахшы деди. Деди, демократик тәшкилатын һүтуг бојаннамәсини нечә олуб ки, мафијаја тапшырмысыныз. Һүтуг факултәсинин башчылары сизә Пиночетин кодексини һазырлајачағдылар. О ки милјонерди.

— Ғычындың јараланыб, бир нечә күллә дөјиб.

— Сәпә нијә дөјмәјиб? Сәнә?!

— Нә дүшмүсүз... мәним үстүмө?

— Бир Мәнсур јараланыб. Башчылар, сиз онун јарасынын архасында кизләнә билмәзиниң. Кәрәк сизин һамыныз, бүтүн башчылар елә идиниз! Илк јара алап, вәһшиләрин гаршысына чыхан сиз ола идиниз.

— Мән һеч кимин архасында кизләнимрәм.

— Кизләмисән! — деди Дәмир она, богазы говушда, хоруз бөчәси төки гутгудлады:

— Сатыблар. Вердиниз халхын ушагларыны күдаза. Аналары мөләйр. Ди чаваб верин. Күлләләмәк ләзимдәр сатгымылары!

— Бәс, сән гошундан дем вурурдун. Дејирдин алтмыш мин гызылбаш вар. Нечә олду, һара көтүрдүдү о алтмыш мин? Ниңә кетмәди көмәјә?

— Мән елә сөз демәмишәм. Мәним һеч бир гошунум олмајыб.

— Демисән! Бурада демисән. Бу отагда демисән. Дедин ки, филәкәслә мубәнисәмин дүшдү. Дедин она, сән дә алиһсан, мән дә. Амма инди алиһлик јери дејил. Мәним архамда алтмыш мин орду дајаныр, силаһлы чаваб. Бәс сәнин архамда ким дајанар. Неч ким! Онда чәкил кет. Гој, халг мубаризәсини апарсын.

— Мән белә сөз демәмишәм, — саггал алтында дәриси солду, ири, јекәләр әр орадача сусталды.

— Демисән. Мәно демисән. Бу отагда! «Биз билirik нејләјирки. Гарабагы биз хиләс сләчәјик. Кедәчәјик бирбаша ораја». Бәс, ниңә кетмәдиниз, алтмыш мин гошунла?

— Билмирәм. Гарабага кетмәдиһ бурада, Бақыда ермәниләрлә гуртармалыды. Гарабагдакы екстремистларин дә дајагы Бақыды.

— Једди миң гызылбаш варды. Сән демисән. Автоматлы, силаһлы. Нечә олду о једди миң әскәр?! Ахы, әкәр кәлән гошунун габагына әлиһалын төләб, мөллә чаванлары јох, тәһлим көрмүш милли гошун чыхса иди, бунча иә гыргын оларды, нә дә беләчә миллилә јәса батарды.

— Вурүшублар, — деди Дәмир — онлар гејротлидир. Балача ушагалар «Аллаһу-әкбар» дејиб танкларын дөшүнә јеријилбәр... Онлар киши төки дајаныблар. Амма... булар түләкү киши гачыб, чанларын гуртарыблар.

— Ганчәгәһан даныш. Сән өзүн нејләмисән? Далда хорузланмагы билирсән. Нејләмисән?

— Чох иш көрмүшәм. Јазмышам, миллиәти ајылмы...

— Ба-һо!

— һә!

— Нөрәкатын башчыларынын азы јарысы сатгынды.

Самир мұәллим дә бурада, редәкисјада Халг чәбһәсинин башчысы иди. Отага јыгыһанларын һәр бири әјры-әјры мәнтәгә, дајаг ивгәләриндә иди; амма Самирин онларла һесаб чәкмәјә, асаггал, кими һагги чатырды. Бәс онун өзү?..

— Горбачов чаваб вермәлидир. Ферманә о өзү гол чәкиб. Дејиб-«Наведите там порјадок».

— Јахны наведили. Уч јүз еләң, јүзләрлә јаралы. Дипч әһалиһи, чаһанлары басды рус танклары хыңчылады.

— Гајла варды да. Гошун кирәдә шөһәр самсакиһди. Дејир, куја парому арадан көтүрмәјә кәлиб.

— Јох, елә шеј јохдур, — деди Дәмир ајага галхмышды. — Ачыг дејиб ки, биз Дағлыг Гарабагдан өтүр кәлмәшиник. Бақыда, Азербәјјанда Совет һөкүмәтинин јыкмышдыһыз, ону гуртармаға, һөкүмәти бәрпа етмәјә кәлмиһник.

— Горбачов дејиб, кирмәлисиниз шөһәрә!

— Оиун ичиндә Азербәјјана гаршы бунча кин һардаидыр, анлаја билмирәм.

— Һы, ону анламаға нә вар. Ермони мафијасы. Ермәни лобби-синин пулу. Америка!

— Түркләр кәлмәди, — деди Икрам.

— Дүз еләди, — деди Дәмир. — Түркләр дүз еләди. Бәс ермәнин бүтүн һырты-зырты о иди ки, ара гарыһсын. Түркләр кәлсин көмәјә. Совет һөкүмәти кирсин Түркияјә! Елә буну ахтарырма? Пјотр нә дејиб. Нә гәдәр ки, Стамбул Русиянын пәјтахты олмајыб, Русия бөјүк дөвләт ола билмәз. Бәли! Ермәниләр дә ону сәјир. Бақыда, Нахчыванда, Сумгајытда гатыб гарышдыр, провакасия төрдидирләр. Ермәниләр өзләри өлдүрүб нечә ермәнини. Түркияјә чәкмәк естәјирдиләр Совет һөкүмәтинә тогтуһсуи. Онда, Совет һөкүмәти күчлүдүр, басыб кечәди...

— Кечә билмәзди. Түркия бу саат дүңдәлә һәрби чәһәтдән ән күчлү дөвләтләрдән биридир. НАТО-ну башлача гүвәсидир.

— Хейр. Кечәчәкди руслар Түркияјә! Ермәни дә Гарса, Әрдәһана јијәләнчәкди. Икиси вурүшсин, буиларын иши аванд олсин.

Сөһәт узаглайды, Самир мұәллим буну бошбоғазлыгдан әртыг, боһанә төки алады:

— Бизим ичимиздә елә сатгыһлар вар ки, ермәнидән бешбетәр. Јакиһијәтә чан атырдылар. Артыг, јүксәк вәзифәләри бөлүшдүрмүшдүләр. Сән нә вәд етмиһдиләр? — јенә саггалынын үстүнә дүшдү. О удду, кәл башыны ашагы дикди.

— Һә, Әбүлфәз — МК катби, Етибар — Али Советин сәдри. Не мәт!.. Сатгыһын ән бөјүју Не мәтди! — јенә ачыгы дилләнди Икрам.

Самир деди:

— Билмирәм, сәнилә Не мәтин арасында нә баш вериб ки, сән онун баресиндә белә амансызлыг едирсән.

— Неч нә. Мән һеч ону шәхсән танырмам.

— Таныјырсан.

— Јазов интервју вериб. Дејиб Азербәјјан Халг чәбһәсинин башчылары арасында демократик дүшүнчәли адамлар вар. Орду, һөкүмәт онларла дил тапа биләр.

— Һә, бу дә бир кәләкдир. Парчала, је. Бу јолла Халг чәбһәсини ики јерә ајырдылар. Екстремистлар вә лојаллар-демократлар. Дипч башчылар. Инди һәмин о күзәшткарларла данышыб, бу јолла дөјүшкән башчылары верәчәкләр күдаза. Тәсдиг олуначаг ки, доғрудан дә Азербәјјан Халг чәбһәсинин башчылары арасында екстремистлар, таланчдылар варды.

— Етибары тутублар.

— Ону билirik. Москвада, Дәһни нүмәјәндәликдә. Өзү дә басгыһ еләјиб, әјрыча маһында апарыблар.

— Бәјанат дә верди. Мирзә Хәзәр охуду.

— О, ганыны јуду.

— Ганы о јох, Горбачов төкүб.

— Доғрудур.

— Бас сөн... — дејачкади «төкдүүн ганы, баш олдугун өлүмлөрүн баһасыны нече верочкөсөн?» — бу суалы Самир мүүллим саггаллы гызылбаша, мөтбөчө хагг чөбһосинин башчысына, Дәмрин өзүнө вермөк истоди. Нијаза бахды, о да сусуб отурмушду. Һәрдон галын додагалары тарпоһирди. Куја, о да штирак едир, рөјини сөјлөјрди. амма һеч но аһлашылмырды. Бирчө арасыны күдүрдү ки билети вермөдјинө көрө бунларын даһлагыһлан нече гуртарсын. Отурмушду, гошудмүр, галхыб кедө де билһирди.

— Шөһидлөр Азербайжан халгынын эң икид отуһлаптары иди. Оһларын хатиресин милләттин јадашына һөкк олду. Оһларын басырдыгы торпаг мүгөдәсдир. Оһлар көр-корана күдаза кетмөдлөр. Гејротлөрүнө сөгһыштырмадылар ки, иһгалчы гошун догма торпагы ајагаласын. Гој үстүмүздөн кесһин. Биз јохут, онда кенө билөр. Ешиг олсун шөһидлөр! Сатгыһларга исә... тарихдир. Һәр шеј ачылачаг. Кимни һансы јуванын гушу олдугу билиһчөк.

— Көрөк, кедөи баша сала идилөр. Дејө идилөр, гардаш, бала чөкһили кедин. Аһы, бош әлә БТР-лөрүн, јыртычы салдатларын гәршыһсында дајанмаг да агыһсызлыгыды.

— Оһлар агыһсыз дејил. Елә демә... Оһлар сатгыһлардан гат-гат һамәсуд уһагалр. кишијдилөр. Түрк шаһри јахшы дејиб: чөх идик биз. Бир гисһимиз гыһалды, галаһларча өләнлөрүн гөбри үстүдә интг деди.

— Јахшы дејиб.

Данышыб сојудулар. Өчөһб чөһби-биринә баһче-баха галхдылар. Саггаллы чыхды, сонра мөтбөчө чөбһосинин башчысы Дәмри төлөди, орада, отагында чурлары көзләјрди. Эң аһырда Нијаз галхды, төслиһмосинә билдирди: «Мән етираз етһирәм. Верәрәм. Нө ејби вар».

Кедөи гапыны чөкдәлар.

Самир мүүллим үрәјини бошалтмышды, амма елә бил нәфәс бо-русудла тилиһкә галмышды.

Чөх сигарет чөкһиндилөр, ачды пәнчәрәни. Догузмәртәбә ашаһны, иһлөк күчә үгүдәјырды. Танһлар кедирди, јохса, төһти едөн иһгәһјат иһә башламышды. Пәнчәрә өһүдәки шамдан күлү, јапон чөһөј, гурагсимиһи, диһчөклөр даш токи бөркһиншиди. Гапы ачылды, саггаллы ичәри кирди. Гапыны чөкди, јухары, онун ики алдыһлыгына јериди:

— Самир мүүллим, — деди. — Сиз но дүһмүсүнүз мөһим үстүмә? Гоһун бурдан кәдди, гызылбашлар ордан кетди. Бурада, бас билһирсиниз һәр чүр адам вар? Нијә... — «мөһи сатырсыныз?» — демәди. — Вар. Биз елә сөкһиз јүз нәфәр Көһчөјө көндөрһиндик. Беш миһ нәфәр Гарабага һазырланмышды. Хагг чөбһәси позду иһлөр!»

— Һарададир Көһчөјө кедөн сөкһиз јүз! Аһы, оһлардан һеч бир чөһөр еһиз мөһиһиһ ки, вурудулар, көмөјө кәдәлар.

— Вар. Көндөрһиһиһ. Арамызда һәр чүр адам вар. Лазым дејил сизин мөһим үстүмә дүһмөјиниз.

— Сатгыһлар иһша олуһаг, — деди Самир мүүллим.

— Јахшы, сағ олун, — дејиб, гајыдыб кетди.

«Академија» метросуһун габағында чөхлу адам топлаһмышды. Баш-баша вериб, дүһонки, срағакүк чарһыһшыны мүзакирә едир-дилөр: нө гәдәр өлүб, но гөдәр јараланыб, даһа чөһ һарада гырылыб, Дубиһјак нө сөјлөјр. Метронун кириһиндә һүндүр сүтуһлара чагырышлар, билдирешләр, бојанамәләр јанышдырылмышды; ча-ван-јашлы әл илә, хаһинада јазылмыш бу јазыларын габағына јы-ғылыб, һәр кәс үрәјиндә охујур, чөкһилр, о бири маргалһырды.

Бир киши дә сүтуһлар, дивара јанышдырылмыш парча-парча јазыларга арха чөвириб, Нәһманов һијабаны илә Униһерситетә кедөн күчөһни кәһшидији тинә баһырды. Орада беш-алты салдат да-јанмышды. Јашыл дөһбитәли, сарыгы үстдөн јашыл жиһет, аја-ларинда гара узунбоғаз чөкмәләр, әлләриндә гуһдагы гызаран автومات, торба, патрондаш, көмөрләриндә резин шаллағ-гырманчлар. Өз араларында иһмләһир, һәрдон иһндөвөрә көзалты баһыр-дылар. Ики күн габаг һаман ју јердә аһш ачылмыш, јолдан өтөн маһынын ичәрисиндә аһим әр-әрвәк өлдүрүмүшдү.

Киши көзүнү салдатларын дајандыгы тинә дикиб, ики күн габаг баш вериһш һадисәһни хөјәһиндә чаһландырмага чалышырды. Сал-датлар ону көрүр, амма мөһәл гојмурдулар. Бир динч, күһаһсыз адамы өлдүрдүкдөн сонра икһинчәһнә иһталары күчөһшдү. Сонра оһлар баш-баша вериб, дүкәндан кәтирдәкәри көкөһи, пиросһяны бөлүб једләр.

Һәмһин тиндә танк да дајанырды, иһди јохду, танклар далдала-ра сүрүлүшдү. Салдатларын башындакы дөһбитәләр көрәкһли сүтү чәвиҙә охшајырды. Сүтүл чөвиҙи белә јейрләр: саһпаг јериндән төпәһнә бычағын учуну санчыб, ики јерә ајарырсан, көј көр-көк иһиндә һәлә сују гурумамыш ләпә ичалатдакы гат-гат бағырсат төкһидир; бычағла оһлары гаалдырыб, сарыһтилә нәрдәһһни сојуб, өтүрүрән ичәри...

Партиялы гоһду, таһаначадан аһш ачылды, јохса автومات бир-ки күләә ады. Нәһманов күчәһнә башуһары кәдән сары «За-порожетә» чәлд Униһерситет күчәһнә дөһүб көтүрүлдү. Тини дөһнөкә киши маһынын иһиндә төк әлзһимш сүрүчүә зәһп салды. Бу, отуз беш-гырч јашында аламы, хәз панагы көзүпә басымышды, саггаллы варды, гара бығларынын алтындан дһшләр агарды; иһриһчөк, сүкәһни үстә әјлиб, маһыны гоһду. «Запорожетә» сон сүр-тәлә кетсә дә, хәһл кәһ өһүндөн итмәди, гаршы јохушду; сал-датлар иһтәсәләр ону архадан раһатча вурардылар. Маһын узар-лашды, көздөн итмәди, көһнә иди, бөри јан, сол ганады әзһлмиһди. Сүрүчү әмәһһндөн ләззәт алыб мөз-ләһнөрөк Мөтбәт күчәһнә ча-тамада иди. О, јохуһндыкы тинә чатанда, орадакы јолачан иһығын һансы рәһкәдә јандыгына мөһәл гојмадан саға бурулды. Јенә пар-тиялы гоһду, «Запорожетә» узагда тини бурулды. «Гәлөбәјө» догру көтүрүлдү.

Јахшы ки, хатасы чыхмады, салдатлар араланмышды. Јохса,

машын бурадан, метронун габагындан өтөндө, эшитсе идилер, беш бирдон автоматы галдырып шилтижини атачагдылар. Ачтакар, оюн чыгардыр, тамаша көстөрүлдү. Но тапанчадан атөш ачылмыш, но автоматдан. Оуну «дөмкөш»н карабмыш, карбуратору тутулмушду. Сон күнлөр шөһөрдө жаначагы гытлыгы башламышды, бешини иши өтпнпөлөшмшди. Көрүнүр, тапшан-сатылан да томнз дежилди, машынларын карбуратору гарышып жаначагы жахшы нөзм өтмрлр, «эсгырыды»лар. Бирлөн да, бунуңку токи, партылдыжыб, елө сөслөңирди ки, автомат атоши, тапанча партытысы илө чаш салырдылар. Нө, илан агзындан гуртарды, салдатлар дуйүг дүшмөдилер. Өзүңу неч вечино дейдилди. Амма ахмаг аламды, үз-көзүңдөн, дилшорлорни агардыб күлмөңдөн, метро габагына ыгышмыш күтлөбө жандык өрнөб, кефө багыңдандан һөддони ашмышды. Белөсн төкчө өзүңү өлүмө атмыр, одаи ојмамнр... Салдат агына-бузона бахмачагач, автоматы фырлајыб, төһлүкәли һөдөфи сусудурдуғу јердө нечө нисаны, күнаһсызы да дешиб көчөчөкди. Белө һал омушулу, ешидр, сөйлөјрдиңилөр. Нечәси елөчө машында кетдији јердө гурбан кетмишиди.

Ахмаг аламды, һөјвәрдәи, дүшүнчөсиз, ганмазды. Бунарлың өлиңдө һәдир, будур, дөңүб кәлдилөр. Көрүнүр, партытыкны ешитмишидилөр, иңди тинә баш чөкирдилөр, көрсүнлөр но сәда иди. Өзлөрини ыгышыдырыблар, эллорни автоматнн тәтиңдә, јершилләри дө бајагы токи авараланмаг дейил, дөјүшүчү низамы илө өзлөрини доғрудлүб, башларыны дикәддиб, буңларә тапшырылмыш сәһәни јохламага јөнәддилөр.

Киши ораданча өкилди: дурдугун јердөчө күлләбө көлөрсөн. Нө, вурдулар, төкүлүшдүлөр; вај, јазык киши. Өши, ај өчләфлар, бунун но күнәһи варды? Дајанмышды фагыр адам бурадача, марәглаңырды.

— Јөгин, күләфәт јијәсидилр.

— Чибләринә бахыш. Көрүн сәһәди вармы?

Палтосуну јахасыны аңдылар, кичкаһындан ахан ганы јайлыг-ла сидиллөр, көзлөрини сығамга көрөкди. Көстүмүң үстдөн дөш чибандон вәсигә чыкды. Бахдылар, һө, гәзетчи имиш бу бәдбөхт. Бу да иш телефону. «Төчлиң јардым» кәлди. Гојдулар, апардылар: Өлүб, дөјүн токи өлүб. Бирн кичкаһына, о бирн гарына кириб, зәһәрли күллә имини. Гудуруб салдатлар. Ит токи тутулар.

— Салдат чашиди. Бир мәрдимазар көпөјогу банс олды. «Запорожте»дә бурадан кеңилди, дөһөңдө машын партыты гопартды. Машын да бары бир машын ола. Салдатлар үркүшдүлөр, десдилөр бәс өкрестмистләрди. Орадача автоматлары фырлајыб күлләбө тутдулар. Јахшы ки, чох адама дөјмөди. Өлөп бирчө будур, икиси дө јүңкүлчә јараланыб, ајагындан.

— Ајагдап јараланап да кеңшөчөк.

— Нөјлөмөк олар. Зөнк едөјин, хөбөр чатдырын аиләсина.

— Көр дө. Отурублар евдә архајынча. Ара сәнкијиб. Зөнк чал, дөһөң бәс, сизни кишини вурдулар. Бу, һаваяјча өлүмдүр. Адамы лап јандырар.

Киши Мотбуат күчөсина галгыр. Бу еңли, баша-баш хијабанды.

Ашагыдан курулту ешидилер. Сәс артыр, орадан һәрби машынлар кеңмөјө башлајыр. Киши аддымларыны јавашыдыр, чатмага һәлө ики јүз аддым галыр, амма тәләсәјини јери дейил, галгыр, јахынлашыр, кечидин бәри тајында дајаныр. Бирн-биринин ардынча ири автомобиль өтүр. Ири, јашыл, кузову өртүлү һәлгијатды. Буңлар рабитө машынларыды. Рабитө баталјону Дағусту јарк сәмтдөн көлр, јухары, Салјан казармасына доғру баш алыб ити сүрөтлө ирәлдилөр. О тајда, троллөјбус хөттншини дирәјиндөн јөлачан фаңнарлар асылмышдыр. Сары ја гырмызы јаныр, буңларә өөргн јохдур, дурхумадан, јубанмадан чапырлар, машынларыны бәһиңдә, гапалы дөмир гапыда рабитө чибазлары сечилер. Даһа нө вар дөмир гафәсини ичиндә, өзлөрн биллр, каһиндә бир сүрүчү, бир дө һәрби тәлимчи-забит кедилрлр, «Севилә»ни алтында көздөн итирләр.

Машынларын арасында үч-беш санјјөлөк ири галыр. О тајда дајанмыш тәләбөлөр тәләсир, онларын ара сахламагындан кирәвә таныб, кеңирләр бәри. Аз галыр архадан көлөн машын чатысп, амма өзлөрн кечир, танклар онларын изини басыр. Јубанды, илшиди, бир јох, бир нечә төкөрн алтында галасыды. Архадан көлөн һөнөк машынларса, адам басмың јолдашларынын үстүнә шыгыжыб тохуначаг, ондан сонракы габагыкына, даһа керидөкәи бунун үстүнә... бөлөлөкәи он-он беш һәрби машын бурадача, ики күчөһни кәшиңдији јердә миночөкди бири-бирини белиңе; јараланап, өлөн. Гәзәләндиб, автоматлары ишә салачагдылар. О тајда, пилләкәнларда, һөндөвөрдә но ки тәләбә, чаван-чуван вар, гана гәлтән едөчөкдиләр.

Ај өңләк, ијә тәләсирсән? Иара чумурсан. Бунунла зарәфат олар? Көз гырпымында үстүнү алар. Еләчө бир аз да газы басар, сәни јолун ортасында һәлгәјар. Госдөн. Лап белөчө, сөкидә басар сәни. Ијә гәлтә ојнајырсан, ај чаван! Иманһана кедирсән. Бәс аһан јазыг дейил?

Рабитө машынларынын ардынча ЗТР-ләр көрүңдү. Бунарлын сүрөти ашагы иди, амма һорилтисиндөн асфалт гопурду. Буңларә дил тапмаг оларды. Көрүрсән јорга кәлир, саатла он јухарысы алтымышды. Нө, јенә тәләбөлөр ардап кеңирләр. Бу дөфә тәләбө гызлар да огланларла бәһсләһиңиб, ики әждаһанын арасындан јолу көзлөб, кеңидин бу тајына чыхырлар. ЗТР-ләр елө бил чаванларын сәјмәзлыгындан ачыгланыр. Даһа бөрк курулдујыр, мұһәррип даһа зәрбә ишләрји, тыргытлар шылдығыр доланыр. Амма тәләбө дө јершини өлчүр. Оуну чатмагына беш, үч аддым галмыш, артыг күчөһни бәрки сәкисинә јетиширләр.

— Ај гызым, ај гыз!

ЗТР-ләрни дөјүшүчү гуввәси ичөридәдир. Орадан. бачадам гызаран сифәтләр сечлилр. Сонракы машынлардан салдатлар үстө чыкыб дөврәләмә отуруб, гычларыны саллајыблар. Нәсө јејир, шәколә сојур, габыгыны һаваяј учурур, бири автоматын хәһинәсини сәһманлајыр.

Көңдилр, кетдиләр. Бах, белө, Ијә тәләсирсән, атам баласы? Иңди архајынча кеч, кет ишинә. Ары пәтөјинә чөп узатма. Онлар да сәксөкә ичиндәдир. Әмр вар, шүбһәләнди, автоматы дилләңдирө-

чөк. Бајаг аз галмышды, бир дәлибаш «Занорожет»ин учбатындан нечоси жеро сарилсин.

Кийи өзүнү догрүлдүр, күчөниң ашагысына бахыр. Даһа һәрби жүрүш сөнкиди, онларын архасы үзүлдү. Кэлэн өз машыңларымызды. Булар да ширинкил, гырмызкыи кечди. Вах дө. Бу да өзүңүңү! Сөн һара чумурсан, ај сарсаң! Кет, габагда гоз пайлаярлар. Келиб диренөчөксөн полад дивара. Һәлә араја алыб, сондон бир жумаг да жумагларларлар.

Көј ишыг јанды, кийи камаһ-өдөлбө кечди, ичи атырды, амма јерини саһманлайды. Һөмишоки тарзды, о тайдан бәри кечөләр солдаи, бу тайдан о таја сөгдөн. Төлбөлөр Университетә, Политехник институтуна. Кийи исе шәһәриң јакын мәһәссинә баш чөкмөјә чыхмышды, инди дөһмәкләди евинә. Ики јол вар, бири һүндүр дарвазаны. О бири куја төлбө шәһәрчинјинә бурахылыш көшкү — даш дахмады; ичиндә көтириб бир таһт гојублар, салдат јатагына бөнәзјир, миз да вар. Кечони панчәрәдон көрөчөк, бурахылыш вәрәгәсинә бахачагдылар: олар, олмаз. Амма дахма багдылар, истәјөн онун даркеш јолагындан өтүр, баһгалары да дөһир дарвазадан. Бир көрә бурада кәзирширди. Бир танаш ДТК ишчисилә гаршылашды. Вахило төлбөләккләри бир кечмишди, сонра булар Төлбөкөссәлик идарәсиндә иш дүзәлмишдиләр. Соруду ондан ки, бу һүндүрдүкдә барыны нијә чәкирләр, бу дарваза нәјә ләзимдыр. О күлдү, «Тенинрада төлбө јатагханаларыны шәһәрдән хейли аралыја чыхарыблар, чавандиләр, көзләри, бејинләри гызышды, габагыны сахлаја билмәјөчөксөн» деди.

Куја, бу дарваза, бары сахлајачагды. Ај-һәј!

Евиндөн јохуни, гат-гат учалан даш пиләканың ики парчасыны гахлды, дајанды. Јоруламышшы, өрнөчөкли инди, јашланса да, бу үзүн пиләканы сләчә төлбө гыраглыгы илө баша чыхырды.

Бир дө көрдү ки, бајаг јолда салдыгы машыңларың ахыры үзүл-көриб, дајаныблар. Габагда «Севил» кино-театрының алтында нә баш вәрибсә илинибләр. Бирн-биринә чатыб, говушурлар. Елә бил јашыл дөһир колларды, алаш-булаш һөрүдүб.

Кийиниң јадина Афғанстан дүшдү. О һансы дөрө инди, бөјүк танк карнаныны бурахышдиләр. Сонра ирәлдән-керидән дөрөни көмишчиләр. Дивизија галмышды арада, нә керн јол варды, нә ирәди. Дармадаган етминди мүчәһидләр ики дивизијаны. Буларын белә совачагы да вар.

Кийи икигат да гахлды. Бир дө агзыјухары бојланды: дајанмышдиләр. Көрүнүр, ирәкни машыңлардан биринин башына нәсә көзминди.

Даһа көзләмәди. Гахды пиләканың башына. Узагдан бир атош ешидилди. Хәтәрсизди, баш гоһмајыб һөрәлди мәһләјә, өзләринни кийин пиләканына.

...Отуруб отагда. Бу отаг һәјәтә бәһир, ачыг ејванн вар. Бурадан Гасымчанн кәдији, Падамдар көрүнүр, өтүб кечән машыңлар чүчә таки сечиләр. Еләчә тохдамышды ки, лап јакында партылатты голду. Бир... ики. Бу нә имини?..

Атош сачылаанда, кечөләр атышма һопанда бурадан јох, о бири

«ејвандан, шимал сәмтәдән сәси ешидилирди. Бу јан, һәјәт сәкитликди. Бәс, будур, бурадача, лап елә бил гаршыдакы евин архасындан атдылар. Өзү дө бу, автомат дејил. ЗТР пулемјотуду. Һм, шүшја јахылашмаг да горхулуду. Нә гәдәр инсан еләчә панчәрә архасында вурүлмуш, ејванда кулла дөһмишди. Устәк вертолјот дола-тыр, о кедир, о һеч. Бәс, бу партылды һарадан атылды?

Галкыб кечди орта отага. Арвадына бахды:

— Бу нә сәклир?

— Сәс?

— Һә, ешитмәдиниз? — гызындан соруду.

— Һә, узагда атдылар.

— Узагда јох.

Оғлу дилләнди:

— Дүһөн «Низами» метросунун габагында атышыблар.

— Өлән олуб?

— Бир салдат јараланыб. Әл чөкмәјөчөкләр. Кийин адамы өлүб, гисәс алачар. Партизан вурүшмәсыды.

Кийи шөкләнди, ушаглар да дурхулдү.

Арвад дилләнди:

— Атыр јенә јанмышлар.

...Әјләшиб отагында. Ешик сәкитди, шимал ејвандан даһа ики күндүр атош ешидмир. Кийи дүшүнүр ки, даһа һәң ики тороф сојуду. Бирдән курулту голду. Һм, ләһәт шейтана. Јенә јакында. Өзү дө ЗТР пулемјотудур. Һәр атошин арасы бир ан чәкир. Үч көрә... дөрд көрә курады, күт бир ырылты чатды отага. Көзләди, үстдөн он беш дөһгә кечди. Нә олар, олар. Һәлә иланмышды. Ејван ганысыны аралды. Чыхды, бурада онун бир котлиң варды, һәлә хош оланда дивар дибинә гојуб әјләшир, гызынырды. Сураһи тахта-талары чүрүмүшдү, дүшә биләрдән күлөкдә. Онлары һөрдөн чәкич-лө баркидирди.

Әлбәттә, инди сураһи баркитмәјө чыхмамышды. Ејван һәјәтә бахырды. Һәјәт дөрд евинди, ширекли. Јухаркы ев төгадүчлөрүн адына тикилмишди. Кимсәсинләр јашајачар, онлар баханлар ола-чагды. Амма о сәјар алынмады. Инди орда јохсул аилләр јурд-лашыб. Агачлар јарпагысыды, амма јарпагысы да аршалар ајдын сечилмир, гуру гол-һаһад боз тор таки көсир араны. Төгадүчлөр еви дөрдгәтды, бәри үз башдан-баша енис ејванларды. Төкәт гапы-лары ораја, узун, дар ејвана ачылар. Ејванларда, гугу-балконларда бир кимсә көрүмүрдү. Куја атош ешидиб, һәмчә чәкилмишди ичәри. Кийиниң бу анда ејвана чыхмагыны ичәрдән көрүр, көз-ләјирдиләр. Лап јакында, төгадүчлөр јурдуңун һөндөвәриндә курулту голду. Елә бил палаз чырвардылар: Тап-һи! Тап! Пулемјот белә сәс чыхарыб, һаны? Даһа сорүшмәјачагды.

Ичәри гајатды. Гулаг верди. Аралыда атырдылар, вертолјот да-мын үстдөн өтдү, һорилитис тавана дүшдү. Тотклар чәкиләр, ав-томатлар арабир атош сачырды. Дордон кечән гатарларын кечөләр ешидилән сәдасы јүзләрлө ЗТР-ин тыртылындан һопан угултуңу хатырладылар.

Гонимуда, лап елэ бил төгәүдчүләр евинин архасында, ежданан партылыты гонду. Елэ бил галаан паллазы ири бир дөжөнөклө чырпыр, куналырдылар.

Киши галкыб орта отага калди. Әлжиби телевизияја бахырдылар. Дава алышмышды һамы. Лап гулағынын динбидчө атылса, пөжинмир, сөксөмирдиолор. Тотик шыгылтгысы шиди елэ бил чадаан гулүндиди голан чинкилттидир, пулемјот аташи гапынын пөнчөрөнин чырпылмагаыды.

О буллара бахыр, булар она. Телевизијанын сөдасы байыры ешитмөјө гөјмур. Она көрө да сөсини курашдырыблар. Байыр ешиндилмөсин, даһа дојуб һамы курулту-нәрлилтди. Еләчө ешмак арысынын ызылыгысы тәки баш гөшмулар. Көрмөдинми, танкларыны, БМЛ-лөрини габагындан нечө кечирдилор.

Боз ај кирди. Гар јәгса гышдан, һава хош олса јазданды. Дөгүстү парк милләтин зијарт јери олду. Он сөккиз милјон инсан кечмишдир орадан, Шөһидлөр хијабанындан.

Киши он сөккизинчи милјонун ахынчада сәјылды. Дүнда беч бир гөбир бу гөдөр күл көрмөјиб. Неч бир мөзарын үстүнә бунча гарөфил гөјумлајыб. Нөр адамә ики күл... азы өлли, алмыш милјон күл гөјулүб. Илк күнләрдә кәлмишиди киши. Онда һөлә гөбирләр көрүнүрдү. Инди бүтүн гөбирләр күлләрлө өртүлмүшдүр.

Јаз килрди, агачлар јарпаглајарды. Буну бүтүн чанлылардан габаг гушлар билмишди. Хијабанын алт-үстүнчө мешә золағы токи узанмыш агачларын гол-будағында сыгырчылар охујур, гаратөјүгләр өтүрдү. Онлар јумурта үстә јатмаға, бала чыхармаға һөвәсијир; һөлә јухуда олан, маја ичиндә ујујан тохумлара маһны гөшүрдүлар.

ЧӨЗА

Күчөнин ајагындан дөңүб гајытды; көһнө, ағ «ГАЗ-21»ди. Јахидача сәхлады. Киши керикә отурачага көз гөјүб, ирәлики гапыны ачды, сүрүчү илө јанашы әјлөшди. Демосинләр күнүн бу күнүндә газинамаға чыкыб, елэ билсинләр танышды. Бу иш сүрүчүнүн дә хошуна кәлди. Машины тәрәтди, башухары јорғаладылар.

«ГАЗ» фәјтон токи јүрүјур, гапы-пөнчөрөлөр ојнајыб сөсләширди. Сүрүчү илө јаныб олардылар. Аһыл, јохсул адамды, сукандан елэ тутмушду, елэ бил јүзди. Узуну ала-тала саггал басмышды: Бөлкә јас сахларјарды, һагг верөндә гызырганмасылар.

— Бакынын күчлөрөнин јаман күнө гөјудулар. Онсуз да јөндү көкдә дејилди. Танклар сөкүб төкдү, — деди. Машины күнаһыны азалымаға чалышды. Гој, киши сыхылмасын. Нашы сүрүрдү, елэ бил мяшын өзкөһинди, алмышды һәрлөсин.

Сөриншин сүрүчүдөн сорушмаг истади ки, јанварын ијримсинә кечөн кечө бу тарагга да орада олуб, Тифлис проспектиндә? Бөлкә, чарнишмада бу һала салыблар. Көрдү јох, мадын отуз илин әлән-көсинди. Адымбашы илишпр, сөнирлөјирди. Сүрүчү суканы вах-

тында фырлада билмир, чала-чөкәкдә икиси дә бирдән атылыб дүшүр, баш-баша кәлтирдилор. Тәкөр охлары, јәјлар бошалмышды, аз галырды алты јерә тохусун.

Келтирдилөр, мадын саатда гырх, јабы токи јортур, кишилөри атыб тутурду.

Сөкидә беш-алты салдат көрүндү. Бир-биринин ардынча дүзүлүб, башухары јеријирдилөр. Јараглы-зирәһли салдатлар көһнө-күсинәт арабаја мөһәл гөјмадылар.

— Чохалыб өскөр. Шәһәр арасында артыблар.

— Бәли, — деди сүрүчү, — шәһәри вердилөр буларын өлине.

— Булар биринчи кәлән дејил. Башкөсәлөри арадан чыхардылар.

— Милләти верди гырғына. Өзү арадан чыхды. Гачыб кетди. О, мусолман дејилди. Мусолман бөлә иш тутмазды. Чаванлар гырылды, аналар ағлар галды. Мусолман дејилди о! — деди. Буну инсаф мөһәһәсәнда дејирди, јохса, онун доғрудан, өзкә һөлә мөһсүб оладуну сөвләјирди.

— Чох алчаг иш тутду. Бәс, инсан өз милләтинә бөлә гисас елөјрди, ај намөрдә!

— Неч сифәтдән дә мусолмана охшамырды. Дүдүкчү кәдинши јарысы ермәни, јарысы азербәјжаншыды. Гат-гарышды.

— Мусолманлыгдан узарды. Нәләр төрәтди! О, өлүмә лајигди. Ону көрәк күлләлөјөләр. Бу ишлөри ки о, төрәтди, бәс олду, ону асудә бурахмаг дүз дејил. О, күлләләнмөјө лајигдир.

— Нәјә лајигдир, бу бир јана, һәм дә тәкчә о, јох. Тәк дејилди. Башынын јыгнағы, командасы варды. Төрәтмиш чинајот онлары һамысы бирликдә чаваб вермәлидирләр. Башчы баш алчагы. Бәс јердә галанлар? Нијә онун габағыны алмадылар? Төрәтдикләри чинајот һамысы чаваб вермәли, чөзаларыны алмалыдылар... Өзү дә, онлары халг чөзаландырмалыдыр. Нөрби трибунал өлүм кәссин, боғаздан асын. Амма мөн, онлара өзкә чүр чөза верордим. Билдир-сәһми нечә?

...«Фура» Баш мејдана дөңүб, һөкүмәт евинин ејваны өнүндә дајанды. Кешик дәстөсини башчысы сүрүчү илө јанашы әјләнмишди, кабинәдән дүшдү, архаја јөһәлди. Машины керикә гапысы ачылды, орадан кешикчиләр јерә һоппандылар. Кузада бөрәни ачдылар. Дустагары ендирдиләр.

Баш мејдана долу иди. Бақы нүмајишлөринин он гызғын чағларында бунча инсан топлашарды. Узгаһ-бөјүкчү бүтүн шәһәр ахышы көлмишиди. Нә митинг олачаг, нә интг сөвләнчөкди. Бир елө ишди ки, ону көрмөзөк күнаһды.

Мадынәкәлар дүшүрүлдүкчә, күтлө сәјарды: бир... ики... Он једди нәфәрдилөр. Онлары даш пиләләрлө ејвана галдырдылар.

Микрофон өнүндә дајанмыш руһани халга үз тутду:

— Бисмиллаһи-рәһман-рәһим. Чамаат! Рәббини онун көстәрдији дүз јолла кетмөјәнлөри он алчалдычы чөзаја лајиг билмишди. Гуранда көстәрилик: Аллах ймана кәлмәјәнлөри үстүнә мурдарлыг јағдырачагдыр. Милләтинә гаршы сатғынлыг етмиш икнүз-

дүлөрө гаршы бу чөза халгын үрәјинчө олуб, шәһидләримизин руһуна тәәлли кәтирәр... Демөли, белә олачаг. Бу мејдана нө ки, инсан топланыб, һамы бир-бир...

Башланды. Онлары һөкүмәт евинин даш ејланында чөркөјө дүздүләр. Араларында бирчө гадын варды. Онун учуздан күтлө ичиндө азычыг дөһишыг дүшүдү. Амма кечмәдиләр:

— О дедијиниң үстө дајанмады. Ијирменидө бојанат вермишиди. Бакыја гошун кирмөјини тамамилә әссасыз, төчәвүз төки пиләмишиди. Амма сонра, сессияда агзыны ачмады. Көрүнүр, бојанаты өзүнү дуруја чыхармаг үчүн, халгын гөзәбиндән торхдугундан вермишиди. О да онларын тајыдыр. Киши, гадын фәрги жохдур. һамыс сатгындыр, чөзәсыз буралмаг олмаз.

— Дилин нечө кәлир, онлара киши дејирсан?

— Киши дејил онлар!

— Чамаат! — руһани гардаш сәсләнди. — Рича едирәм, сиздән! Басабас салмајын. Низамла кәлиң.

Мејданы тутмуш күтлө тәрпәнди. «Абшерон» меһманханасы соктән ејванна доғру ахшымаға башладылар. Пилләкәна чатанда сәјрәләр, бешир, үчбир олур, јухарыда төкләнкрдиләр.

Ејванда, үзү мејдана сахланмыш дустаглара јетишидиләр. Биринчи чатан өзүнү топлајыб... бир ләмба тағурдүд биринчинин үзүнө. Кечди о биринө. Архадан кәлән дө онун тәрзиндә түпүрүб, јубанмадан өтдү өрәликиниң гөшөринө. Даһа сонра керикиләр кәлир, үз-үзө дајаныр, јағдырыдылар.

Гызлар, оғланлар, фәһлә, зиялы, аһыл, гоча, гары һөкүмәт евинин ејванына дырмаһырдылар. Орада һәр бири чөркө илә дүзүлмуш сатгыларын үзүнө түпүрүр, ениб кәлирдишәр мејдана. Чаван-чаһыл долгангилдылар селә һајгырылды, шапһилтисе мејдана ешидилди. Сатгылар үз-көзләринө чырышлан ифраз-гөллөндөн гуртула билмир, дөзүрдүләр. Кими фысыгыр, кими ичини арытлајыр, болғам кәтир, пар күчү илә һөјкүрүрдү. Боју чатан көз-көзө, чатмајанлар болһаныб түпүрүрдү.

Арабир руһани гардашын сәдасы ешидилдири:

— Чамаат, рича едирәм, јубанмајын! — ејвандакылары төләсдириди. — Адам чөхлүр.

Бир кәрә өтмөклә үрөк сојумур, баша чыхан бир дө дөнүрдү. Мејдандакылар һазырлыг көрүр, чөза кәрәји топлајыр, овордлары ишиниң һалда ејваны болдөлдүрдилар. Бакыда зөкәм варды, бурун-боғазлары говушур, сел-селик чаглајырды.

Беләликлә, шәһәр эһалиси, рајонлардан кәлмиңи гонаглар, дидәркиләр, көчкүиләр, шәһидләрин гөһүм-гардашы һөкүмәт евинин ејванына галхдылар...

Чөза әмәлијат дөрд саат чәкди. Сон олараг ејвана бир баба чыхды, гүчәгиһида оғлан-нөвө. Оғланчыгазын ики јашы оларды. О, бөүкүләрин тәрзиндә будуһмағы бачармады. Баба, руһанијә үз тутду, ондан изн алды. Оғланчыгаз чөзәни чызгырмагла баша чатдырды.

Үзү дөһнә сахланмыш чаниләр ләһәт јағмурунда чимдиләр. Халг сатгыларна белә видалашды:

— Һә, — деди руһани гардаш, — инди бу һарамзадалары апарыб јулләәсинләр!

«ГАЗ-21» сәкијә јанашыб дајанды. Сүрүчү әлләрини сүкәдән кәтүрүб, көјө галдырды:

— Әл чөза будур. Сағ ол, гардаш!.. Гонаг ол, — деди.

— Гонагын гонаг олсун, — пулу отурачаға гојуб, дүшдү.

КӨРПӘ

Нөвәмизин јашына аз галыр. Јеримир, амма истәјир данышың. Атасы гүчагына алыр, башлајыр:

— Мурад! Гру-гру, гыр-р-р!

— О да гыгылдајыр:

— Гру-гүг, гыг-г-г.

Һәрдән «һә»ә, «һә»ә демәк истәјир, алајарымчыг сөзләјир. Көрпәниң көзләриндә елә бил ајанылыг вар, елә бил индичә дил ачачаг. Нәһәси билдирир:

— Ганыр. Һәр ишеји баша дүшүр.

Ганы достәји, ишыг дүмәсилә әјләнир. Гырмызы алмадан чөх хөшу кәлир. Бир алма верирсан, алыр. О бирини узадырсан, ону да алыр. Үчүнчү алманы верәндә, эзәлки икисини әлиндән буралмадан, агзыны узадыр. Икни алманың әлдән чыхачагыны дујуб, онлары елә сыхыр, үзү гызарыр.

Мурада алма јемөк олмаз. Габагдан икни чыгытылыча сүд дини чыкыб. Алманы чәтир, илшиниң галар боғазында. О күн елә олмушду, үч күн чечиди. Апардылар чөпчүдө. Бурундан үфүрүб, ағзындан бир киртки алма багыгы чыктыды.

Көрпәниң бир әјләнчәси дә вар: гәзет охујур. Гәзети верирләр оһа. Бахыр, әли илә икни јандан јанышыб дартышдылар. Ојнадыгча гызышыр, башлајыр гәзетин парча-парча чырмаға. Чырдыгыны бир дө чырыр, әл чөкмир. Төкүр гәзет парчаларына ајаг алтына. Елә бил көрпә јүз илн јаныгылысыды гәзәтлән.

Китаб да охујур.

Гәзетләр охунмамышды, марағлы јазылар варды. Нөвәни сәкитләшдирмәкдән өтрү башга әјләнчә ахтарыдылар. Анасы онун туманыны умалы, нәһәси нөвәјә чүчө шорбасы биширмәлиди. Көрпә бирчө-бирчө гүчагларда кәзликдән сонра һамыны јормушду.

Анасы ејвана чыхды. Орадакы рофә көз кәздирди. Тапмышды. Гираәтчил баланы гојдулар јерә, көбә үстүнө. Китабы атдылар габагына. Һә, еләчө буну кәзләјирмини. Дүшүдү китабын үстүнә.

Ана билдири, галын, ағлар кәтирмишиди. Һа дартышдырса да, китаб јердән гошмур, чырылдырды. Она да елә бу ләзымды. Гызышды, башлады чырыб төкмөјө; вараглары галдырыр, дартыр, дидирди. Әлләри күчлүдү. Ганы тутачагындан јанышанда, нә гәләр чөкиб гонартаг истәјирди, буралмышды. Инди дә, китабы гарма-лајыр, парчалајыр, шилтијини атырды.

— Биздә, — деди анасы, — һамысы карәкли китабларды, јахшы ки, буну тапдым.

Эјилдим ушағын јанына, көрүм бу нә чилдир. Боз, күмүшү габығын үстүнә ојма гызалы һәрфәрлә китабын ады јазылмышды: «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи».

ГИСАС

— Мән онун үзүнә баха билмирам. Һәр дәфә телевизору сындырмаг истәјирәм. Ахыр вахтлар лап һајасызлашыб. Гудурғанлыг көстөрди. Чәми бир нечә ај габаг демократијадан, суверенликдән данышыр, кәһиә инзибати-һөкәмранлыг үсүлулу пиләјирди. Инди јумруг көстөрди, «железнаја рука!», «Нужна силаја рука!» — дејирләр. Бунун ахыры пис гуртара биләр. Огуз једлинчи илин ији кәлир.

— Онсуз да башлајыбылар. Көр нә гәдәр адам һәбс едилмишир. Һамы зиннара кәлиб. Күн-күндән учурума кедир. Сессияларда индијәдәк балка, беш јүз гәрар гәбул едилбәр. Бунуи һеч бириниң халғын һәјәтина, доланышығына хәјири јохдур. Ојун ојнајырлар, нигт јарышыдыр. Орадакы узун-узды ичләсларын өлкөнин һәјәты илә һеч бир алагәси јохдур. Гардан ғырылмышдыр. Отуруб сүкан архасында, сага-солга фырладыр. Куја сүрүр, апарыр. Амма һамысы јаланды, сүкан чархлары идәрә етмир, ғырылыб онлары баглајан ох. Бу исә өзүңү елә көстөрир ки, куја сүрүр, өлкөни парлаг кәләчәјә чатдырачаг. Лакин инди һамыја ајдындыр ки, онлардан һеч нә көзләмәк олмаз. Јетмиш ил алдатдылар, бәсди!

— Демәли, нејтәмәлијик?

— ...Мәни өлкөни һалы дүшүндүрмүр. Енәр дә, галхар да. Бөһрана дүшкән, дағыла биләр. Бизим бир вәзифөмиз вар. Биз ону јеринә јетирмәлијик. Јүзләрлә чаванымыз мәһв едилмишир. Торпағымыз басылмыш, мәнлијимиз тәһгирә мәрүз галмышдыр. Бу гисас јердә галмағалыдыр!

— Ким?

— Јаһныз о! Өзкәсилә ишимиз јохдур. Ким бизә гаршы бу алчағлыгы төрәдибсә, ишимиз онуңладыр.

— Бураја толлашмағда башлыча мөгсәд иши әмәли чәһәтдән һазырламағдан ибарәтдир.

Үн һәфордиләр: һеч бири һеч бир тәшкиләтны үзү дејилди. Нә АХЧ-нин, нә «Гуртулушуңу, нә «Гызылбашлар»ын. Бири фәһлә, бир журналист, бири исә тәдғигат институтуида конструктор буро-сулуң мүдири иди. Көрүш јери конструктор буро-су иди. Институт Мәркәзин иштијарында иди, јерли елми мүәссисәләрлә бағлы дејилди. «Шуа» синағлары апарырдылар.

— Ким келчәк? — соруду мүһәндис-алим.

— Беләдир, гардашлар! Мәнин азачыг шүбһәм јохдур ки, һәр үчүмүз бу иши јеринә јетирмәји өзүмүзә мүғәддәс борч билirik.

Һәр үчүмүз чандан кешмәјә һазырык. Бу әмәлијәти өһдәсинә көтүрән кәс өзү барәдә дүшүнмәклијидир... Мән фәһлә бабајам, иткми-дән нә халг, нә чәмијјәт зијан чәкмәјәчәк. Билирсиниз, һәм дә, бу фикир биринчи мәним ағлыма кәлимишир. Бу, мәним өмүр истәјимдир.

— Сәнә өзүмүз гәдәр инанырык. Амма... Һәр кәсин өз вәзифәси вар.

Журналист суурду. Бу иш онун алғына јазылмышды. Билрди, ичра онунку олачаг. Һушу узағда долашыр, өзүңү иш башында көүрүрү.

Өлчүб-бичдиләр. Әмәлијәттын јүз фәиз јеринә јетәчәјинә әмин олуб, айрылдылар.

...Ичәри кечәнләрин һансы идишкә-маннәләрә гаршылашдығы бусбүтүн бәллијди. Онларын дүшүңдүзү вәситәләр гөһирсиз ишләди. Чалышмалыјды ки, «өзүңүңкүләрлә» үзләшмәсин.

Фәһлә гардаш ону тағбәд киришәдәк өтүрдү. Ешиңә јығышыб, ичәри өтәнләрә өз тәләблорини сөйләјән әһалинин арасында итди.

Ғапылар, гургулар... архада галды. Мандат, гејд, өзкә әнкәлләр дә саламатлыгыла баша јетди.

Онун јери ашкарды: ораның ијәсиң нечә мүддәтдән бәри бураја јығышыб, чәмијјәтин ич зәрури гағғыларыны көтүр-гој едән, өлкәни бөһрандан гуртармағдан өтүр чалыб-чағыран нүмәјәндәләр ичиндә тәк адамды. Индијәдәк нә бирчә јол данышмыш, тәклиф ирәли сүрүш, нә дә көзә көрүңүшүдү.

Дуз саат он бир тамамда башланды. Охунду, суаллар верилди, мәрүзәчи хитабәт күрәсүндән чәкилиб кетди. Һәр бири ики дәғи-гәдән артыг чәкмәјән гыса чыхышылар...

Мүбәһисә гызышды. Јериндән галхыб сөзүңү чәтдән, микрофонсуз, архалардан чағыран, етираз едән, күсән. Дејиб данышынны кимлији сорушулмур, рәјәстәдә әјләшәнләр фәргинә вармырдылар. Ара гарышмышды. Сәдр: «Јолдашлар! Ахы белә јарамаз. Өзүңүзә һәрмәт гојун», — дејиб, иницилијини үзү вердији јердә, ону көрдү. Үрәјинә нә дамдмисә, чапфөшәнлыг едәнләрә ибрәт олсун дејә, она сөз верди.

Ғалхды: сәдр күман етди ки, трибунаја нүмәјәндә чыхдығыны көрүб, тохдајачағлар. Белә олмады. О јандан икиси ара јолла ирәлијәјир, хитабәт күрәсүна ондан габаг чатмаға тәләсирдиләр.

— Јолдашлар! Белә олмаз. Өзүңүзү ләјәгәтли апарын. Ај јолдаш, јолдаш... көзләјин. Мән сизниләјән!

О артыг хитабәт күрәсүндә иди. Бирчә ону дүјдү ки, һалыд күрәсүдә кимнәсә туршмәзә һәһири галмышды.

— ...Мән, — деди.

— Лүтфән, фамилијанызы сөйләјин!

— ...Мән, — деди. — Азәдләг үғрунда һәләк олмуш шәһидләрим сәһнәдән... — әлини голтуг чибинә салды. Чыхыш јазылмыш зәрфи чыхартды. Ону јухары галдырыб, адыны сөйләмәкдән өтүрүзү рәјәстә һејәтина чевирди.

Нә тотик чығгыладыды, нә атош ешидилди. Гоша микрофон архасында әјләшиб, салона эһн салмыш адамны ачыг алы, гашгалдағ

буду төки гаралан халы гана бэлэнди. Эллэри микрофонда, башы масага энди. Сэнтирлэјиб јанашы отурмуш мәсләкдашларын ајагы алтына сәрилди.

ИШЫҒЫ СӨНДҮРМӘ

Ана јухудан гәм ичиндә ојанды. Алт отағын ачарыны гызына узатды:

— Дүш ашағы. Ач гапыны, онларын ишығыны јандыр... Бу кечә Илһам јухума кәлимиши. Деди, ана, мәним ишығымы нијә сөндүрмүсүңүз.

Гыз ачары анасыдан алды. Пилләләрлә ашағы энди. Үстдә әнләр, алтда гардашы-кәлипләрилә јашајырды.

Гапы шәнбәдән дүз ики ај кечирди. Дүнән јаз кирмишиди, онларын гара бајрамјыды. Ики ајдан бәри отағын гапысы ачылмамышды.

«Аман аллаһ! Мән ону нечә тапдым». Илһамкил Тифлис хијабанында дајанмышдылар. Гошун илк өнчә орадан чуммушду. Баррикадалары басыб әзмиш, исаналары хурд-хәшил етмишиди. Һәр јайдан атәш јағыр, автоматлар, пулемјотлар курлајыр, ишыгы күлләләр гаранлығы кәсиб дограјырды.

Гоһум-гардаш, ана-бачылар күллә јағмурундан чәкинмәјиб, өз әзилләрини, доғмалары ахтарырдылар. Сәсләјир, чағырыр, күчәбәјү, коя-кәс арасына јыхылмыш чаванлары чәкир, арадан чыхармага чалышырдылар. Салдатлар аман вермир, баласыны, гардашыны гуртармага чан атаңлары күлләјә тутур, чәсәлләрин јанына сәрирди. Бачы, гардашыны нечә мејидин арасындан тапды. Голуну бојнуна ашырды, дзин-дзин сүрүнүб, од-алов ичиндән ону чыхара билди...

Алтыча ајын кәлини дәмәди: «Мән Илһамсыз бу дүнјада јашајя билмәрәм». Ана, гыз кәлини кәздән гојмадылар. Амма нејләәсән. Кәдәни сахламағ олмазды. Зәһәр ичди. Һәр икисини јанашыча дәфи етдиләр.

Ана, бачы һәр күн Шәһидләр хијабанына баш чәкир, гоша гәб-ри одду көз јашлары илә йсладыр, дөнүб кор-пейиман гајыдыр, кәлини отағынын бағлы гапысы өнүндән динмәзчә өтүрдүләр. Дүнән гара бајрамды. Бақы әһалиси елликчә Дағусту парка галхмыш, шәһидләрин гәбризи зижарәт етмишидләр.

Һәјәт-бача ган аглајырды. Аллаһа агир кетмәсин дејиб, ана нимчәдә сәмәни әкмишиди. Јаз сорағы јамјашыл бугда тәрәси ана-бачынын көз јашлары илә суварылмышды.

«Ана, кәндүмә хәнкәл дүшүб» — демшиди. Ана јайма јаймыш, хәнкәл биширмишиди. Јемиш, галхыб кетмишиди јагы габағына. Бу, онун сон јејиши, сон кедиши олмушду.

Бачы, ики ајдан бәри ачар көрмәјән киледи ачды. Отаг башына доланды, гаранлығы, нәмли еви көзү сечмәди. Дүјмәни басды, чил-

чырағ алышды. Елә һәмнин андача ики гуш пырылты илә галхыб, ичәридә бир кәрә дөврә вурду. Аралы гапыдан чыхыб кетдиләр.

Гызын орадан нә һалда галхдығы ананы тәләшландырды.

— Нә олуб? Нә баш вериб?

— ...Ишығы јандырдым. Онларын чарпајысына ики гуш гонмушду. Отаг ишыгланан төки галхдылар. Доланыб, учуб кетдиләр... Ана, валлаһ онлар гуша бәзәмјирди. Башлары елә бил исанды. Гапы ики ајды бағлыды. Гушлар ораја һардан кирибләр?..

Ананын кәзләри сәмәни әмисинә диккилди:

— Гызым! Гардашынын, кәлинимизин руһу нмиш о гушлар. Бајрама көрә отағларына баш чәкмәјә кәлибмишләр... Аллаһын кү-һаһсыз бәндәсисән, бала. Руһлар сонин көзүнә көрүнүб.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Беч нә	3
Гәрәфиә ган ичиндә	12
Сәг-саламат	17
Шәһидләр хијабаны	31
Киләз хәзәли	39
Салтан катармасы сусду	45
Окјор мә'рууијәти	57
Дәрә	70
Гара барылар	77
Атқамаш билетлар	82
Вазнә	92
Талән	94
Дәһшәтән кәһән сәһә	100
Ғызыл диш	103
Матрун руһ	107
Из	113
Чога	118
Кәриә	121
Ғилас	122
Ишаны сәндүриә	124

Сабир Магомед олы Ахмедлы

ЯНВАРСКИЕ РАССКАЗЫ
(на азербайджанском языке)

Баку, Азербейр 1992

Sabir Məhəmməd oğlu Əhmədli

YANVAR HEKAYƏLƏRİ

Bakı, Azərbaycan, 1992

Башни редактору *Ф. Фэрэхов*
Техники редактору *С. Әһмедов*
Корректорлары *З. Гасымова, Ф. Әлскарова*

ИБ № 5736

Дизайн-макта верзиини 03.12.91. Чапа дизайн-маш 02.07.92. Әдәби гарнитур. **Түксәк**
чәп усулу илә. Форматы 60X90^м. Маг. кагызы № 2. Шәрти чәп вариети 8. Шәрти ронжла
сүрәти 8,38. Уңот нәшр вариети 8,4. Тиражи 12000. Сифарши 856. Гыймәти 10 ман.

Азәрбајҗан Республикасы Дәвләт Магбузат Комитәси,
Азәрбајҗан Дәвләт Нәшријат-Полиграфија Бирлији «Азәрнәшр», Бақы — 370005,
Искү Пәчмәш кучәси № 4.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
Азербайджанское государственное издательско-полиграфическое объединение
«Азәрнәшр». Бақы — 370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

HH-204518

10 ман.

